

У. ТУРСУНОВ, Б. УРИНБОЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

Педагогика институтларининг филология факультетлари
студентлари учун қўлланма

ЎзССР Маориф ва олий таълим вазирлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1982

Жамоатчилик асосида
филология фанлари доктори Ш. ШУКУРОВ
таҳрир қилган

Тақризчи:
филология фанлари доктори, профессор
Ж. МУХТОРОВ
ва филология фанлари кандидати
Ж. ҲАМДАМОВ

© «Уқитувчи» нашриёти, 1982

60602—251 154—82 4602010000
Т 353(04)—82

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ ҚУРСИНИНГ ПРЕДМЭТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1-§. Тил тарихининг халқ тарихи билан боғлиқлиги ҳақидаги марксча-ленинча таълимот адабий тил тарихи курси қурилишининг асосидир

Тилнинг халқ тарихи билан боғлиқлиги ҳақидаги марксча-ленинча таълимот — адабий тил тарихи курсининг ҳам асосидир.

В. И. Лениннинг «тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» деган фикри тил ва унинг тараққиёти ҳақидаги марксча-ленинча таълимотнинг асосидир. Миллий тилнинг шаклланиши, унинг состави ва функциясида бўладиган ўзгаришлар жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий турмушига боғлиқдир. К. Маркс ва Ф. Энгельс миллий тиллар шаклланиши, пайдо бўлишининг ҳар хил йўлларига характеристика бериб, «...тараққий қилган ҳар қандай ҳозирги замон тилида табиий пайдо бўлган нутқ тарихий тараққиёт натижасида миллий тилгача бўлган даврдан юқори кўтарилди, масалан, роман ва герман тилларида, қисман, миллатларнинг чатишуви ва қўшилиши сабабли, хусусан, ҳозирги замон инглиз тили диалектларининг бир миллий тилга бирлашиши туфайли вужудга келди, буларнинг ҳаммаси иқтисодий ва сиёсий концентрацияланиш билан шартлангандир»¹ дейди.

Тилнинг жамият тараққиёти билан боғлиқлиги, иқтисодий ва сиёсий факторнинг тил тараққиётига таъсири масаласи В. И. Лениннинг «Тиллар масаласи ҳақида либераллар ва демократлар» (1913) деган мақоласида ўз ифодасини топган: «Россиянинг тузуми қанчалик кўп демократик бўлса, капитализм шунчалик кучлироқ, шунчалик тезроқ ва кенгроқ ривожланади, иқтисодий оборот эҳтиёжлари турли миллатларни умумий савдо алоқаси учун энг қулай бўлган тилни ўрганишга шунчалик қаттиқ мажбур қилади»².

Шуни назарда тутиш керакки, «халқнинг маданий алоқаси, энг олдин, тарихий-социал шароитга боғлиқдир, чунки бу шароит кенг халқ оммасининг адабий тилни актив ўзлаштириш учун реал замин тайёрлайди. Адабий тилнинг буюк маданий функцияси халқнинг моддий ва маданий даражасини кўтариш қуролигина эмас, балки ижтимоий кураш қуроли ҳамдир. Адабий тил халқ оммасини тарбиялашнинг энг кучли қуроли. У фан, маданият ва техника прогрессининг қимматбаҳо нарсаларини қўшади, улар те-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. *Немецкая идеология*, Москва, 1956, стр. 407—408.

² Ленин В. И. *Тўла асарлар тўплами*, 5-нашри, 23-том, 474-бет.

гишли адабий тилнинг асарларида ўз ифодасини топади»¹. Шундай экан, тил тараққиёти жамият тараққиёти билан узвий боғлангандир. Агар қўлланилган нутқ шароити (элементлари) тушунарли бўлмаса, биз жамият ҳаёти факторларини эътиборга олмаган бўламиз.

Ўзбек адабий тили тарихи ўзбек халқи тарихининг турли даврларида турли хил сўзлар пайдо бўлганлигини кўрсатади. Масалан, Ўрта Осиё Россия составига қўшилганидан кейин ўзбек тили составига кўпгина рус ва интернационал сўзлар кириб келди (*заказ, расход, доход, оборот, кабинет, полиция, класс* ва ҳоказо).

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, синфларнинг пайдо бўлиши, ёзувнинг келиб чиқиши, давлатнинг тугилиши, савдо ва адабиётнинг тараққиёти каби ижтимоий-тарихий факторлар тил тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Булар ўзбек адабий тилида ўз аксини топиш билан чегараланиб қолмасдан, балки бадий тасвир воситаларининг тараққиётига ҳам таъсир этади.

Адабий тил тарихи ўрганадиган муҳим масалалар қуйидагилар:

1. Жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш тилда, албатта, ўз аксини топади. Бу ҳол адабий тилнинг янги сўз ва жумлалар билан бойиб боришини ҳамда ишлагилиб турган сўзларнинг янги маъно нозикликлари қасб этишини, тилнинг морфологик ва синтактик қурилишидаги такомиллашшни аниқлашни тақозо этади.

2. Алоқа қуроли бўлган тилнинг фан, маданият, адабиёт ва санъат тараққиётига бўлган таъсирини ўрганиш.

3. Адабий тил тараққиётида ижтимоий ривожланиш қонунларининг акс эттирилишини ҳамда тил тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш.

Тил ҳодисалари вақт ва тарих синовларига жуда ҳам бардошли бўлади. Фақат жуда катта ижтимоий ҳодисалар содир бўлгандагина тилда сезиларли ўзгаришлар юз бериши мумкин. Горький таъкидлаганидек, тил кишиларнинг актив ижтимоий фаолиятлари билан тўлдирилади ва ўзгартирилади.

2-§. Адабий тил умумхалқ тилининг олий формасидир

Адабий тил асос эътибори билан умумхалқ тилининг сўз усталари томонидан ижодий бойитилган ва қайта ишланган формасидир. Сўз усталари бугун яратувчилик процесси устидан раҳбарлик ва бошқарувчилик ролини олиб боради. «Шуни эсда тутиш лозимки, тилни халқ яратади. Тилни адабий ва халқ тилига бўлиш фақат «хом» тил ва ёзувчилар томонидан ишланган тил бўлигини кўрсатади. Буни биринчи марта тушунган киши Пушкин бўлди, халқнинг сўз материалидан қандай фойдаланиш кераклигини, уни қандай қилиб ишлаш зарурлигини ҳам биринчи марта у

¹ Вопросы советской науки. Проблема образования и развития литературных языков. Коллектив авторов под руководством В. В. Виноградова. М., 1957, стр. 3.

кўрсатиб берди» (М. Горький: Адабиёт ҳақида. Мақолалар тўплами. Тошкент, 1962, 96-бет).

Умумхалқ тилини қайта ишлаш, ундаги энг яхши элементларни саралаб олиш, фикр ва ҳис-туйғуларни жуда содда ва ихчам қилиб ифодалаш соҳасида буюк сўз усталарининг тажрибаси каттадир. Умумхалқ тилини бадий қайта ишлаш метод ва усуллари турли даврларда ўзгариб ҳамда такомиллашиб боради. Нутқ воситалари, ҳатто, энг қадимги вақтларда ҳам қайта ишланди ва силлиқлаштирилди. Бундай қайта ишлашнинг намунаси М. Кошгарийнинг «Девону луғатит турк» асари мисолида жуда равшан кўринади.

Адабий тил тарихининг энг муҳим вазифаларидан бири буюк сўз усталари томонидан умумхалқ тилининг қайта ишланиш характери ва ролини аниқлашдир.

Адабий тил — мураккаб услублар системасидан (адабий-бадий, ижтимоий-публицистик, илмий, ишлаб чиқариш — техника, ҳужжат-қоғозлар ва бошқалардан) иборат. Шундай экан, адабий тилнинг ижодкори фақат ёзувчилар эмас. Шунинг учун илмий баён этиш услубини яратишда актив иштирок этган буюк олимларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Масалан, Алишер Навоий бир қанча бадий асарлар яратиш билан бирга «Мажолисун-нафонс»да адабий танқид, «Мезонул авзон»да адабиёт назарияси, «Муҳокаматул луғатайн»да тил билими ҳақида илмий фикрлар билдирди, шунингдек, бу соҳалар бўйича фикр баён этиш йўлларини ҳам амалда кўрсатиб берди.

Адабий тил лексикаси ва фразеологияси фақат миллий тил запаслари ҳисобиға эмас, балки бошқа тиллардан сўз олиш йўли билан ҳам бойиб борди.

Умумхалқ тилининг грамматик қурилиши ва луғат составидаги ҳамма факторлар адабий тилнинг нормаси қилиб олиनावермайди. Ҳозирги адабий тил нормасига кирмай, четда қоладиган сўз ва иборалар қуйидагилар:

а) диалектал сўз ва иборалар ҳамда айрим шеваларға хос бўлган синтактик конструкциялар ва сўз яшашнинг айрим элементлари. Мисол: *шапиш* (дўппи, қалпоқча), *инак* (сигир) каби;

б) умумхалқ сўзлашув тилида ҳамда бадий адабиётда образ индивидуаллигини бўрттириш учун қўлланиладиган, адабийлик ҳуқуқига эга бўлмаган содда сўз ва иборалар;

в) жаргонлар лексикаси ва фразеологияси ҳамда уларда ишлатиладиган сўзлар;

г) айрим ижтимоий группачаларнинг шартли ясама тили (арго тили); масалан: ўғрилар ясама тили, картабозлар ясама тили;

д) махсус профессионал терминлар лексикаси. Булар адабий тил доирасида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, адабий тил стилида қатнаша олмайди, чунки уларнинг қўлланиш доираси тор. Масалан, кулолчилар лексикаси.

Юқоридагиларға асосланиб шундай хулосаға келиш мумкин: ўзбек адабий тили муайян нормаға, қолиға солинган, ўзбек хал-

қининг барча маданий эҳтиёжи ва талабларига хизмат қиладиган тилдир, расмий давлат ҳужжатлари, фан ва техника, матбуот, радио, театр ва бадий адабиёт тилидир.

Сўз усталари умумхалқ тилидаги ҳар хил нутқий формаларни танлаб олиш билан бирга, уларни бадий қайта ишлайдилар. Бадий қайта ишлаш деганда нимани тушуниш керак? Бу қуйидаги ҳоллар билан амалга оширилиши мумкин:

1. Умум ишлатадиган сўз маъноларини янада тараққий қилдириш асосида. Масалан, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романидаги қуйидаги гапга назар ташланг:— *Биламан, тушунаман, кишанга тобинг йўқ.*

Қоратойнинг Йўлчиға қарата айтган бу гапида *кишан* сўзи «бойлар истибдоди, зулми» маъноларини англатиб келяпти. Дарҳақиқат, бойлар истибдоди, зулми оддий меҳнаткаш халқ учун кишандир.

2. Фразеологик новаторлик билан. Масалан, Саид Аҳмад асарларида «*ўз ўтига ўзи ёниб ётмоқ*», «*миясини пармалаб турмоқ*», «*рта эр-хотин ўртасига қора ботир бўлиб тушди*» каби моҳирона ижод қилинган фразеологизмлар мавжуд.

3. Таққослаш, метафора, эпитет, перифраза каби бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш асосида. Масалан, Ф. Гулом «Яловбардорликка» шеърида шундай ёзади:

Бухоро бир олтин коса,
Қон-ёш билан лимо-лим.

Бу ўринда уч ҳолат кўзга ташланади: биринчидан, Бухоро олтин косага ўхшатиляпти, иккинчидан, кичрайтиб кўрсатиляпти (литота), учинчидан, бу ўринда кўчма маъно — метафора ҳам мавжуд. Демак, бу метафорик кичрайтишдир.

4. Езувчилар, олимлар ва публицистлар ҳам янги сўзлар яратдилар. Булар умум ишлатадиган лексиканинг ютуғи сифатида рўёбга чиқади: *Рус, украин, ўзбек, қозоқ ва бутун жангчилар дўзахнинг ўт ёқар, ўтқавлар шоввозлари каби фавқулбашар гайрат ва ғазаб билан ишладилар (Ойбек).*

5. Адабий тил структурасида бўлган ўзгаришлар унинг ижтимоий функциясининг кенгайиши, унинг тараққиётидаги ички ва ташқи факторлар асосида юз берди. Масалан, бу ҳол Навоий замонидан ҳозирги кунга қадар ўтган давр ичида ўзбек адабий тилининг лугат составида, фонетик қурилишида, сўз яшаш системаси ва грамматик қурилишида кўзга ташланади.

3-§. Ёзма ва оғзаки адабий тил

Адабий тилнинг икки хил — оғзаки ва ёзма формаси бор.

Оғзаки форма қадимий бўлиб, қадимги халқ қўшиқлари, достонлари, эртақлари, латифалари, мақоллари ва топшмоқлари шу формада яратилган ва оғиздан-оғизга ўтиб сайқаллашган.

Ўзбек адабий тили ёзма формасининг шаклланиши ва такомиллашиши ёзувнинг пайдо бўлиши билан бошланди. Лекин адабий

тилнинг ёзма формасини оғзаки формадан ажратмаган ҳолда текшириш лозим, чунки усиз адабий тилнинг шаклланишини ўрганиш мумкин эмас. Баъзи фольклор асарлари эса кейинчалик айрим кишилар томонидан қайта ишланиб, ёзма адабиётга ҳам киритилди («Фарҳод ва Ширин», «Тоҳир ва Зуҳра» каби).

Адабий тилнинг ёзма формаси тилнинг орфографик, пунктуацион, стилистик қонун-қоидаларига амал қилувчи шакли бўлиб, ёзувда фикр ва мулоҳазалар, абзацлар, гаплар тиниш белгилари билан ажратилади.

Адабий тилнинг ёзма формаси кишилар ўртасида бевосита алоқа воситаси бўлмай, бошқа жой ва замонда яшовчи инсонлар билан алоқа боғлаш воситасидир.

Ёзма адабий тил синтактик қурилишининг бирмунча мураккаблиги ҳамда лексикасида абстракт сўзлар, терминлар ва русча-интернационал сўзларнинг кўплиги билан оғзаки адабий тилдан фарқ қилади. Бундан ташқари, ёзма адабий тил фикр баён этиш услублари билан ҳам оғзаки адабий тилдан фарқланади. Оғзаки ва ёзма адабий тилнинг монологик ва диалогик формалари мавжуд.

Ёзма адабий тил ва оғзаки адабий тил мустақкам бирликда ривожланади ва бир ҳодисанинг турли томонларини аниқлашга ёрдам беради. Оғзаки адабий тил лексик, грамматик состави жиҳатидан ёзма адабий тилга мос келади. Бироқ оғзаки адабий тил сўз ишлатиш стили ва синтактик конструкцияларни қўллаш нуқтаи назардан ўзига хосликка эгадир.

Қадимги даврларда оғзаки адабий тил билан ёзма адабий тилнинг алоқаси жуда кучсиз бўлган. Ҳозир адабий тилнинг ёзма формаси оғзаки адабий тилга яқинлаштирилди. Ҳозир ёзма адабий тилдаги узундан-узоқ оборотлар ва конструкциялар ўрнини оғзаки адабий тилга хос конструкциялар эгалламоқда. Ҳозирги ўзбек совет прозасида бу ҳолни аниқ кўриш мумкин. Жумладан, Ойбекнинг «Болалик» повести Мусовой тилидан, Ғ. Ғулومнинг «Едгор» повести Жўра тилидан, Асқад Муҳторнинг «Давр менинг тақдиримда» романи Аҳмадjon тилидан ҳикоя қилинади. Асар иштирокчиларидан бирининг ҳикояси асосида баён қилиш бадий ижодда ўзига хос усул бўлиш билан бирга, бадий нутқда оғзаки адабий тилга хос бўлган сўз, бирикма ва синтактик конструкцияларни қўллаш, имконини беради. Натижада бадий асар тилида оғзаки тилнинг таъсири янада кучая боради.

Адабий тилнинг шаклланиши ва тараққиётида ёзув катта аҳамиятга эга. Ёзув бир неча асрлар давомида яратилган ва йиғилган миллий сўз бойлигини, унинг босиб ўтган бутун тарихий тараққиёт йўлини, бадий ибораларнинг шакллана боришини ўзида акс эттиради.

Ёзувнинг роли ҳақида гапирганда «ёзув тили» терминини қайси маънода қўллаш лозимлигини ҳам аниқлаштириш керак бўлади. Чунки бу терминни баъзи тилшунослар қадимги ёзув тилига нисбатан ҳам ишлатадилар. Лекин «ёзув тили» терминини фақат айрим халқ эҳтиёжини қондириш учун вақтинча ишлатилган ўзга

тилга нисбатан қўллаш мумкин. Масалан, Европада латин тили бир неча асрлар ёзув тили бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек адабиёти тарихи шу нарсани исботлайдики, революцияга қадар бўлган даврда, айниқса, XVI—XVII асрларгача бадиий ижод намояндалари ўзбек тилида ижод қилган бўлсалар ҳам, тарих, фалсафа, медицина, география, ҳуқуқшунослик каби фанларга доир асарларини араб ё форс тилларида яратганлар.

4-§. Адабий тил нормалаштирилган тилдир

Адабий тил грамматик қурилиши ва луғат состави жиҳатидан нормалаштирилгандир. Адабий тил диалект, жаргонлардан ўзининг нормага солинганлиги билан фарқ қилади. Адабий тил сўзларни қонун-қоидага мувофиқ ишлатишни, услубда сўз маъносини лексик-семантик нормада қўллашни, морфологик ва синтактик тузилиши жиҳатидан тўғри ифодалашни талаб қилади. Бундан ташқари, у нутқ воситаларини қўллаш йўллари ва усулларини, стилистик норма асосида бадиий тасвир воситаларини яратиш методларини, орфоэпик норма асосида талаффуз қилишни талаб этади.

Тил тараққиёти жараёнида адабий тил нормаси ҳам ўзгаради. Масалан, Навоий давридан бери ўзбек тили, унинг луғат состави ва грамматик қурилишида катта ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар, албатта, адабий тил нормасига таъсир этмасдан қолмади. Тарихий тараққиёт процессида юз берган ўзгаришлар тилда ўз аксини топа борди.

Адабий тилнинг энг муҳим вазифаларидан бири, умумтил учун ҳаётий, типик, янги нарсани сақлашдир. Тилни яратувчи ҳам, тарқатувчи ҳам халқдир. Шунинг учун адабий тил нормаси халқчил, замонавий бўлиши билан бирга тилнинг илгарига қараб бўладиغان ҳаракатини акс эттириши керак.

Тил нормаси тушунчаси кенг ва тор маънода тушунилади. Кенг маънодаги тил нормаси адабий тил, ёзма тил, оғзаки тил, сўзлашув нутқи, диалектал нутқ кабиларнинг нормаларига нисбатан қўлланади. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида ўзига хос белгиларга эга бўлиши билан бошқаларидан фарқланади.

Тор маънодаги норма тушунчаси маълум нутқ услубининг ўзига хос нормасини англатади.

Тил нормаларининг барча кўринишлари нормалашган бўлмайди. Шу сабабли маҳаллий шевалар, социал жаргонлар тили нормалашмаган тилдир. Лекин шева ва диалектларнинг норматив системасига кишилар онгли равишда таъсир этмайди, ёзувчилар, олимлар уларни қайта ишлаган эмас. Шевалар ўзларининг табиий нормалари билан яшайдиган, яшаётган тилдир.

Адабий норма — онгли аралаштириш орқали қайта ишланган, танланган, баҳоланган нормадир. Шу сабабли баъзи олимлар адабий тилни «сунъий тил», «ясама тил», халқ тили ва шеваларни эса «табиий тил» деб юритганлар.

Адабий тилнинг белгиси унда маълум қоидаларга асосланган

нормаларнинг бўлишидир. Бу нормалар тил воситаларини нутқда қандай қўллашни, бир хилликни белгилаб берувчи қондалар йиғиндисидир. Бундай нормалар ҳар хил бўлади. Лексик нормалар, фонетик нормалар, орфографик нормалар, грамматик нормалар каби.

Адабий норма таркибида турли хил социал-нутқий услубларга хос — содда тил, диалект, сўзлашув нутқидаги формалар учрайди: *оя* (кафт), *адақ* (оёқ), *шоти* (нарвон). Бу сўзлар ҳозирги адабий тил нормаси доирасига кирмайди. Бундай сўзлар бадиий асарда бирор тарихий воқеани тасвирлаш, асар қаҳрамонига нутқий характеристика беришда ишлатилади. Бундай қўллаш услубий нормадир.

Социал-нутқий услуб умумхалқ сўзлашув нутқидан сўз ишлатишдаги ўзига хос хусусияти ва бошқа томонлари билан фарқланиб туради. Сўзлашув тили бир хил эмас, чунки бу тилда сўзлашувчиларнинг ўзлари ҳам турли-туман характер хусусиятига эга.

Ҳар хил социал табақалар ўзаро сўз ишлатиш ва тилдан фойдаланиши билан фарқ қилади. Улар тилга ўзлари қизиққан, севган сўз ва жумлаларни киритадилар.

Бизга маълумки, жаргонлар нутқи ўзини халқдан юқори қўювчи, халқдан ажралган синфлар томонидан яратилади. Халққа тушунарли, аниқ бўлмаган жаргонлардан фарқли ўлароқ социал-нутқий стилдаги сўзлашув тили ўзининг состави ва характери ҳамда луғат ва грамматик материали жиҳатидан умумхалқ тушунадиган тилдир. Лекин буларнинг ўзига хос хусусияти бор. Ўзбек совет прозасида Ойбек, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулом каби санъаткорлар қаламига мансуб бўлган асарларда бундай хусусият жуда ёрқин акс этиб туради.

Социал-нутқий стиль медиклар, артистлар, илмий ходимлар, ўқитувчилар ва бошқа соҳа кишиларининг сўзлашув нутқи учун характерлидир. Бу стиль нутқ воситаларининг состави ва улардан фойдаланиш нормаси жиҳатидан адабий тил нормасидан четга чиқмайди. Масалан, ўқитувчилар нутқида: *думларни тугатайлик* каби (дум — «2» баҳо маъносида).

Социал-нутқий стиль проблемасини ҳал қилмасдан ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганмасдан туриб, персонажлар тилини анализ қилиш ва унинг типиклик даражасини тўғри аниқлаш мумкин эмас.

Ўзбек адабий тили тараққиётига диалектал нутқ воситаларининг таъсири турли этапларда турлича бўлди. Ўзбекларнинг халқ ва миллат бўлиб ташкил топиши процессида маҳаллий диалектлар умумхалқ тилининг асоси ва муҳим манбаи бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек адабий тили тарихи олдида турган энг муҳим вазифалардан бири тил тараққиётининг қайси даврида диалектизм адабий тил лексикасини бойитишда асосий резерв ва манба бўлиб хизмат қилганини аниқлашдир.

Ўзининг грамматик қурилиши ва асосий луғат фондига эга бўлган диалектлар халқ тили тараққиёти тарихи давомида ўз

специфик хусусиятини йўқотади ва халқ тили билан қўшилиб кетади. Ҳамма ҳаётӣй, типик ва тил учун керакли бўлган нарсалар диалектлардан умумхалқ тилига олинган. Диалектларда шундай сўзлар сақланиб қоладики, булар умумхалқ тилидаги сўзлар билан бирга синоним вазифасини ўтайди. Масалан, *нарвон — шоти, дўппи — каллапўйи* ва бошқалар.

Айрим диалектларга, касб-ҳунарга хос сўзлар маҳаллий колоритни беришда, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда, диалогларда муҳим аҳамиятга эга. Аммо бундай сўзларни автор нутқида ишлатиш мақсадга мувофиқ эмас. «Бизда ҳар бир губерниянинг, ҳатто, кўпгина уездларнинг ҳам ўз шевалари ва сўзлари бор, лекин ёзувчи вятча ёки балахонча шеваларда ёзмай, оддий рус тилида ёзиши керак», деганида М. Горький ҳақ эди.

Шундай қилиб, адабий тилнинг шаклланиши ва тараққиётига асос бўлган манбалар тарихан ўзгаради. Ўзбек халқ тили ривожланиш даврида адабий тил томонидан фойдаланилган резервлар кейинчалик халқ тилидан миллий тилга ўтиш даврида манба бўлиб хизмат қилмайди. Шу кундан бошлаб адабий тил шеваларга катта таъсир кўрсата бошлайди.

Адабий тил ўз лексик, фразеологик, морфологик, синтактик элементларининг турғунлиги билан характерланади.

Янги тушунча ва предметларни ифодаловчи тилдаги янги сўзлар маҳаллий диалектлардан олинмасдан, балки турли сўз ясаш приёмлари асосида ҳосил қилинади ёки айрим сўзлар маъноси ўзгартирилади, ёки бошқа тиллардан сўз олинади.

5-§. Адабий тилни тарихий-стилистик томондан ўрганиш масаласи

Ўзбек адабий тили тарихининг вазифаси бадий, публицистик, илмий, илмий-оммабоп ҳужжатлар ҳамда иш юритиш қоғозлари тилининг шаклланиши ва тараққиёти процессларини ҳамда турли хил стилларни ўрганишдан иборат. Адабий тилнинг стиллар системаси сифатида тарихий тараққиётини, ҳар бир стиль учун характерли бўлган лексик, фразеологик, морфологик, синтактик воситалар шаклланишини ўрганиш тил тарихи курсининг асосий мазмунини ва предметини ташкил этади.

Бу курс ўзбек тили тарихий грамматикасидан ўзининг вазифаси, материали ва текшириш методи жиҳатидан фарқ қилади.

Тарихий грамматика энг қадимги даврдан то ҳозирги давргача бўлган тилнинг товуш состави ва грамматик қурилишини ҳар хил ёзма ва оғзаки нутқ материаллари асосида текширади. Адабий тил тарихининг вазифаси эса грамматик воситаларнинг нормаланиши масалаларини, уларнинг стилистик дифференциацияси қонуниятини ўрганади.

Ўзбек адабий тили тарихини ўрганиш процессида ўзбек халқи нутқ маданиятини такомиллаштириш ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшган буюк ёзувчилар ижодига эътибор берилади. Уларнинг тили бадий нутқнинг ҳамда миллий адабий нормаларнинг намунасидир.

Адабий тил тарихи курси нормалаштирилган бадий иборалар составини ва уларнинг турли нутқ типларида ишлатилишини текширади.

Адабий тилнинг табиати ва тараққиёти асосан икки аспектда — тарихий ва стилистик аспектда бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Тарихий-стилистик аспектда фақат нутқ воситаларининг составигина эмас, балки уларнинг турли нутқ типларида ишлатилиш қонуниятлари ҳам ўрганилади.

Адабий тил стиллар системасидан иборат бўлиб, у турли даврларда жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ҳар хил бўлиши мумкин.

Стиллари тарихан шаклланган адабий тилнинг турли кўринишлари бўлиб, улар фикрни ифода этиш процессида нутқ тузилишининг ўзига хослиги билан фарқланади.

Адабий тил стиллари тараққиётини адабий жанрлар тараққиётидан ажратган ҳолда қарамаслик керак. Нутқий воситалар состави ва уларни қўллаш нормалари асар жанри билан мустақкам алоқадордир. Адабий тил стиллари жанрлар принципи асосида классификация қилинади. Масалан, адабиётнинг асосий жанрларидан бири бўлган публицистика публицистик стиль асосида иш кўради.

Ҳар бир стилнинг тараққиёти ва унинг бошқа стилларга муносабатини аниқлаш учун даставвал адабий тилдаги мавжуд стиль турларини ва уларнинг функция доирасини белгилаш зарур бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги стилларнинг қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин:

1. Адабий-бадий стиль. Бунинг ўзи поэтик стиль ва прозаик стиль, деб иккига бўлинади.

2. Ижтимоий-публицистик стиль. Бунга газета-журнал, адабий-танқидий асарлар, памфлетлар, мақолалар ва очерклар стили киради.

3. Илмий баён стили. Медицинага оид асарлар стили математик асарлар стилидан, улар ўз навбатида илмий-фалсафий асарлар стилидан тубдан фарқ қилади. Юридик асарлар стили нутқни баён этиши жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эгадир. Илмий-оммабоп асарлар, мақолалар, брошюраларнинг стили ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

4. Професионал-техник стиль. Бу ишлаб чиқариш ва техника адабиётлари стилидир. Бу стиль техника соҳасида, ҳарбий соҳада ва бошқа турли хил касб-ҳунарлар соҳасида иш кўрувчилар учун хизмат қилади.

5. Қонулаштирувчи ҳужжатлар, буйруқлар, топшириқлар услубидан иборат расмий ҳужжатлар стили.

6. Ҳар хил ёзишмалар, кундаликлар ва хатларга хос бўлган мактубий стиль.

Адабий тил тараққиётининг турли даврларида адабий стилларнинг қўлланиш мавқеи ўзгариб боради. Масалан, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек адабиётида поэзия стили

биринчи ўринда бўлиб келган бўлса, ҳозирги кунларга келиб проза стили асосий ўринга кўтарилмоқда.

Адабий стиллар учун умумий хусусиятлар нималар ва уларнинг бир-биридан фарқлари нимада?

Умум қўллайдиган сўзлар турли нутқ стилларида турлича маънода келади. Масалан, *руҳ* сўзининг асосий ва умумий маъноси бор. Бадний нутқ стилида: *Кизнинг руҳи шод. У фақат ва фақат ййнагиси ва яйрагиси келарди*. Публицистикада эса бошқа маъно касб этади: *мақола руҳи*, яъни гоёвий йўналиши маъносида келса, илмий-фалсафий стилда *руҳ* сўзи материяга қарама-қарши маънода ишлатилади. Диний ақидалар стилида бу сўз «худо» маъносини ифодалайди.

Бундан ташқари, стиллар бир-биридан ўзига хос лексикаси ва фразеологияси билан ҳам фарқланади. Масалан, публицистик стилда *совуқ уруш, хотин-қизлар масаласи, Жанубий Вьетнам масаласи* кўп ишлатилади. Бу типик публицистик фразеология бўлиб, *масала* сўзи ўз маъносида эмас, балки ижтимоий-публицистик маънода қўлланилгандир.

Стиллар бир-биридан сўз ва терминологиядан фойдаланши усуллари ва состави жиҳатидан, бадний тўқима, ҳар хил гап конструкцияларини ишлатиш билан фарқ қилади.

Нутқнинг ифода мақсадига ва мазмунига ҳамда экспрессивлигига кўра стиллар турли хил бўлади. Шунга асосан академик Л. В. Щерба адабий тил стилидаги сўзларни тўрт гурпунага бўлади¹: тапнанали сўзлар, бетараф (нейтрал) сўзлар, бетакаллуф сўзлар, вулгар сўзлар. Буни мисоллар орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин: *юз, бет, афт, башара* ва бошқалар.

Стиллар, асосан, асарнинг жанр хусусиятига кўра фарқланади. Буюк чех тилшуноси Ф. Травничек ҳозирги замон чех адабий тилидаги стиллар системасини: илмий, публицистик, орагторлик (нотиқлик), расмий, кундалик сўзлашув, бадний стиллар системасига бўлади².

Стиллар алоқаси, биринчи навбатда, поэтикага хос стиллар билан прозага хос стилларнинг аралаш ҳолда қўлланилишида кўринади. Айниқса, кейинги йилларда яратилган прозаик асарларда поэзия стилининг таъсири (масалан, инверсия) аниқ кўринмоқда. Яна бунинг устига, ҳозирги кундаги етакчи ёзувчиларимиз ҳам прозада, ҳам поэзияда, ҳам драматургияда ижод қилаётганлиги стиллар алоқасининг кучайишига таъсир этмоқда. Шунингдек, Ш. Рашидов, А. Мухтор, И. Раҳим каби ёзувчиларнинг асарлари тилида публицистиканинг таъсири бошқаларга нисбатан кучлироқдир.

Публицистик стиль учун ижтимоий-публицистик лексика характерлидир. Бу лексика поэтик асарда бошқача, прозаик асарда

¹ Щерба Л. В. Современный русский литературный язык. Журн. «Русский язык в школе», 1939, № 4, стр. 22.

² Травничек Ф. О языковом стиле. Прага, 1953 (чех тилида).

бошқача жаранглайди. Публицистика стили бир хил эмас, чунки унда ижтимоий йўналиш ва идеология кураши акс этади.

Бадий адабиётда илмий терминлардан фойдаланиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бу ҳам ўз навбатида стилларнинг ўзаро алоқасини таъминлайди. Масалан, А. Мухторнинг «Туғилиш» романи, Примқул Қодировнинг «Қадрим» повестида техникага доир терминлар кўп қўлланган.

Адабий тилнинг турли стилларида у ёки бу даражада синфий интилишлар ўз ифодасини топиб, унда ўзига хос сўз ва ифодалар қўлланади.

Ижтимоий-публицистик стилда махсус сўзлар ва ифодалар анча кўпчиликни ташкил қилади. В. И. Лениннинг капитализмда бир миллат таркибиде икки хил миллий маданият бор, деган гапи фикримизнинг исботидир. Шчедрин ҳам бу ҳақда: «Публицистикада «қуллар тили» билан бирга «лаганбардорлар тили», «муттаҳамлик ва тухмат қўшилмаси»дан иборат тил ҳукм сурмоқда»,— деган эди. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўзбекистондаги пантуркистик ва панисломистик оқим намояндаларининг маҳаллий матбуотда ўз қараш ва мақсадларини тарғиб қилиш учун ёзган мақолаларининг тили («Шўро» журналі саҳифалари) бунинг яққол мисолидир.

Адабий тил ва бадий асар тилида умумхалқ тилининг муҳим ютуқлари умумлашган. Ёзувчи тилининг умумхалқ тили билан алоқаси — мана шу тил халқчиллигининг асосий мазмунидир.

2-б о б

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

6-§. Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар ўртасида тутган ўрни

Ўзбек тили туркий тиллар оиласига киради. Ўзбек тилидаги сўзлар бошқа туркий тиллардаги каби асосан уч товушлидир: *бил, дил, тил, кел, қол, кўз* каби. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида *от, ов, ой* каби бир бўғинли, *икки, олти, етти, ўқи* каби икки бўғинли сўзлар кам. Айрим сон ва сўнг кўмакчиларни ҳисобга олмаганда, сўз охирида ундошлар қатор келмайди: *ост, уст, орт, тўрт, торт* каби.

Ўзбек тилида ҳам бошқа туркий тиллардаги каби аффикслар, асосан, ундош билан бошланади, ўзакка бирин-кетин қўшилади: *қишлоқларимиздагиларни*.

Туркий сўзларнинг кўпчилиги кўп маънолидир: *бош, тош, тиш, бет, ёш* каби.

Маълумки, ўзбек тили фонетик структураси, грамматик қурилиши ва лугат составига кўра Урта Осиё ва Қозоғистондаги ўғуз, қарлуқ, қипчоқ группаларига кирувчи туркман, қорақалпоқ, қозоқ,

қирғиз, уйғур тилларига яқин ва ўхшаш. Шуларни ҳисобга олиб, акад. А. Н. Самойлович туркий тиллар классификациясида ўзбек тилини ўғуз группасига ҳам, қарлуқ группасига ҳам, қипчоқ группасига ҳам киритади.

Демак, адабий тил тарихининг марказий вазибаларидан бири ишланмаган, пормага киритилмаган «хом» умумхалқ тилининг ишланган, нормага киритилган «пишиқ» адабий тил билан алоқасини ўрганишдан иборатдир. Адабий тил тарихи — бу умумхалқ тилини узлуксиз ижодий қайта ишлаш, бойитиш ва тараққий этириш тарихидир.

Адабий тил тарихини ўрганиш турли нутқ типларида лексик, фразеологик, морфологик ва синтактик нормалар ва услубларнинг қўлланишини аниқлашдан иборат.

Шу билан бирга, ўзбек тили бошқа туркий тиллардан фарқ қиладиган ўзига хос белгиларга ҳам эга.

Ўзбек адабий тили бошқа туркий тиллардан унлиларнинг қаттиқлик-юмшоқлиги, узун-қисқалиги ва миқдор-сифати билан фарқ қилади. Ўзбек тилида унлилар асосан олтига (а, э, о, ў, у, и), қирғиз тилида саккизга (а, э, о, Ө, у, в, ы, и), уйғур тилида ҳам саккизга (а, э, е, о, Ө, у, в, и).

Ҳозирги ўзбек адабий тили сингармонизмнинг заифлиги жиҳатидан бирорта туркий тилга мос келмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос бўлмаган унлилар оҳангдошлиги қирғиз тилида жуда кучли: *Болор-болмас создор айтылды* (А. Токомбоев). Келтирилган мисол ўзбекча таржимаси билан қиёсланса, бу ҳолатнинг йўқлиги яққол сезилади: *Бўлар-бўлмас сўзлар айтилди*.

Эски ўзбек адабий тилида унлилар гармонияси мавжуд бўлган. Лекин эски ўзбек адабий тилида асосан танглай гармонияси амалда бўлган, яъни сўзлар унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб фарқланган. Лаб гармонияси эса маълум қонуниятга амал қилувчи систематик ҳодиса бўлмаган. Қиёсланг: *бардым — келдим, бардуқ — келдик*.

Ўзбек тили ундошлар системаси жиҳатдан бошқа туркий тилларга асосан мос келади. Аммо баъзи туркий тилларда ундошлар бошқачароқ ишлатилади. Масалан, ўзбек ва туркман тилларида сўз бошида келадиган й товуши қипчоқ группасидаги туркий тилларда *дж ёки ж* товуши билан берилади: *йигит — жигит, йўқ — жўқ, етти — жетти* каби.

Ўзбек тилида *т, к* билан бошланадиган сўзлар ўғуз группасидаги туркий тилларда *д, г* билан келади: *темир—демир, тўй—дўе, тева—дева, тил—дил, кўз—гўз, кун—гун* каби.

Ўзбек тилидаги *ч* ундоши ўрнида қорақалпоқ ва қозоқ тилларида *ш, ш'* ўрнида эса *с* ундоши ишлатилади: *куч — куш, оч — аш, уч — уш, тиш — тис, бош — бас* каби.

Ўзбекча сўзлар охиридаги *ғ* ундоши татар, бошқирд, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқларда *в(у)* ундоши билан берилади: *тоғ — тав — тау, боғ — бав — бау, соғ — сав — сау* каби.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий тилларнинг грамматик қурилиши ҳам: сўз туркумлари, сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи, форма ясовчи аффикслар бир-бирига ўхшайди. Аммо бу аффикслар ҳар бир тилнинг ўз фонетик структурасига кўра турлича вариантларда қўлланади. Масалан, ўзбек адабий тилида кўплик -лар аффикси билан ифодаланади. Бошқа туркий тилларда ҳам -лар билан берилади. Лекин -лар аффиксининг қозоқ тилида олтига (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер), қирғиз тилида ўн иккита (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер, -лор, -лёр, -дёр, -дёр, -тёр, -тёр) варианты бор.

Худди юқоридаги каби ўзбек тилидаги келишдик, эгалик, кесимлик, шахс, замон қўшимчалари бошқа тилларнинг талаффуз қонунига биноан турлича фонетик вариантларда ишлатилади.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тиллар ўртасидаги ўхшашлик ҳамда ноўхшашликлар уларнинг луғат состида ҳам кўринади. Ўзбек тили луғат состида умумтуркий ёки Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий тиллар билан умумийликни ташкил этувчи жуда кўп сўзлар бўлиши билан бирга, фақат ўзбек тилининг ўзига хос сўзлар ҳам мавжуд.

Умумтуркий сўзлар руник ёзув ёдгорликларида ҳам қўлланган. Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқларга тегишли сўзлар дастлаб X—XIII аср ёдгорликларида ишлатила бошлаган. Ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган сўзлар ўзбекларнинг туркий бўлмаган элатлар билан аралашуви натижасида пайдо бўлган.

Ўзбек тили тарихини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганиш натижасида қўшни қардош туркий тилларнинг лексик-грамматик ва фонетик жиҳатдан умумийликлари аниқланади. Тарихий лингвистик маълумотлар, яъни тиллардаги баъзи умумийликлар ўзбекларнинг бир қисми билан уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва туркманлар орасида генетик яқинликлар бўлганидан далолат беради. Шу халқлар тилларидаги умумий ҳодисаларнинг пайдо бўлишига олиб келган энг муҳим сабаблардан бири халқлар таркибидаги айрим қабила ва уруғлар орасида қардошлик муносабатларининг мавжудлигидир.

Тилларни чоғиштириб ўрганиш тилнинг лексик ва грамматик хусусиятларини ёритиш учун, унинг тараққиёт манбаларини аниқлаш учун кенг имкон яратади.

Тилларнинг қариндошлигини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганишни биринчи марта Ўрта Осиёда тилшунос олим Маҳмуд Қошғарий бошлаган. Афсуски, М. Қошғарийнинг жаҳон аҳамиятига эга бўлган «Девони луғотит турк» асари ҳалигача етарли ўрганилмай қолмоқда.

Тилшуносликда қиёсий-тарихий методни асосий метод сифатида XIX аср бошида ғарб ва рус олимларидан Ф. Бопп, Я. Гримм, Р. Раск, А. Х. Востоковлар қўллай бошладилар. Лекин совет тилшунослигида қиёсий-тарихий методга кўп йиллар эътибор берилмай келинди. Чунки совет тилшунослигида ақад. Н. Я. Маррнинг анализ методи ҳукмронлик қилар эди. Н. Я. Маррнинг фараз қи-

лишича, инсонларнинг товуш нутқи дастлаб тўрт элементдан (сал, бер, йон, рош) иборат бўлган эмиш.

Н. Я. Маррнинг стадиал схемаси ҳар қандай қариндош тилларнинг бир манбадан, бир ўзак тилдан тарқалганлигини инкор қилади. Бу эса ғайри илмий қараш бўлиб, қардош тилларни таққослаб ўрганишга монелик қилади.

Маълумки, қиёсий-тарихий метод ёрдамида ҳозирги қариндош тиллар ва ҳозирги ўзбек адабий тилини ёзма ҳолда сақланган ёдгорликлардаги тил фактлари билан қиёсий ўрганиш орқали ўзбек тили тарихи, ҳозирги ўзбек тили ва қардош тиллар орасидаги реал алоқаларни аниқлаш мумкин.

7-§. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида туркий бўлмаган тилларнинг иштироки

Баъзи уруғ ва қабилалар орасидаги қардошлик алоқалари халқларнинг этник-лингвистик тараққиётига, айрим миллатлар тилида турли тил формаларининг пайдо бўлишига олиб келди.

Туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги алоқани ва бу алоқанинг кенгайиб бориши натижасида туркий тилларда пайдо бўлган баъзи бир фонетик ўзгаришларни Маҳмуд Қошғарий ҳам ўз вақтида тўғри кўрсатиб ўтди.

Ўзбек тилининг бошқа системадаги тиллар билан, биринчи навбатда, тожик тили билан ўзаро муносабати жуда муҳим масалалардан биридир. Бу ўзбек тилшунослиги билангина боғлиқ бўлмай, балки умумий тилшуносликка оид гоят муҳим назарий масаладир.

Маълумки, метисация (қардош бўлган тилларнинг аралашуви) ва гибридизация (турли системадаги тилларнинг чатишуви) проблемаси умумлингвистик планда ҳал қилиниши зарур. Ўзбек ва тожик халқларининг этник ва тил алоқаларини белгиламасдан тўриб, ўзбек адабий тилининг шаклланишини аниқлаш мумкин эмас.

Ўзбек халқининг тожик халқи билан алоқаси қадимдан буён асрлар бўйи давом этади. Бунга бир неча тарихий асослар ва сабаблар бор.

Ўзбек ва тожик тилларининг бир-бирига таъсирини икки катта даврга бўлиш мумкин, деб кўрсатади проф. М. С. Андреев:

1. Араблар истилосигача бўлган қадимги тожик тили ёки суғдий тилига яқин-бўлган тил билан муносабати даври.

2. Араблар истилосидан сўнгги тожик ва ўзбек тиллари муносабати даври¹. Ана шу муносабатларни ўрганиш фақат тил тарихи учунгина эмас, балки ҳозирги ўзбек ва тожикларнинг этногенезини аниқлаш учун ҳам зарур.

¹ Андреев М. С. О таджикском языке настоящего времени. Материалы по истории таджиков и Таджикистана. Сталинабад, 1945, стр. 58—59.

Ўзбек халқи билан тожик халқи Урта Осиёнинг энг қадимги ва маҳаллий халқларидандир. Бу икки халқнинг турмуш шароити бир хил ва улар умумий территорияга эга бўлганлиги сабабли ҳаётнинг турли соҳаларида ҳамкорлик қилиб келдилар. Бу ҳамкорлик ўзбек ва тожик халқларининг тилларида — фонетикаси, луғат состави ва грамматик қурилишида ўз аксини топди.

Тожик тилининг таъсири натижасида марказий шаҳар шеваларида туркий тилларнинг фонология системасига хос бўлмаган индиферент унли товушлар пайдо бўлди. Натижада ўзбек тилида сингармонизм ҳодисаси йўқола бошлади¹. Туркий тиллар фонетикасида рўй берган баъзи ўзгаришларни ўз вақтида Маҳмуд Қошғарий ҳам кўрсатиб ўтган эди².

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ҳамкорлиги айниқса ўзбек тили лексикасида сезиларли из қолдирди. Проф. А. К. Боровковнинг таъкидлашича, тожик тилидан кирган сўзлар ўзбек тилининг луғат составидан мустақкам ўрин олди, чунки улар реал нарса ва предметга тегишли сўзлар ҳисобланади³. Ўзбек тилига тожик тилидан фақат от туркумига оид сўзларгина эмас, балки сифат, равиш, боғловчи ва юкламалар ҳам ўзлаштирилди. Масалан: *шудгор, жой, чора, жон, жонажон, аскар, девор, дашт, бекор, дон, даромад, дарё, ҳамроҳ, ҳаммом, пойтахт, қаҳрамон, савдо, озода, оташин, доно, камтар, ширин, баланд, паст, ҳеч, гарчи, ёки, чунки* кабилар.

Тожик тилининг таъсирида ўзбек тили морфологиясида баъзи сўз ясовчи элементлар пайдо бўлди. Тожик тилидан қабул қилинган сўз ясовчи элементлар суффикс ва префикс характериغا эгадир.

Ўзбек тилида тожик тилидан ўзлаштирилган сўз ясовчи морфемалар сифатида **-боп, -бин, -бон, -боз, -дўз, -намо, -хона, -паз, -фуруш, -симон, -парвар, -хўр** каби аффикслар ишлатилади (*аризабоз, этикдўз, камнамо, ошхона, ошпаз, худбин, одамсимон, ғамхўр* каби).

Ўзбек тилига тожик тилидан **сер-, кам-, бе-, бар-, бо-, но-, хуш-** каби префикслар ҳам ўзлаштирилган: *сергап, бибурд, бадавлат, барвақт, беодоб, нотўғри, ҳамнафас* каби.

Бу морфемаларнинг кўпчилиги ўзбек тилига форсча-тожикча сўзлар таркибиде кириб келган бўлиб, ўзбекча сўзлардан сўз ясашда иштирок этмайди.

Ўз навбатида ўзбек тилидан ҳам тожик тилига бир қанча сўз ва иборалар ўзлашган. Масалан, ўзбек тилида актив ишлатилувчи *йўрға, ўсма, қулоқчин, қопқон* каби сўзлар тожик тилида ҳам ишлатилади.

¹ Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, 1959, стр. 42; Ш о а б д у р а ҳ м о н о в Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 43- бет.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том. Тошкент, 1960, 65-бет.

³ Боровков А. К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопросы о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков. — «Ученые записки» института востоковедения». Том IV. М., 1952, стр. 188.

Баъзи ўзбекча аффикслар, жумладан, **-лик**, **-чи** аффикслари тожик тилида ҳам қўлланилади: *хомлик*, *донолик*, *жангчи* каби¹.

Ўзбек ва тожик тиллари орасидаги муносабат ва уларнинг бир-бирига таъсири қанчалик кучли бўлмасин, бу тиллар ўзларининг лугат состави ва грамматик қурилишининг негизини сақлаб қолди.

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ўзаро таъсири натижасида ўзбек адабий тилида форсий тил традицияси ёйилади.

Араблар истилосигача ҳам форсий тил традицияси мавжуд эди. Лекин араблар маҳаллий ёзувчиларни ҳам араб тилида ижод этишга мажбур қилдилар. Лекин халқ ўз тилини сақлаб қолди ва оғзаки ижодда гўзал асарлар яратди. Бу нарса маҳаллий халқлар адабий тилининг ривожланишига замин ҳозирлади. Натижада IX—X асрларда форсий адабий тил вужудга келди. Тоҳирийлар ва саффорийлар ҳукмронлиги даврида форсий адабий тилнинг тараққиёт процесси тезлашди. Сомонийлар даврига келиб бу тил ягона давлат тили бўлиб қолди. Форсий тил маданий ҳаётда, адабиётда кенг ўрин эгаллади.

Форс тили Мовароуннаҳр ва Хуросонда тожиклар элат бўлиб шаклланган даврда пайдо бўлди.

Сомонийларга Ўрта Осиёнинг катта қисми қарам эди. Шу территорияда яшовчи ва ўзларини турклар деб атовчи газнавийлар, салжуқийлар ҳам форсий тилни давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Форсий тил традицияси Кавказга ҳам тарқалади. X—XII асрларда форсий тил адабий тил сифатида катта территорияда қўлланди. Бу ҳол мўғуллар ҳукмронлиги ва ундай кейин ҳам давом этди. Ҳатто XV асргача форсий тил бир неча халқларнинг адабий тили сифатида хизмат қилди. Унинг такомиллашишида шу халқларнинг ёзувчилари ўз улушларини қўшдилар.

Форсий тилдаги адабиёт X—XI асрларда Ўрта Ер денгиздан тортиб Ҳиндистонгача бўлган жуда катта территорияни қамраб олди, уни тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, афгон, ўзбек ва бошқа халқлар яратди, бу халқлардан ҳар бири унга ўз ҳиссасини қўшди, бири иккинчисининг адабий тажрибаси билан ўртоқлашди, традициясини давом эттирди ва ривожлантирди².

Кўпчилик ўзбек шоирлари ҳам форсий тилда асарлар ёздилар. Икки тилда асар ёзишни ўзбек адабиётида «Муҳаббатнома»нинг автори Хоразмий бошлаб берди.

Ўзбек ва форсий тилларининг ўзаро таъсири натижасида XIX асрга келиб адабиётда икки тиллилик пайдо бўлади. Ўзбек ёзувчилари ҳам туркий, ҳам форсий тилда ижод эта бошладилар. XV асргача форсий тилнинг ўзбек тилига таъсири кучли эди. Шунинг учун кўпчилик туркий шоирлар ҳам форсийда ижод этдилар. Баъзилар иккала тилда ҳам ижод қилдилар. Бу ҳақда Навоий «Муҳокаматул лугатайн»да шундай ёзади: «...туркнинг улугдин ки-

¹ Юсупов К. Языковые взаимоотношения узбекского и таджикского народов (на материале Ферганского говора таджикского языка). Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1957, стр. 9.

² Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 114-бет.

чигига дегинча ва навкаридин бегига дегинча сорт тилидин бахраманддурлар. Андоқким, ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар»¹.

Умуман, ўзбек ва форсий тилда яратилган адабиёт ҳамда маданият обидалари ўзaro ҳамкорликнинг мевасидир. Бу ҳамкорлик маълум даражада ўзбек адабий тилида из қолдирди. Форсий тилга хос изофа конструкциялари ва у боғловчисининг ўзбек шоирлари ижодида ҳам ишлатилиши фикримизнинг далилидир.

8-§. Араб китобий тил традициясининг Ўрта Осиёда ёйилиши

Ислом дини VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида Арабистонда пайдо бўлди. Бу давр араб қабилаларининг бирлашиб бир қатта давлатга уюшиш даврига тўғри келади. Ислом дини араб ҳукмдорлари томонидан бошқа халқларнинг ерини босиб олишда восита бўлди. Араб истилочилари ислом динини тарқатиш ва ўзларининг ассимиляторлик сиёсатларини амалга ошириш учун куч ва қилич ишлатдилар. Шунинг учун ҳам ҳозиргача озарбайжон халқида «Биз гылыч мусулманлары» («Биз қилич мусулмонлари») деган мақол бор. Бу ўша даврни характерловчи типик мақолдир.

Араб босқинчилари зўрлик ва куч билан ислом динини қабул қилиш ҳамда араб тилини ўрганишни тарғиб қилса-да, Ўрта Осиёда икки хил ёзув тили мавжуд эди. Булардан бири она тили заминида ривожланиб, унда халқ орзу-истаклари шу тил услубида баён этиларди. Она тили заминида ривожланган адабий тил ёдгорлиги сифатида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини кўрсатиш мумкин. Унда келтирилган халқ қўшиқлари, маросим ва мавсум шеърлари халқ ёзув тили намуналаридир.

Ўша даврда пайдо бўлган иккинчи ёзув тили араб китобий тилидир. Бу тил ислом дини доғмаларини пропаганда қилиш билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Бундан ташқари, араб босқинчиларининг сиқуви остида ўша даврнинг кўпчилик олимлари, илм аҳллари ўз асарларини арабча китобий тилда ёзишга мажбур бўлдилар. Шунинг учун ўша даврда араб китобий тили маълум даражада устун эди. Ўрта Осиёнинг ўша даврдаги йирик олимлари: Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий-ва бошқалар ўзларининг шоҳ асарларини бошқа Шарқ мамлакатларининг олимлари каби араб тилида ёздилар. Бу ҳол арабча баъзи сўз ва ибораларнинг ўзбек тилида ўзлашиб қолишига сабаб бўлди.

Маълумки, араб ва туркий тилларнинг бир-бирига муносабати масаласи билан турколог олимлар ўша даврдаёқ шуғулландилар. Бу масала ҳозир ҳам ўрганилмоқда. Бу соҳада буюк турколог-

¹ Аляшер Навоий. Танланган асарлар. III том. Тошкент, 1948, 177-бет.

лардан Маҳмуд Қошғарий ва П. М. Мелиоранскийларнинг хизмати каттадир.

Араб тилининг Ўрта Осиёдаги туркий тилларга таъсири форсий тилга нисбатан анча кучсиз бўлди. Таъсирининг кучсизлиги натижасида ўзбек адабий тилига араб тилидан бирорта ҳам товуш қабул қилинмайди. Ўзбек тилида араб тилидан ўзлаштирилган сўзларнинг миқдори эса форсча сўзларга нисбатан кўпроқдир¹.

Араб тилидан ўзбек тилига асосан от ва феъл туркумига оид сўзлар ўзлашган: *интизом, дафтар, мактаб, кашф, мажлис, қарор, фан, ғайрат, ғалаба, миллат, мусобақа* кабилар.

Араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган баъзи грамматик кўрсаткичлар, жумладан, **-ий, -вий, -от, -ият, -ан** кабилар ўша тил сўзлари таркибида қўлланган ва шундайлигича ўзбек тилига қабул қилинган: *амалий, маданий, оммавий, ҳайвонот, қобилият, шахсан, хусусан* каби.

Шу грамматик кўрсаткичларнинг баъзилари русча-интернационал сўзларга қўшилиб, сифат ясаш учун хизмат қилади: *техникавий, химиявий, партиявий* каби.

Ўз навбатида, араб тилига туркий ва форсий сўзлар ҳам ўзлаштирилди. Масалан, XII асрда яратилган араб тили ёдгорликларида: *алп* (ботир), *қутлуғ* (бахтли), *улуг, жабуға* (жаноб), *тоғрултегин, байгу-сункур* (бургут), *билга* (олим), *чағри* (ов қуши), *буға* (буқа) каби; XIV аср ёдгорликларида: *хатун* (хоним), *аға* (катта), *бек, челеби, хоқон* каби туркий сўзларни учратамиз.

Булар туркий тилларнинг араб тилига таъсирини кўрсатади. Чунки «Ҳар қандай миллат бошқа миллатдан ўрганиши зарурдир» (К. Маркс).

3- б о б

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

9-§. Қадимги туркий адабий тил ҳақида

Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясида топилган ёзма ёдгорликлар туркий халқларнинг қадимдан ўз маданияти ва ўз адабий тилига эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Туркий халқларнинг моддий-маданий ҳаёти ва ёзувлари тарихи ҳақидаги тарихий, археологик маълумотлар туркий тилда сўзловчи уруғ ҳамда қабилаларнинг эрампиздан илгари мавжудлигини, жамият бўлиб ташкил топганлигини ва биргаликда турмуш кечирганлигини кўрсатади. Бу давр илмий адабиётда «олтой тили» даври деб юритилади². Бу ҳақда акад. Б. Я. Владимиров шундай ёзади: «Мўғул, турк ва тунгус тиллари ўзининг умумий ўтмишдошига эгаки, уни шартли равишда олтой тили деб аташ мумкин.

¹ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I. Ташкент, 1959, стр. 43.

² Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, стр. 28.

Ҳозир олтой тили маълум эмас, лекин олтой тиллари, яъни мўғул, турк ва тунгус тиллари билан, улар ўша тилнинг тараққиёти натижасида пайдо бўлгандир»¹.

Олтой тили даврининг охирида турк, мўғул қабилалари ўртасида дифференциация бўлди. Олтой тили даврида мўғул қабилалари р — л товушларига эга бўлган тилга асосланган бўлса (масалан, чуваш тилида *шур* — ботқоқ, *хур* — ўрдак, *тел* — вақт), туркий қабилалар з — ш/с товушларига эга бўлган тилга асосланди: *саз* (ботқоқ), *қаз* (ўрдак), *туш||тус* (вақт) каби.

Туркий қабилалар ажралиб чиққач, улар ўзларининг Хунлар империясини тузади. В. В. Бартольднинг фикрича, бу даврнинг тил хусусиятларини тасдиқловчи ёзма ёдгорликлар йўқ².

Туркий тиллар тараққиётидаги учинчи давр қадимги туркий адабий тил даври деб аталади. У тукю тили даври (V—VIII асрлар), қадимги уйғур тили даври (VIII—IX асрлар), қадимги қирғиз тили даври (IX—X асрлар) деб учга бўлинади.

Маълумки, VI асрда туркий қабилалар кучайиб, ўзларининг кўчманчи Тукю империясини тузади. Бу империянинг чегараси Амударё, Марв, Балх, Ҳиндистонга бориб тақалар эди. Ўзаро урушлар ва араблар истилоси натижасида Тукю давлати икки қисмга ажралади. Бири маркази Еттисув бўлган ғарбий туркларга, иккинчиси маркази Мўғулистон бўлган шарқий туркларга ажралади. Еттисувдаги Тукю давлати тиргешларга ўтади. VIII асрда ўғуз ва қарлуқларнинг сиқуви остида бу давлат қарлуқларга ўтади.

Қарлуқлар дастлаб шарқий Тибетда яшаганлар, кейинчалик шимолга қараб юрганлар ва улардан олдин Туркистонни эгаллаган уйғурларга қарши курашиб, IX асрнинг бошигача Еттисувни эгаллаб туради. Кейинчалик, яъни X асрда Тохаристон, Балхга қараб сурилади.

Ўғузлар VIII асрда Сирдарёнинг қуйи оқимида, яъни яғмо, тўхси қабилалари яшаётган территорияда ўз давлатларини тузади.

Уйғурлар 745 йилда дастлаб шарқий Тукю ерига, сўнг ғарбий Тукю ерига ҳужум қилиб, бутун Тукю давлатини босиб олади. 840 йилда қирғизлар уйғурларга қарши курашиб, ҳокимиятни қўлга олади ва улар X асргача ҳокимиятни қўлда сақлайдилар. Шундан сўнг уйғурларнинг бир қисми қарлуқлар томонига ва бир қисми Тибетга кетади.

Худди ана шу даврда Иттифоқимизда ҳозирги вақтда амалда қўлланиб келаётган туркий тиллардан бирортасига ҳам тўла мос келмайдиган қадимги туркий адабий тил пайдо бўлади.

Қадимги туркий адабий тилнинг ёзма ёдгорликлари руний (Ўрхун-Енисей) ва уйғур ёзуви орқали бизгача етиб келди. Бу ёзувлар орқали етиб келган ёдгорликларни туркий тилларнинг би-

¹ В л а д и м и р ц о в Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халханского наречия. Л., 1929, стр. 45.

² Б а р т о л ь д В. В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, стр. 5.

портасига тегишли деб бўлмайди. Чунки унда Урта Осиё ва Қозогистонда яшовчи туркий халқларга тегишли фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлар учрайди.

Қадимги туркий ёдгорликлар тили ҳозирги туркий тилларнинг шаклланишида асос бўлди.

Маълумки, ёзма ёдгорликлар бизга ёзув орқали етиб келади. Шундай экан, туркий халқлар қандай ёзувлардан фойдаланган деган савол туғилади.

Археологик манбаларнинг кўрсатишича, Урта Осиё ва Қозогистондаги туркий халқлар оромей, юнон, суғд, хоразм, кўшан, эфалит, паҳлавий, сурия, ҳинд, руний, уйғур, араб ёзувларидан фойдаланганлар.

Урта Осиё ва Эронда эрамизгача VI—IV асрларда клинопись ёзуви билан бирга, оромей ёзувидан фойдаланилган. Оромей ёзувининг асосида шаклланган суғд ва хоразм ёзувлари эрамизнинг I—V асрларида қўлланган.

Оромей ёзуви асосида эрамизнинг I асрида уйғур ёзуви шаклланади. Эрамизнинг V асрига келиб эса руний номи билан аталган ўрхун-енисей ёзуви пайдо бўлади.

10-§. Руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари

Руний ёзуви оромей ёзуви таъсирида пайдо бўлган суғдий ва хоразмий ёзувлари асосида шаклланди. Лекин бунга туркий тиллар товушларини ифодаловчи тамга шаклидаги ҳарфлар ҳам қўшилган. Аввало бу ёзув Енисей қирғизларига, сўнгра шарқий туркларга ўтиб тарқалди. Шарқий хоқонликнинг маркази Ўрхун дарёси водийсида, ғарбий хоқонликнинг маркази Енисейда эди. Ўрхун дарёси водийсидаги хоқонлик 745 йилдаги уйғурларнинг ҳужуми билан тугатилди ва уйғур ёзуви билан алмашди. Енисей водийсидаги ёзув намуналари IX аср ёдгорликларида ҳам мавжуд эди.

Бу ёзувлар фан оламига XVIII асрдагина маълум бўлди. Улар Енисей дарёси бўйидан топилди. XIX аср охирида эса рус сайёҳи ва ёзувчиси Н. М. Ядринцев Ўрхун дарёси бўйларидан ҳам шу хилдаги ёзувларни топди. Улар Ўрхун ва Енисей дарёлари бўйидан топилгани учун шу дарёлар номи билан аталади. Тузилиши жиҳатидан герман руний ёзувларига ўхшаганлиги учун руний ёзув деб юритилади.

Руний ёзувини 1893 йилда даниялик проф. В. Томсен ўқишга муяссар бўлди. У билан бир вақтда рус олими В. В. Радлов ҳам ўқиди. Шундан сўнг бу ёзувларни ўрганиш ва топиш, уларни ўқиш ишида П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, С. В. Қиселев каби туркологлар плеядаси ҳам ўз улушини қўшди ва қўшмоқда.

Умуман, руний ёзувидаги ёдгорликлар катта территорияга тарқалган бўлиб, улар феодал ҳукмдорлар ва уларнинг қариндошлари қабри устига қўйилган тошлар, таёқлар ва қояларда сақланган.

Руний ёзувидаги ёдгорликларни график ва лингвистик белгиларига қараб қуйидаги группаларга ажратиш мумкин:

1. Енисей ёдгорликлари. Булар Енисей дарёсининг юқори оқида — ҳозирги Тува АССР ва Хакас автоном области территориясидан топилди. Енисей ёдгорликларидаги 50 дан ортиқ текстлар ўқилди ва нашр қилинди¹. Бу ёзув текширувчиларнинг фикрича, эрамизнинг V—VII асрларига тегишлидир.

2. Қирғизистондан топилган Талас ёзув ёдгорликлари олтига тошда ва бир чўп таёқда битилган. Унинг график хусусиятлари Енисей ёдгорлигига яқин².

3. Ўрхун ёдномалари. У эрамизнинг VII—VIII асрларига тегишли бўлиб, Ўрхун дарёсининг Селенга ҳавзаси ва унга яқин жойлардан топилди. Улар Култегин (731 йилда ўлган) ва унинг акаси Билгахон (734 йилда ўлган), Гудулухон (692 йилда ўлган), Тонюкүк (716 йилда ўлган), Куличура қабрларидаги тошларга битилган ёзувлардир³. Бу группага Ихе-Асхёт, Хойто-Тамир, Чарриш ва Подкувин деган жойлардан топилган ёзув ёдгорликлари ҳам киради.

4. Байкал кўли атрофларидан, Лена дарёси соҳилларидан ва Шимолий Мўғулистондан топилган бир қанча тош, танга, идишларга битилган ёзувлар ҳам руний ёзувидадир⁴.

Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг тили умумий белгиларга эга. Улар V—VIII асрлардаги туркий тилларнинг хусусиятларини аниқлашда қимматли ва муҳим манба ҳисобланади. VIII асрга келиб уйғурлар ҳукмронлиги даврида руний ёзуви уйғур ёзуви билан алмаштирилади.

11-§. Уйғур ёзуви ва унинг ёдгорликлари

Уйғур ёзуви янги сундий ёзуви асосида шаклланган бўлиб, у мўғулларга ва мўғуллардан манжурларга ўтди. Уйғур ёзуви VI асрдан XV асргача туркий халқлар ва XVIII асргача буддистлар орасида ишлатилди.

Уйғур ёзувида IX—X асрларга тегишли туркий тилларнинг ёзма ёдгорликлари пайдо бўлди. Улар диний, фалсафий характердаги асарлар эди.

Уйғур алфавитида ёзилган ёдгорликларни характери ва мазмунига кўра қуйидагиларга бўлиш мумкин:

1. Уйғур ёдгорлиги.
2. Манихей ёдгорликлари.

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1951; Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

² Малов С. Е. Таласские эпиграфические памятники.— «Материалы Узкомстариса». Вып. 6—7, Л., 1936.

³ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.

⁴ Малов С. Е. К истории открытия древнетурецкий рунических надписей в Средней Азии.— «Материалы Узкомсигариса». Вып. 6—7, Л., 1936.

3. Будда ёдгорликлари.

4. Христиан ёдгорликлари.

Уйғур ёзувидаги ёдгорликлар Сужи, Шинс-Усу ва Шарқий Туркистондан топилиб, улар тош ва қоғозларга битилган. Бу ёзув эрамининг VIII асрига тегишлидир. Яғлағархон қабридан топилган намуна Сужи ёдгорлиги деб, Мўюн-чура қабридан топилган намуна Селенга ёдгорлиги деб юритилади. Қоғозга ёзилгани Турфон ёдгорлиги дейилади.

Манихей маданияти ёдгорлиги сифатида «Хуастуанифт»ни кўрсатиш мумкин¹. Христиан маданияти ёдномаси сифатида «Поклоление волхвов» («Сеҳргарларнинг ибодати») асарини кўрсатиш мумкин².

Уйғурларнинг кўпчилиги будда динига ҳам сиғинганлар ва ўз ёдгорликларини яратганлар. Бу ёдгорлик «Суварна» ёки «Олтин ёруғ» деб юритилади³.

Булардан ташқари, X—XIII асрлар давомида уйғур ёзувида бир қатор юридик ҳужжатлар ҳам яратилган бўлиб⁴, буларда ўша давр сўзлашув тили элементлари акс этган.

Манихейларга тегишли ёдгорликларни дастлаб инглиз олими А. Штейн, немис олими А. Леккок, француз олими П. Пелльи топиб фан оламига маълум қилдилар.

Будда ёдгорлиги «Суварна»дан баъзи парчаларни дастлаб немис олими Ф. В. К. Мюллер 1908 йилда эълон қилди.

Уйғур ёзуви асосида пайдо бўлган бошқа ёдгорликларни топиш ва уларни нашр этиш ишида В. В. Радлов, С. Е. Маловнинг хизматлари каттадир. Улар томонидан эълон қилинган ҳужжатлар уйғур алфавитининг кенг миқёсда қўлланганини кўрсатади.

Уйғур тили ва ёзуви кейинги даврда шаклланган қорахоний сулоласи давридаги адабий тилга (X—XI асрлар), ўғуз-қипчоқ адабий тили тараққиётига (XII—XIII асрлар), чигатой тилига (XIII—XIV асрлар), эски ўзбек тилига (XV—XIX асрлар), эски туркман тилига (XVII—XIX асрлар) маълум даражада таъсир қилди.

XI—XV асрларга оид кўпгина йирик асарлар уйғур ёзувида тартиб қилинган. Масалан, «Меърожнома», «Тазкирани авлиё», «Бахтиёрнома», «Ўғузнома» каби бир қатор асарлар шу ёзувда кўчирилган. «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Муҳаббатнома» каби бир қатор асарларнинг уйғур ёзувида кўчирилган нусхалари ҳам мавжуд.

12-§. Қадимги туркий адабий тилнинг хусусиятлари

Руний ва уйғур ёзуви асосида яратилган ёдгорликларнинг тил хусусиятларига бағишланган бир қанча асарлар майдонга келди. Бу тадқиқот ишларида ёдгорликлар тил хусусиятларининг қу-

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 108—130.

² Уша асар, 131—139-бетлар.

³ Уша асар, 139—200-бетлар.

⁴ Уша асар, 200—222-бетлар.

йидаги томонлари ёритилди: турколог ва шарқшунос олимларнинг кўпчилиги эски ёдгорликларни нашр қилганда фақат баъзи грамматик формаларини изоҳласалар¹, баъзилари эса шу ёдномаларнинг грамматик характеристикасини ёритиб бердилар². Бошқа бир хил ишларда қадимги ёдномаларнинг айрим морфологик, синтактик ва фонетик хусусиятлари анализ қилинди³.

Қадимги туркий адабий тилининг ўзига хос диалектларини ўрганиб, биринчи марта классификация қилган олим акад. В. В. Радловдир⁴.

В. В. Радлов қадимги туркий адабий тилни шимолий, жанубий ва аралаш диалект деб уч гурпуга бўлди. В. В. Радлов классификациясига С. Е. Малов ҳам тўлиқ қўшилди.

Шимолий туркий адабий тилга рунчи ёки Ўрхун-Енисей ёзувлари асосида вужудга келган тил киритилади. Бу тилга хос хусусиятлардан бири сўз бошида ва сўз охирида жарангли ундошлар ўрнида кўпроқ жарангсиз ундошлар келишидир. Лекин бундан б ундоши истиснодир, чунки сўзнинг охири н ва нг товушлари билан тугаган сўзларда сўз бошидаги жарангли б ундоши сақланади: *бән—мен, бинг—минг, бин—мин* каби. Масалан: *Тонуқуқ бәнгә айды*—Тонуқуқ менга айтди (*Тонуқуқ*). *Бангу таш тақатдым*—Мангу тош тикдим (*Култегин*).

Бундан ташқари, т товуши сўз бошида кўп ишлатилади: *Св барын тиди*—Қўшин билан бор деди (*Тонуқуқ*).

Тушум келишиги учун асосан -ғ/-г (-ығ/-иг/-уғ/-вг) аффиксли форма қўлланган: *сабығ—сўзни* (*Тонуқуқ*), *иағығ—душманни* (*Тонуқуқ*), *он әриг—ўн эрни* (*Култегин*).

Қаратқич келишиги аффикси -ынг/-инг формасида ишлатилган: *Култегининг алтунун, кумушун* (*Култегин*), *Қағанынг сабы*—Хоқоннинг сўзи (*Култегин*), *бизнинг св*—бизнинг аскар (*Култегин*).

Ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари учун -да/-дә/|-та/|-тә аффиксли форма қўлланган: *Түргеш қағантә кдүрг кәлти*—Тургаш хоқондан айғоқчи келди. (*Култегин*). *Қырқызда йантымыз*—қирғизлардан қайтдик. (*Тонуқуқ*). *Култегин ол сунгүште отуз йашуур әрти*—Култегин ўша уруш вақтида ўттиз ёшда эди (*Култегин*). *Илтә бунг йоқ*—элда ғамгинлик йўқ (*Култегин*).

Ўрхун-Енисей ёдгорликларида ўтган замон феъли маъносига -ды/ -ди/|-ты/|-ти, -мыш/- миш (-мыс/-мис) аффиксли формалардан

¹ Малов С. Е. 1. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951; 2. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952; Радлов В. В., Меллиссранский П. М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме.—«Сборник трудов Орхонской экспедиции». Вып. IV. СПб., 1897.

² Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959; Насилов В. М. Язык орхана-енисейских памятников. М., 1960.

³ Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961.

⁴ Radloff W. Alttürkische Studien. IV и V.—«Известия Академии наук». VI серия. №№ 5, 6, СПб., 1911.

ташқари **-дуқ/-дук** аффиксли форма ҳам қўлланган. **-дуқ/-дук** аффиксли форма ўтган замон феъли маъносида шахс-сон кўрсаткичсиз учала шахснинг бирлик ва кўплиги учун ишлатила берган. Қиёсланг: *Қангынга, исингә әр кәлти, қарлуқ исингә кәлмәдүк*—Хон ҳузурига ва унинг иттифоқига одамлар келишди, лекин унинг иттифоқига қарлуқлар келмади (*Моюн-Чура*). *Бүкәгүкдә сәкиз оғуз, тоқуз татар қалмадуқ*—Букагукда саккиз ўғуз, тўққиз татарлар қолмади (*Моюн-чура*). *Йағы болып итин йаратуну умадуқ йана ичикмис*—Душман бўлиб, ҳеч нарса қилолмади, яна унга бўйсунди (*Култегин*). *Илтәрәс қағанга адырылмадуқ, йангылмадуқ, тангри билгә қағанга адырылмалым*—Илтарас хоқондан ажралмадик, (демак) янглишмадик. (Энди) тангридек улуғ хоқондан (ҳам) ажрамайлик (*Онгин ёдгорлиги*).

Ўрхун-Енисей ёдгорликларида ҳозирги туркий тилларга хос сўзлар учрайди: *әл* (эл), *бән* (мен), *сиз, илиг* (қўл), *қыз, оглан, йаш, ат, тәнгри, алтмыш* каби. Лекин семантик хусусиятлари билан истеъмолдан чиққан сўзлар ҳам мавжуд: *будун* (халқ), *бағ* (иттифоқчилик), *сү* (қўшин), *сабым* (сўзим), *ыты* (юборди), *тосық* (тўйган), *укуш* (кўп) каби.

Қадимги туркий тилнинг жанубий группа диалекти уйғур ёзуви асосида пайдо бўлган. Буларга Селенга, Сужи ва Турфон ёдгорликлари киради. Жанубий группадаги тиллар фонетик жиҳатдан шимолий группадаги тиллардан охири **н**, **нг** билан учрайдиган сўзлар бошидаги **б** товушининг **м** товушига ўзгариши билан фарқланади: *бәнгу*—*мәнгу* (мангу), *бән*—мен, *бинг*—минг каби.

Қаратқич келишиги **-ның|-нинг** аффикси билан, чиқиш келишиги **-дын|-дин||-тын|-тин** аффикси билан ифодаланади. Феълнинг ўтган замон формаси ҳар бир шахс ва сон учун алоҳида аффиксларига эга.

Қадимги туркий тилнинг аралаш диалектида шимолий диалектнинг ҳам, жанубий диалектнинг ҳам хусусиятлари ўз ифодасини топган. Бу диалектга уйғур ёзуви билан битилган манихей ёдгорлиги, Хуастуанифт, будда ёдгорлиги—«Суварна» («Олтин ёруғ»), «Сеҳргарларнинг ибодати» ва юридик ҳужжатлар киради.

Аралаш диалектнинг фонетик жиҳатдан ўзига хос хусусияти **д** товушининг **т** товуши билан, **ч** товушининг **з** товуши билан алмашилиб ишлатилишидир: *ачун*—*азун* (дунё), *атун*—*адун* (бошқа) каби.

Айрим сўзларда орқа қатор ундош товуши ишлатилади: *йоғ* (йўқ), *қолмағ*—*қолмоқ* (илтимос), *тамқа*—*тамға* каби.

Сўз ўртасида ва охирида **ғ**, **г** ундошлари келади: *тағықу* (товуқ), *ағыр* (оғир), *улуғ, илиг* (қўл) каби.

Отларнинг ўртасида, феълларнинг охирида **д** товуши келади: *адақ* (оёқ), *қидим* (кийим), *қод* (қўй) каби¹.

¹ Тенишей Э. Р. Грамматический очерк древнотуркского языка по сочинению «Золотой блеск». Автореферат канд. дисс. Л., 1953, стр. 6.

Умуман, қадимги туркий адабий тил даврида туркий тиллар дифференциация қилинди ва д|т-белгили тиллар, с|з-белгили тиллар ва й- белгили тиллар группаларига бўлинди. Ўзбек тили тараққиётининг илк даврида й-белгили адабий тил шаклланди.

Қадимги ёдгорликлар тилига фонетик жиҳатдан қаралса, ҳозирги адабий тилдаги е(э) унлиси э тарзида талаффуз этилиши, й ундоши ўрнида д ундоши келиши яққол кўринади. Шунинг учун ҳам проф. С. Е. Малов руний ва уйғур ёзувларидаги ёдгорликларнинг тилини д- белгили тилларга киритади¹.

13- §. Қадимги туркий тилнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли

Маълумки, X асрга келиб Урта Осиё территориясида қорахонийлар давлати вужудга келди. Бу даврда ўзбек элатининг сиёсий тусум, жиҳтмий муносабатлари ва маданиятидагина эмас, балки этник ҳамда лингвистик составида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди. Булар қуйидагилардан иборат эди:

1. Қорахонийлар давлати территориясидаги турди қабила ва элатлар бирлашиб кетди. Унинг составида уйғурлар, қарлуқлар, чигиллар, яғмо, тухси, арғулар, ўғузлар ва қипчоқлар бор эди.

2. Кўчманчи туркий қабилаларнинг ўтроқлашиши тезлашди. Шунинг учун бу ҳақда А. Ю. Якубовский шундай ёзади: «Агар қорахонийлардан аввалги даврларда туркларнинг Ўзбекистон тупроғига киришлари асосан мамлакатдаги кўчманчилар кўчи юрадиган майдонларни тўлдириш ҳисобига борган бўлса, қорахонийлар замонида бў ҳодиса содир бўлибгина қолмасдан, балки деҳқончилик районларида туркларнинг ўтроқ ҳаёт меҳнатига тадрижий суратда кўчганлари ҳам кўринади»².

3. Туркий қабилаларнинг эрон тилида сўзлашувчи суғдий қабилалар билан аралашуши ва ассимиляциялашуви анча кучайди.

Юқоридаги тарихий шароит асосида X—XI асрларга келиб ўзбек элатининг этник чегараси аниқланди, тили ва маданияти барқарор бўлди. Бу ҳақда профессор М. Ваҳобов шундай ёзади: «Ўзбек элати туркий тилда сўзлашувчи кўчманчи қабилаларнинг ўтроқлик ҳолатига ўтиб, эрон тилида сўзлашувчи деҳқонларга аралашиб кетишлари натижасида ташкил топган. Натижада у ўз тили билан тожиклардан, ўтроқлиги билан қозоқ, қирғиз ва туркманлардан фарқ қилди»³.

Ўзбек адабий тилининг шаклланишида қадимги туркий тилнинг таъсири қандай бўлди, деган савол туғилади.

Ўзбек тили қорахонийлар даврида Чу дарёси билан Сирдарё ораллигидаги кенг территорияда ва қисман Мовароуннаҳрда яшаган туркий қабилаларнинг интеграциялашуви натижасида қарлуқ-чигил қабила диалектлари асосида таркиб топди. Шун-

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, стр. 126.

² Якубовский А. Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Тошкент, 1941, 10-бет.

³ Ваҳобов М. Ўзбек элати.— Журн. «Гулистон». Тошкент, 1967, 1-сон, 12-бет.

дай қилиб, туркий тилларнинг қарлуқ группасидан ажралиб чиққан шарқий қарлуқ дастлабки ўзбек тили учун асос тил ролини бажарди.

Кўпчилик илмий адабиётларда X—XIII асрлардаги ёзма ёдгорликлар уйғур тили ёдномалари деб қаралади¹. Шунга кўра ўзбек тилига уйғур тили асос бўлган деб талқин этилади. Ҳолбуки, М. Қошғарий қадимги уйғур тили билан кошғарий тили, яъни қорахоний давридаги тилнинг бир-биридан фарқини кўрсатди. Проф. Н. А. Баскаков ўзининг «Туркий тиллар» китобида ёзганидек, ҳозирги ўзбек ва уйғур тиллари қадимги туркий тиллар билан, биринчи навбатда эса, эски ўзбек тили билан, сўнгра қарлуқ диалектлари асосида таркиб топган қорахонийлар давлатидаги тил билан, ундан ҳам қадимроқ генетик жиҳатдан қадимги уйғурлар ва тукуярлар (ўғузлар) билан алоқадор бўлган қадимги яғмо, турғаш диалектларига бориб боғланади².

Демак, қадимги уйғур тили эмас, балки шарқий қарлуқ (қарлуқ-чигил-уйғур) тили ўзбек тили учун ўзак тил ролини ўйнади.

Шундай қилиб, туркий тилларнинг ғарбий хунн тармоғининг шарқий қарлуқ туркчасидан ўсиб чиққан ўзбек тилида қадимги туркий тилнинг бир қанча хусусиятлари сақланган.

Булар даставвал ўзбек тили лексикасида кўринади. Қадимги туркий тилдаги кўпчилик сўзлар қадимги ўзбек тилига ҳам қабул қилинди. Улар турмушнинг турли соҳаларига оид сўзлардир: *аб* (ов), *абыт*- (тинчитмоқ), *абынчу* (қувонч), *абуч* (ҳовуч), *адаш* (ўртоқ), *адақ* (оёқ), *ажун* | *ашун* | *ачун* | *азун* (дунё), *азғур*- (йўлдан урмоқ), *азығ* (милк), *азуқ* (озуқ), *адыр*- (айир), *ай* (ой, айтмоқ), *алты* (олти), *алтмыш*, *анча* (шунча), *эв* || *эб* (уй), *эр* (эр), *бар* (бор), *беглиг* (беклик), *иди* (жаноб, худо), *изиш* (идиш), *илгэри* (илгари), *иллэ* (бошқа), *ич*- (ичмоқ, ич), *илиг* (қўл), *будун* (халқ), *йарыл*- (ёрилмоқ), *йарын* (эрта), *йэмэ* (яна), *йық*- (йиқитмоқ) каби.

Келтирилган мисоллардан қадимги туркий тилдаги лексик элементлар ўзбек тилига жуда яқин бўлганлиги кўриниб турибди.

Стилистика соҳасида ўзбек тили қадимги туркий тилдан бир қанча бадий тасвир воситаларини, жумладан, эпитетлар, ўхшатиш, қиёслаш, метафора кабиларни қабул қилди. Чунки бадий тасвир воситалари қадимги туркий тил асосида шаклланиб, шу тилда маълум даражада ишланган эди. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, ўзбек тилининг бадий тасвир воситалари ўзбек миллий тили асосида ривожланди. Булар халқ оғзаки ижодида аниқ кўринади. Халқ оғзаки ижодидаги бадий тасвир воситаларининг адабий тилга таъсири қадимги даврлардан бошланди. Бу нарса М. Қошғарийнинг «Девон»ида, дидактик темада ёзилган достонларда, Рабғузий ва Али қиссаларида кўринади.

Умуман, қадимги туркий адабий тил таъсирида ўзбек тилининг лугат состави, грамматикаси ва бадий тасвир воситалари интен-

¹ Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, стр. 37—61.

² Уша асар, 172- бет.

сив тарзда нормалаша борди. Натижада ўзбек адабий тилининг ўзига хос нормалари шаклланди. Ўзбек халқининг тили ўз тараққиёти давомида турли хил ном билан юритилди. Бу эса, ўз навбатида, маълум адабий нормани белгилаш ишига тўсқинлик қилди.

4- б о б

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

14- §. Ўзбекларнинг номланиш тарихи

Ўзбек халқининг этник состави, юқорида айтиб ўтилганидек, мураккаб ва хилма-хилдир. Ҳатто ўзбек халқининг алоҳида таркибий қисмлари (қарлуқ-уйғур-чигил) ўртасида ҳам тил тафовути мавжуд. Бунинг асосий сабаби XX асрнинг бошигача ўзбек халқининг ягона номи йўқлигидадир.

Тарихий манбаларга кўра, Ўзбекистон территориясида яшовчи ўзбекларнинг бир қисми ўзларини сартлар деб, бошқалари турклар деб атасалар, яна бир хиллари ўзларини ўзбек дейдилар.

Қарлуқ, уйғур ва эрон тилларида сўзлашувчиларнинг аралашувидан пайдо бўлган ва деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланувчи ўтроқ қабилалар дастлаб «сарт» номи билан аталган. Лекин бу ном кейинчалик турли ўзгаришларга учради. Араблар истилоси даврида Мовароуннаҳрдаги барча ўзбеклар «сарт» номи билан юритилди. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» асарида тожикларга ва уларнинг тилига нисбатан сарт сўзини ишлатади. Шайбонийхон ўзини ўзбек, Урта Осиёдаги ўтроқ қабилаларни сартлар деб атайди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бутун Урта Осиё халқлари сарт номи билан юритилди. Ҳатто Н. П. Остроумов, Н. С. Будзинскийларнинг шу ном билан грамматикалари нашр этилди. *Сарт* сўзи санскрит тилидан олинган *сартаван* (карвонбоши) сўзининг ўзагидир. Шунинг учун бу этник ном бўла олмайди.

Ўзбекистоннинг тоғ бағри ва тоғ этакларида яшовчи ўзбек халқининг бир қисми ўзларини турклар деб атаганлар. Улар таркибига турклар, қарлуқлар, барлослар, мўғуллар, калтатойлар, мусобозорлар каби қабилалар киради. Турк номи ўтмишда ўзбек халқи ва унинг тилига нисбатан қўлланган. Бундан ташқари, Урта Осиё, Қозоғистон, Кавказ, Волгабўйи халқлари ҳам турк деб аталган. Уларнинг тили турк тили ёки туркий тил деб юритилган. Лекин ўтмишда ўзбек тилини бошқа туркий тиллардан фарқ қилиш учун у «туркча», «туркистонча», «чигатойча», «Урта Осиё туркчаси» каби ҳар хил номланган.

Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» асарида ўзбек халқини турк ва унинг тилини турк тили деб атайди. Амалда турк, туркий, турк улуси, турк тили, турк иборати, туркча, туркий тил, туркий алфоз каби ифодаларни кенг ишлатади. Масалан: «...менинг таъбим турк алфозиға мулоийм тушган учун таърифида муболаға изҳор қилурмен. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ

борким»¹. Алишер Навоийдан кейин XVI аср бошларида ўзбек халқи ва унинг тили ўзбек номи билан юритилди. Шайбоний Урта Осиёга келгушга қадар унга тобе бўлган қабилалар «ўзбек» номи билан аталди. Ҳатто бу фикрни М. Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» дostonида ҳам тасдиқлайди:

Ҳоли онинг ери Туркистондур,
Ўзбек элига муаззам хондур²...

Шайбоний Туркистон ва Дашти Қипчоқдан бостириб киргандан сўнг кўчманчилар билан ерли қабилалар аралашиб кетди ва ўзбек ибораси уларнинг умумий номи бўлиб қолди. Унинг тили ўзбек тили деб атала бошланди.

Демак, ўзбек тили Октябрь революциясигача турк тили, сарт тили, ўзбек тили каби турли номлар билан аталди. Бироқ, у қайси ном билан аталмасин, ўзбек халқининг бирдан-бир алоқа воқитаси ва фикр алмашув қуроли бўлиб келди ва келмоқда.

15-§. Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш

Ҳозирги ўзбек тили қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа тиллар билан биргаликда туркий тиллар системасини ташкил этади. Чунки уларнинг гениологияси бирдир. Ўзбек адабий тилининг ҳозирги ҳолатини илмий жиҳатдан ўрганиш учун унинг узоқ тарихий тараққиёт йўлларини назарий билиш зарур.

Тил тараққиётининг турли даврларида амал қилган қонуниятларни ва шу қонуниятларга мувофиқ тилда воқе бўлган фонетик, лексик, грамматик ва семантик ўзгаришларни ўрганишга қизиқиш қадимги даврлардаёқ бошланди.

Тил тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири — даврлаштиришдир. Даврлаштириш учун ўзбек тили ва унга уруғдош бўлган туркий тилларнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичлари, ўзаро муносабатлари аниқланиши лозим.

Маълумки, даврлаштириш туркий тилларнинг классификацияси билан ҳам боғлиқ. Н. А. Баскаковнинг айтишича, классификация маълум даражада тиллар тарихини даврлаштириш демакдир. Чунки классификацияда ҳам, даврлаштиришда ҳам бир хил принципга, яъни тарихийлик принципига асосланилади.

Туркий тилларнинг классификацияси XI асрда М. Қошғарий томонидан берилган бўлса ҳам, XIX асргача туркий тилларнинг мукамал классификацияси яратилмади. XIX асрдан бошлаб туркий тилларни рус олимлари классификация қила бошладилар. Бу соҳада В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, Е. Д. Поливанов, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, А. К. Боровков, В. В. Рещетов, Н. А. Баскаковлар самарали иш қилдилар.

Уларнинг баъзилари туркий тилларни территориал-географик

¹ Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Танланган асарлар. 3-том, Тошкент, 1948.

² Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 690-бет.

жиҳатдан классификация қилса, баъзилари тилларнинг бир хил лингвистик белгисига асосланади, бошқа бир хил классификацияларда туркий тиллар тарихи халқ тарихи билан етарлича боғланмайди. Шулар ичида Н. А. Баскаков классификацияси анча мукамал.

Классификацияларда бир хиллик бўлмаганлиги сабабли туркий тиллар тарихини даврлаштириш ҳам ҳар хилдир. Ўзбек тили тараққиёти тарихини даврлаштириш асосан 1950 йиллардан кейин бошланди.

Биринчи марта ўзбек тили тарихини даврлаштириш схемасини Ф. Қамолов ишлаб чиқди. Бироқ бу ҳам камчиликлардан холи эмас эди.

А. М. Шчербак ва О. Усмонов томонидан таклиф қилинган даврлаштириш схемалари анча мукамал. Улар қадимги ўзбек халқининг ўзбек элати даражасига, элатнинг ўзбек миллати даражасига ўсиб чиқиш процессини асос қилиб олдилар. Бу эса марксизм-ленинизмнинг тил тарихини халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганиш керак, деган принципига мос тушади. Бундан ташқари, адабий тил тарихини даврлаштиришда тилнинг ички тараққиёт қонунларини ҳам ҳисобга олиш керак. Жумладан, адабий тил билан «хом тил» (сўзлашув тили)нинг бир-бирига таъсирини, турли тарихий даврларда адабий тил стилларининг бир-бирига муносабати ва ўзгаришини ҳам назарда тутиш лозим.

Шу юқоридаги критериялар асосида даврлаштиришнинг қуйидаги схемасини тавсия этиш мумкин:

1. Илк давр ўзбек халқ тили (X асрдан XIV асрнинг ярмигача бўлган давр):

1) ўзбек адабий тилида икки хил функционал типнинг шаклланиши ва дастлабки тараққиёти (X—XII асрлар). Бу даврда ўзбек адабий тилининг китобий тил ва халқ адабий тили каби типлари шаклланди. Халқ адабий тилининг шаклланишида халқ оғзаки ижоди катта роль ўйнади. Грамматик қурилиши ва луғат состави нуқтаи назардан китобий тил билан халқ адабий тили бир-бирига актив таъсир қилди. Шу икки типли адабий тил шарқий ёки шарқий Туркистон адабий тили деб аталади. Бу даврнинг китобий тил ёдгорлиги Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (XI аср), адиб Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» (XII аср) асарларидир. Уша даврда яратилган юридик ҳужжатларда¹ китобий тил билан халқ адабий тили аралашган ҳолда кўринади;

2) адабий тилда маҳаллийлашиш тенденциясининг пайдо бўлиши ва кучайиши (XII—XIV асрнинг ярми).

Бу даврга келиб Чигатой ва Олтин Урда давлатлари тузилди, адабий тилда территориал элементлар ўз ифодасини топди. Китобий тилда ҳам, халқ адабий тилида ҳам, расмий ҳужжатлар тилида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Шарқий адабий тилнинг таъсири камайиб, ғарбий адабий тил кучайди. Ғарбий адабий тил ёдгор-

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., стр. 200—221.

лигига қарлуқ-хоразм лаҳжасида ёзилган Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и (XII аср), «Қиссаи Рабғузӣй (XIV аср) асари, адабий тилининг Олтин Ўрда циклида ёзилган «Наҳжул фародис», «Муҳаббатнома», «Хисрав ва Ширин», «Меърожнома» каби асарлар, адабий тилининг Чигатой улуси тилида ёзилган «Муқаддиматул адаб», «Юсуф ва Зулайҳо», «Равнақул ислом», «Ўғузнома» каби асарлар қиради. XI—XIV асрлардаги аралаш диалект хусусиятларини «Тафсир»да учратамиз.

II. Ўзбек халқ тилининг такомиллашиш даври (XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг иккинчи ярмигача):

1) Ўзбек халқ адабий тилининг тўла шаклланиши (XIV асрнинг охиридан XVII асргача).

Бу давр халқ адабий (народно-литературный) тилининг роли ошганлиги билан характерланади. Бу тил маълум даражада ўзбек халқининг оғзаки ижоди (фольклор) билан муносабатда бўлди. Халқ адабий тилининг луғат состави, грамматик қурилиши ва товуш составида ўзгаришлар юз беради. Қитобий адабий тил формалари архаиклаша борди. Расмий ҳужжатлар тили халқ адабий тилига яқинлашди. XIV асрнинг охирида Мовароуннаҳрда ягона Темур давлатининг вужудга келиши ва бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш тараққиёти Саккокий, Атоий, Лутфий, Навоий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ каби ижодкорлар яратган асарлардан маълум;

2) халқ адабий тили билан китобий тилнинг бир-бирига яқинлашувининг тугалланиши ва адабий тилда сўзлашув нутқи хусусиятларининг сингиши (XVII аср ва XIX асрнинг II ярмигача).

Бу даврда халқ адабий тили сўз санъаткорлари ижоди таъсирида ривожланиди ва мустақкамланди. У китобий тил ва расмий ҳужжатлар тили билан мустақкам алоқада тараққий қилди. Лекин расмий услуб ҳали ўрта аср даражасида эди.

Бу даврда яратилган ёдгорликлар тилида сўзлашув нутқи хусусиятлари кўплаб учрайди. Халқ адабий тили билан китобий тилнинг бир-бирига яқинлашуви шу даврда яшаб ижод қилган ёзувчилар — Абулғози, Турди, Гулханий, Махмур, Мунис, Огаҳий асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ўзбек халқ тилининг такомиллашиши даврида икки хил услуб — дабдабали услуб ва содда сўзлашув тили мавжуд эди.

III. Миллий тил элементларининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш давридаги ўзбек адабий тили (XIX асрнинг II ярмидан ҳозирги кунгача бўлган давр):

1) XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек адабий тилининг бойиб бориши ва тараққиёти.

Бу даврда ўзбек адабий тили системасида газета-публицистика тили ва стили шаклланди. Газета-публицистика стили ва рус тили сўзларининг демократ шоирлар асарлари орқали тилимизга кириб келиши туфайли ўзбек адабий тили лексикаси янада бойиди.

Ўзбек миллий тили нормаларини яратиш соҳасидаги дастлабки курашлар жараёнида шу миллий тилда араб, форс, турк ва татар

тилларига хос тил хусусиятлари пайдо бўлди. Миллий тилнинг дастлабки элементлари вужудга келди;

2) ўзбек миллий тили ва унинг ривожланиши. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли ўзбек халқ тили миллий тил даражасига кўтарилди. СССРда маданий революциянинг амалга оширилиши натижасида адабий тилнинг территориал диалектларга таъсири кучайди. Экономика ва маданиятнинг ривожланиши натижасида ўзбек адабий тилининг луғат состави анча бойица. Адабий тил стиллари тўла шаклланди ва уларнинг ҳажми анча кенгайди.

5-606

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ИЛҚ ДАВРИ

16-§. Илк давр адабий тилининг хусусиятлари

X асрда қарлуқ қабилаларининг иттифоқи анча кучайди ва улар Егтисувда ўзларининг Қорахонийлар давлатини барпо этди. Уларнинг маркази дастлаб Баласоғун эди, сўнгра Қашқарга кўчирилди. Қорахонийлар ўз таъсирини бутун Сирдарё водийсига ўтказди. Иккинчи томонда, Самарқанд ва Бухоро қисмида Сомонийлар ҳукмронлик қилди. Уларга бутун Амударё ва Сирдарё ўртасидаги ерлар қаради. Кейинчалик бу ерлар ҳам қорахонийлар тасарруфига ўтди.

Қорахонийлар давлатига маданий жиҳатдан ривожланган икки халқ—Шарқда уйғурлар ва Ғарбда турк-эронлар бирлашди. Уларнинг маданияти бирлашиб, ўша давр тилига ҳам кучли таъсир қилди. Натижада Шарқда қарлуқ-чигил-уйғур диалекти асосида шарқий адабий тил ривожланди. Мовароуннаҳр ва Хоразмда ўғуз-қипчоқ диалекти асосида ғарбий адабий тил шаклланди. Худди ана шу адабий тил традициялари эски ўзбек адабий тилининг ривожланишида муҳим роль ўйнади.

XI—XIV аср ёдгорликлари тилида ўзбек тилининг илк даврига хос специфик формалар, уйғур ёдномалари деб аталган асарлар таъсирида қадимги туркий формалар, тараққиётга бутун Ўрта Осиё олимлари ҳисса қўшган форсий тил элементлари, араб истилочларининг тазйиқи остида кириб қолган арабча формалар учрайди. Шундай мураккаб бир шароитда ўзбек адабий тилига хос формалар шаклланади. Бу нарса XI асрдаги маҳаллийлашиш тенденциясининг кучайиши билан янада жадаллашади.

Илк давр ўзбек адабий тили тарихида икки хил тилли тил, яъни китобий адабий тил ва халқ адабий тили мавжуд эди. Китобий адабий тилда арабча, форсча ва қадимги туркий тилга хос грамматик формалар ва фонетик хусусиятлар кўп учрайди. Масалан, „Тафсир“ тилида шу ҳолни кўриш мумкин. *Хотин* сўзи маъносида *урағут, хатун, аврат, айал, киши, тиши* каби

сўзлар қўлланади¹. Шунинг учун ундаги кўпчилик сўз ва формаларни тушуниб бўлмайди.

Китобий адабий тил традицияси диний-мистик ва қисман диалектик характердаги асарлар тилида ривожланди.

Фонетик жиҳатдан илк давр ёдгорликларида қадимги туркий д-белгили диалект китобий адабий тил традициясига айланади. X—XI асрлардан д ўрнида **дз** (з) қўллана бошлади: *адақ—адзақ* каби. Маълум вақтларга қадар бу икки фонетик хусусият параллел давом этди. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарида *адақ* ва *адзақ* формалари параллел қўлланган. Кейинчалик **д** // **дз** ўрнида **й** (ёки **з**) қўллана бошлади (*адзқ* // *адзақ* > *айақ* каби), яъни **й**-белгили диалект шакллана бошлади. XIV аср охирларига келиб **й**-белгили диалект тўла шаклланди.

Халқ адабий тили халқ жонли тили материаллари асосида шаклланди. Унда жонли тилга хос бўлган бой лексик элементлар халқ оғзаки ижодига тегишли бўлган бой стилистик воситалар асосида таркиб топди. Илк давр халқ адабий тилида яратилган асарлардан бири М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»идир. «Девону луғотит турк»да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган катта территориядаги қабила, уруғ ва халқларнинг тили, бой халқ адабий тилининг лексик ва фразеологик бирликлари, лексик элементлари, халқ адабий тилида яратилган қўшиқлар, мақол ва маталар келтирилаган. Барча тил хусусиятлари халқ оғзаки ижодидан олинган фактик мисоллар билан изоҳланган.

Масалаи, М. Кошғарий *ақтурди* (оқтирди, оқизди) сўзни изоҳлар экан, бадний адабиётда келишини бериш учун қуйидаги шеърини парчани келтиради:

Ақтурур қўзум йолақ,
Тушләнур ўрдэк йоғақ².

М а з м у н и: Қўзим ёшлари булоқ сингари оқади, ҳатто унда ўрдак каби сув қушлари йиғиладилар, шўнгишадилар.

Бу асар орқали халқ адабий тили хусусиятларини ўрганиш мумкин. Демак, бу фактлар ўзбек адабий тилининг илк даврида адабий тилининг китобий адабий тил типини ва халқ адабий тили типини мавжуд эканлигини тасдиқлайди.

17-§. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарининг тарихий ва илмий аҳамияти

XI асрга келиб шаҳар ва қишлоқлардаги қабилалар ўртасидаги муносабатларнинг ривожланишини натижасида тилда хилма-хил формалар қўлланди. Бу эса тилда маълум нормалар яратишга эҳтиёж тугдирди. Шу эҳтиёж М. Кошғарийни «Девону луғотит

¹ Боровков А. К. Лексика среднеазнатского тесира XII—XIII вв. ИВЛ, М., 1963, стр. 15.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. Тошкент, 1960, 227-бет.

турк» асарини ёзишга даъват этди. Бу асар туркологиянинг дастлабки намунаси сифатида ўша давр маданий ҳаётида ва тилшунослик тарихида алоҳида саҳифа очди.

Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг атоқли олим сифатида тилшуносликка оид «Жавоҳирун наҳвифилуготит турк» («Туркий тилларнинг синтаксис дурдоналари, қондалари»), «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») каби асарлар яратди. М. Кошғарийнинг биринчи асари ҳозиргача фан оламида номаълум бўлиб қолмоқда. Иккинчи асари — «Девону луғотит турк» эса 1914 йилда Туркиянинг Дибрбакир шаҳридан топилди. Топилган қўл ёзmani кўчирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқийнинг ёзишича, у пуххани Маҳмуд Кошғарийнинг ўз дастхатидан олган.

«Девону луғотит турк» 1915—1917 йилларда уч томда Истамбулда нашр этилди. Шу нашр асосида К. Броксельман 1928 йилда уни немисчага таржима қилиб нашр эттирди. 1939 йилда эса Анқарада Басим Аталай таржимасида усмонли турк тилида босилди. С. Муталлибов «Девон»ни 1960—1963 йиллар давомида уч томлик қилиб ўзбек тилида нашр эттирди.

М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари муқаддима ва луғат қисмидан иборат.

Муқаддимада автор «Девон»ни яратиш сабаблари, ўз иш услуби, «Девон»нинг қурилиши, «туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган ҳарфлар ҳақида», «сўзларнинг тузилиши ҳақида», «китобда айтилган ва айтилмаган нарсалар ҳақида», «турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида», «турк тилининг хусусиятлари ҳақида», «тилда ва лаҳжаларда бўлган фарқлар ҳақида» фикр юритади.

«Девону луғотит турк»нинг асосий қисмида олти мингдан зиёдроқ сўзлар саккиз бўлимда изоҳланади. Уша даврдаги таомилга кўра, туркий сўзларга арабча изоҳ берилади. Шунинг учун ҳам М. Кошғарий «Тушунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўлладим» дейди¹.

М. Кошғарий тил фактлари асосида қабилаларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини кўрсатди ва ўша даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан бирига бошлаши натижасида юзага келган халқ тилининг илк даври материалларидан намуналар келтирди. У ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилаларини ва уларнинг қадимги содда тилларини мисоллар асосида мукамал изоҳлаб берди. Бунинг учун ўша даврда мавжуд бўлган қабилалар тили намуналарини тўплади. Бу ҳақда М. Кошғарий шундай ёзди: «Мен турклар, туркманлар, уйғурлар, чигиллар, ягмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. Тошкент, 1960, 45-бет.

кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим»¹.

М. Қошғарий туркий тилларда қўлланувчи сўзларни изоҳлашда «ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосланиб, ...истеъмолдаги сўзларни беришга» ҳаракат қилади. «Девон» материаллари асосида туркий тилларнинг қайси қабилга тили асосида тараққий этиб, камолга етганини аниқлаш мумкин.

М. Қошғарий сўзларни изоҳлашда ҳам ўзига хос алоҳида маҳорат кўрсатди. У сўзлар маъносининг кенгайиши, абстрактлашиши каби ҳодисаларни ҳам ёритиб берди. Сўзлар этимологияси, сўз ясалиши ва ҳар хил сўз туркумига оид ясовчи аффикслар тўғрисида дастлабки қондаларни яратди. Шунингдек, сўз маъноси ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган хусусиятларни изоҳлашга ҳаракат қилди. Сўзларга янги маъно юклаш йўли билан янги сўзлар ясалиши ҳодисаси ҳақида ҳам фикр билдирди.

М. Қошғарий четдан қабул қилинган сўзларга икки хил муносабатда бўлади. Турмушга доир турли хил нарса ва предметлар борки, улар ҳаётга сингиб кетган. Тилда уни номловчи сўз бўлмаса, шундай сўзни қўшни тилдан олиш мумкин, дейди. Бироқ тилда мавжуд сўзлар ўрнида бошқа тил сўзини қўллашни зарарли (манфий ҳолат) деб ҳисоблайди. Агар биз М. Қошғарийнинг иккинчи фикрига асосланганимизда *билга*, *битиғ*, *урағут* каби туркча сўзлар ўрнида арабча *олим*, *китоб*, *аёл* каби сўзларни қабул қилмаслигимиз керак эди.

М. Қошғарийнинг ўша давр фонетикасига берган изоҳлари туркий тиллар фонетикаси учун қимматлидир. У товуш ва ҳарфлар ўртасидаги муносабатни биринчи марта аниқлади ва ўша давр ёзувидаги ҳарфлар жонли тил товушларини тўла ифодалай олмаслигини кўрсатди. «Туркий тилларда қўлланиладиган асосий ҳарфлар сони ўн саккизтадир. Ҳолбуки, тилдаги товушлар ўн саккизга эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади»².

М. Қошғарий ўша давр вокализми ва консонантизмга оид оригинал фикрлар билдирди. Унлилардаги кенглик ва торлиқ, чўзиқлик ва қисқалиқ, ундошлар системасидаги содда ва комбинадор ундошлар, улардаги жаранглилик ва жарангсизлик, ундошларнинг қатор келиши ҳодисалари ҳақида қизиқарли мулоҳазалар баён этди. Бундан ташқари, XI аср тилига хос фонетик процесслар ҳақида ҳам фикрлар билдирди.

М. Қошғарий ўз даврининг буюк диалектолог сифатида ўша давр қабилалари ва уларнинг тилларини мукамал ўрганиб, айрим шевааргагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, кўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўз асарида

¹ Уша асар, 44-бет.

² Уша асар, 47—48-бетлар.

кўрсатиб берди. Умуман, бу асарда тарихий диалектологияга оид қимматли материаллар мавжуд.

«Девону луғотит турк» фақат тилшунослик асари бўлиб қолмасдан ўз даврининг энциклопедияси ҳамдир. Чупки унда турли халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, урф-одати, географияси, табиий шароити, этнографияси ҳамда адабиёти ҳақида қимматли материаллар бор.

18-§. «Қутадғу билиг» асарининг тили ва услуби

Ўзбек адабий тилининг шаклланиш даврини кўрсатувчи ёзма манбалардан бири Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғунийнинг «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билнм») асаридир.

«Қутадғу билиг» асари шеърӣй павднома бўлиб, ундаги шеърлар подшо Кунтуғди ва унинг маслаҳатчиси Ўгдулмиш ҳамда доно вазир Ойтўлди ўртасидаги суҳбатлар тарзида берилади. «Қутадғу билиг»да Урта Осиё халқларининг қорахонийлар давридаги ҳаёти ҳар томонлама ёритиб берилади. Бу асар ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрганшда ҳам катта аҳамиятга эга.

«Қутадғу билиг» асарининг уч қўл ёзма нусхаси маълум. Улардан икkitаси XV асрда кўчирилган, ҳозир Вена ва Қоҳирада сақланмоқда. «Наманган қўл ёзмаси» деб аталган нусхаси XIII—XIV асрларда кўчирилган деб тахмин қилинади. У Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абурайҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида сақланади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари топилгандан бошлаб олимлар шу асар устида илмий иш олиб бормоқдалар. Жумладан, рус шарқшуносларидан В. В. Радлов, Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, В. В. Бартольд, О. А. Валитова кабилар бу ҳақда қатор илмий ишлар яратдилар. Ўзбек тилшуносларидан С. М. Муталлибов, Ғ. А. Абдураҳмонов, К. Қаримовларнинг бу соҳадаги ишлари айниқса диққатга сазовордир.

«Қутадғу билиг» ҳамж жиҳатдан катта, жанрига кўра давр учун янги китобдир. Асар жанри ёзувчида қўйидагиларни — ўша даврдаги тарқоқ қабилалар тилида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пухта ҳисобга олишни, келажакдаги тил тараққиётига ҳос хусусиятларни қабул қилишни, бундан ташқари, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига суяниб ишлашни, стилистик силлиқликка тўла риоя қилишни талаб қиларди. Юсуф Хос Ҳожиб бу талабларни ўз дostonида шараф билан бажарди. Натижада «Қутадғу билиг» асари ўша давр тилини маълум бир системага солди ва адабий тилни янгиликлар билан бойитди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» дostonида қорахонийлар давлати территориясида яшовчи қабилалар тилидаги умумий хусусиятларни бирлаштирди. Бунда чигил қабилаларининг тилини асос қилиб олди. У қабилалар тилидаги талаффузда фарқланган ва турлича ёзнадиган сўзларнинг талаффузи ҳамда имлосини бир хилликка келтирди. Масалан: *ёғоч, уяг* каби бир қанча сўзлар турли қабилаларда турлича айтиларди. Асарда уларнинг имлоси бир хилликка келтирилди.

Юсуф Хос Ҳожиб ўша давр тилидаги турли хил морфологик ва грамматик формаларни янги сўзларда қўллаб, уларни тилда янги ҳодиса сифатида таъинишга, умумлаштиришга муваффақ бўлди.

„Қутадғу билиг“ тилида форсча сўзларга нисбатан арабча сўзлар кўпроқ. Лекин баъзи тадқиқотчилар унда 94 та арабча сўз бор, деб кўрсатадилар¹. Масалан, арабча сўзлар: *мамлакат*, *Йусуф*, *Муҳаммад*, *Ҳурмат*, *адл*, *адалатлик*, *залим*, *қадир*, *мадраса*, *алим*, *китаб*, *намаз*, *давлат* кабилар; форсча сўзлар: *асман*, *базар*, *пул*, *тухум*, *гуҳар*, *надан*, *хайн*, *вахв*, *дост*, *гул*, *гош*, *пакиза* кабилар.

Ёдгорлик тилида *ат* (миниладиган от)—*ат* (исм)—*ат*-(буйруқ феъли), *ачығ* (аччиқ)—*ачығ* (тоза) каби омонимлар, *йаруқ* || *йаруғ* (ёруғ)—*қаранқу* (қоронғи), *йахшы* (яхши)—*йаман* (ёмон), *йумшақ* (юмшоқ)—*қатығ* (қаттиқ), *алыс* (олис)—*йақын* (яқин), *ачығ* (аччиқ)—*тамығ* (ширин), *бедзук* (буюк, баланд)—*қодзы* (қуйи, паст) каби антонимлар, *баланд*—*бэдзук* (баланд), *ағрығ*—*иглиғ* (стриқ), *ачығ*—*силиғ* (тоза), *твшәр*—*йабуз* (ёвуз) каби синонимлар кенг қўлланган.

Юсуф Хос Ҳожиб тилдаги синонимларни ёнма-ён қўллаш билан кўнгина стилистик янглик яратишга муваффақ бўлди. Ёнма-ён келган синоним сўзлар ўзларининг аввалги маъносида эмас, балки бошқа абстракт маънода қўлланади. Масалан, *сарай-қаршы* сўзини иморат, усқуна, мол-мулк маъносида, *тавар-нанг* сўзини бойлик маъносида, *куч-қувват* сўзини имконият маъносида қўллади.

„Қутадғу билиг“ тилида ҳозирги тилимизда қўлланувчи *йигит*, *қолқақ* (қулоқ), *йүрәк* (юрак), *идиш*, *таш*, *эл*, *сатығчы* каби отлар, *сарық*, *қари*, *күк* (кўк), *қызыл*, *исиг* (иссиқ) каби сифатлар, *бир*, *ики* (икки), *беш*, *қырқ минг* каби сонлар, *мен*, *сен*, *ол*, *нечә*, *мундағ* (бундай) каби олмошлар, *кел-*, *тур-*, *ич-*, *бол-*, *көр-*, *кез-*, *қый-*, *кир-*, *бил-* каби феъллардан ташқари ҳозирги тилимизда қўлланмайдиган бир қатор сўзлар ҳам учрайдики, булар ўша давр тилини характерловчи лексик элементларни ташкил этади: *будзун* (ҳалқ), *қамуғ* (ҳамма), *тври* (қонун), *байат* (худо), *байығ* (паст), *байық* (тушунарли), *эб-* (шошилмоқ), *өд* (вақт), *бегу* (қахрамон), *адзын* (бошқа), *тегүр*-(етказмоқ), *талығ* (хизмат), *чығай* (камбағал), *вқүш* (қўп), *эринч* (марҳамат, мумкин), *эриз* (тинч), *эрсик* (олижаноб), *идзи* (эга), *иг* (қасал), *йудзуғ* (жарима), *қуввәз* (мағрурлик), *одзуғ* (ҳушёрлик), *оғра-* (учрашмоқ), *отачы* (табиб), *бут-* (ишонмоқ), *қалы* (агар), *қалық* (осмон, кўк), *қаршы* (сарой), *тәкмә* (ҳар қандай, ҳар бир), *тоғу* (урф-одат, қонун) ва бошқалар.

Умуман, «Қутадғу билиг» асари XI аср қабилавий тилларни бирлаштиришга ва ўша давр адабий тилини ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

¹ Наджи п Э. Н. Современный уйгурский язык. М., 1960, стр. 18.

19- §. «Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тили ва услуби

Истеъдодли шоир ва донишманд Аҳмад Югнакийдан қолган ягона адабий асар «Ҳибатул ҳақойиқ» бадний сўз санъати ва адабий тилнинг қимматли ёдгорлигидир.

«Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг яратилган даври ҳақида турли фикрлар бор. С. Е. Малов асар тилидаги архаик элементларга асосланиб, уни X асрга тегишли деса¹, бошқа тадқиқотчилар XII асрда яратилган деб қарайдилар². Кейинги фикр асосли бўлиб, унга қўшилиши мумкин.

Бу асарнинг қўл ёзмаси Истамбулда Нажиб Осим томонидан топилди ва 1915 йилда усмонли турк тилида нашр этилди. «Ҳибатул ҳақойиқ» ning янги қиёсий нашри 1951 йилда турк олими Рашид Раҳмат Арат томонидан оммалаштирилди.

Совет олимларидан Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, Қ. Маҳмулов бу дostonни ўрганиш соҳасида самарали иш қилдилар.

Дoston 11 боб 256 байтдан иборат бўлиб, асар авторининг таъкидлашича, кошгар лаҳжасида ёзилган:

Тамāми эр-р кашғарий тил билә,
Айытмыш адиб рикқаты тил билә³.

Асар тили кўн хусусиятлари билан «Қутадғу билиг» тилига яқин туради. Чунки унда ҳам қарлуқ-чигил тили традициялари мавжуд.

«Ҳибатул ҳақойиқ» дostonида бирор саргузашт ҳикоя қилинмайди, унда илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ҳақида фикр юритилади, кишиларга насиҳат берилади. Шунга кўра, «Ҳибатул ҳақойиқ» дидактик дoston ҳисобланади, бу эса унинг тили ва услубини белгилайди.

Маълумки, дидактик дoston асарнинг бадний хусусиятлари доирасини хийла чеклаб қўяди, унда тема персонажларнинг ҳаёт ва кураш йўлини тасвирлаш орқали ёритилмайди. Шунга қарамай, Аҳмад Югнакий бадний тил воситалари, халқ мақолларини қўллаш орқали асар услубини ва тилини жозибали қилишга эришган.

Қорахонийлар давлати емирилгандан кейин ўзбек адабий тили қадимги туркий тилнинг турли шевалари ҳисобига ва маълум даражада форс-тожик тили сўзларини ўзлаштириш ҳамда арабча сўзларнинг кириб келиши йўли билан тараққий этиб борди. Бу тараққиёт «Ҳибатул ҳақойиқ» асари тилида ўз ифодасини топади.

«Ҳибатул ҳақойиқ» асарига фонетик жиҳатдан ёндашилса, унда ўша давр китобий тил традициясига айланган дз- белгили диалект етакчи ўрнида тургани, яъни й товуши ўрнида дз товуши келгани яққол кўринади. Масалан: *кидзим* (кийим), *кедзинки*

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 321.

² Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, стр. 173; Қаяюмов А. Зия. Адиб Аҳмад туҳфаси.—«Совет Ўзбекистони» газетаси 35-сон, 10.11—1967 й.; Маҳмулов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. Тошкент, 1972.

³ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 171- бет.

(кейинги), *адзақ* (оёқ), *қодз*- (қўй- — қўймоқ феълидан), *эдзгу* (яхши) каби. Бундай фонетик ҳодиса «Қутадғу билиг» тили учун ҳам характерли. Шу билан бирга, унда баъзан *дз* товуши ўрнида *й* қўлланиш ҳоллари ҳам мавжуд, яъни *кидз* (киймоқ) сўзининг *кий*- формасида қўлланиши.

«Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тили морфологик хусусиятлари бўйича ҳам «Қутадғу билиг» тилига яқин туради. Масалан, сифатдошнинг *-ғлы / -ғли* (*барығлы, келиғли* каби), *-дуқ / -дук* (*бардуқ, келдук* каби), *-дачы / -дэчи* (*бардачы, келдэчи* каби), буйруқ-истак майлининг *-су / -св* (*барсу—борсин, келсв—келсин* каби) формалари «Ҳибатул ҳақойиқ» тили учун ҳам характерли.

«Ҳибатул ҳақойиқ» тилида қадимги туркий тилга хос сўзлар ҳам учрайди. Бу эса унинг қадимги туркий адабий тил билан маълум даражада боғлиқ эканлигидан dalolat беради. Масалан: *нэнг* (нарса), *будзун* (халқ), *ажун* (дунё), *кедзий* (кейин), *адыз* (баланд), *қалы* (агар), *бодз* (гавда), *обут* (уят); *йыд* (ҳид), *чығай* (гадой) кабилар.

Асар тилида арабча ва форсча сўзлар ҳамда гарбий туркий тилларга хос бўлган *урам* (кўча) сўзининг учраши уни XII аср ёдгорликлари тилига яқинлаштиради.

Умуман, «Ҳибатул ҳақойиқ» достонининг тили «Қутадғу билиг» тилига нисбатан кейинги адабий ёдгорликларнинг тилига анча яқин бўлиб, ўзбек адабий тилининг шаклланиш даврини ўзиде акс эттиради.

Аҳмад Югнакий «Ҳибатул ҳақойиқ» достони билан эски ўзбек ва уйғур адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшди. Шунинг учун ҳам буюк сўз санъаткори Алишер Навоий «Ҳибатул ҳақойиқ» асарига катта баҳо берган эди.

20- §. XI аср адабий тилининг негиз диалекти проблемаси

Ўзбек адабий тилининг илк даврида адабий тилга негиз бўлган диалект проблемаси ҳал бўлмаган эди. Бу даврда *дз*-лашиш ҳодисаси етакчи роль ўйнади.

XI—XII аср адабий тилида *дз*-белгили диалект устунлигининг сабаби қорахонийлар давлати барпо этилганга қадар Мовароуннаҳрда ерли халқ чигиллар бўлиб, уларнинг таъсири й-белгили диалектга нисбатан кучли бўлган. Кейинчалик қорахонийлар чигилларни ҳам ўзларига қўшиб олгач, дастлаб *дз*-лашиш ва й-лашиш ҳодисалари параллел қўлланди. XIII асрдан кейин эса *дз*-лашиш кучсизланиб, й-лашиш устунлашди.

Қадимги туркий адабий тилда *д* ҳодисаси устунлиги учун ҳам С. Е. Малов шундай ёзади: «Руник ва уйғур ёзувларидаги ёдгорликларнинг тиллари *д* группасидаги тиллардир»¹.

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 126.

Шундай экан, ўзбек адабий тилидаги й-лашиш ҳодисаси қандай пайдо бўлди, деган савол туғилади.

Й товушининг турли туркий тилларда пайдо бўлиши, яъни д||дз товушларининг й товушига ўтиши турличадир. Шунинг учун ҳам С. Е. Малов туркий тилларни классификация қилишда й ва д товушларининг бор-йўқлигига қараб ажратади. Бу ҳақда С. Е. Маловнинг ўзи шундай дейди: «Айрим сўзларнинг маълум ўрнида, жумладан, отларнинг ўртасида, феълларнинг охирида й товушининг келиши, келмаслигига қараб ҳамма қадимги ва ҳозирги туркий тилларни икки гурппага бўлиш жуда қулайдир. Агар баъзи сўзларнинг маълум ўринларида й товуши келса, албатта, бошқа белгилари билан биргаликда, уларни янги туркий тиллар қаторига киритадилар ва киритиш керак. Агар ўша хил сўзларда бошқа хил товушлар бўлса, уларни қадимги туркий тиллар қаторига киритиш керак»¹.

А. М. Шчербак й-белгили диалект қарлуқлар тилига тегишли деб кўрсатади. М. Қошғарийнинг эслатишича, бу ҳодиса чигилларда мавжуд бўлган. Маълумки, Туркистонга қарлуқлардан олдин уйғурлар келади. Уйғурлар ва қарлуқлар Тибетда яшаганлар. Эҳтимол, қарлуқлардан уйғурлар олиб, чигилларга ўтказгандир.

Й товуши бошқа товушлар талаффузининг ўзгариши ва танглай артикуляциясининг кучайиши натижасида пайдо бўлди.

дз товуши Х—ХІ асрларда реал фонетик ҳодиса сифатида диалектларни фарқловчи асосий белги бўлган. Бу ҳақда М. Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарида шундай ёзади: «Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт ذ (з) ни сўзда ی (й) га айлантирадилар ва ҳеч маҳал ذ (дз) билан сўзламайдилар. Чунончи, улардан бошқалар қайин дарахтини قذنگ (қадзыне) десалар, бу қабилалар قينك (қайын) дейдилар ва ҳеч маҳал ذ (дз) билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайинни, яқинларини قين (қадзын — қайнаға) десалар, булар قين (қайын) дейдилар. Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида ذ (дз) билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямақ, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда ز (з) га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни آذق (адзақ) десалар, улар آزق (азақ) дейдилар. Чигил турклари قرن تۇدتى (қарын тодзты — қорин

¹ Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки.— «Известия АН СССР». ОЯЛ. Том XI. Вып. 2, 1952, стр. 139.

тўйди) десалар, улар **تۇزدى** (тозды) дейдилар. Бошқа от ва феълларда ҳам ана шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда **ذ** (дз) билан айтиладиган сўзлар яғмо, тўхси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи арғуларда **ى** (й) билан алмашади¹.

М. Қошғарий «Девон»ида ҳам **дз** товуши билан келган сўзлар кўп учрайди. Масалан: **أدۇ** *удзу* (туш), (унинг оёғи),

آذغ *адзығ* (айиқ). Бу ўткинчи ҳодиса деб қаралиши керак.

Шарқий туркий тилларда **дз** ҳодисаси камроқ учрай бошлайди. Бошқа туркий группаларда **у з** билан алмашади. Ҳамма туркий тилларнинг фонетик системаси ўзгариши билан XII асрга келиб **дз** товуши **й** ва **з** товушлари билан алмашади.

Ҳаммадан аввал қипчоқлар **й** га эга бўлдилар. Ундан сўнг ўғузлар **дз** дан **й** га ўтдилар. Бу нарсани Ибн Муҳанна ўз асарида „туркистонликлар *идзи, эдгу, адақ* деб гапирсалар, бизнинг мамлакат турклари *ийи, эйгу, айақ* дейдилар“, деб таъкидлайди.

Ўзбек адабий тилида **дз** товушининг **й** га ўтиши XI асрга тўғри келади ва шу аср ёдгорликлари тилида **й** билан параллел ҳолда қўлланган ўринлар учрайди. Масалан, «Қутадғу билиг» асарида **й**-ли формага кўра **дз**-ли форма кўпроқ учрайди: *кэдзин* (кейин), *күдзруқ* (дум), *кэдзик* (ҳайвон) каби.

Худди шу каби аралаш ҳолат Қарши шаҳридан топилган «Тафсир» да ҳам учрайди. Шунинг учун ҳам А. Қ. Боровков «Тафсир» ни **дз** товушли тилга киритади. Лекин баъзан **й**-ли ҳолат ҳам учрайди, деб кўрсатади: **قوزى** — *қудзы*, **قودى** — *қузы*,

قويى — *қуйи* (қуйи) каби.

дз ва **й** товушлари кейинги давр ёдгорликлари — «Қиссан Рабғўзий», «Ҳиба тул ҳақойиқ» ва «Ўғузнама»да ҳам аралаш ҳолда ишлатилади.

Демак, **й**-диалектли тил М. Қошғарий даврида ҳам қўлланган бўлса-да, XIV асрдан эътиборан адабий тилда асосий ўринни эгаллади. Шунинг учун ҳам А. Қ. Боровков XI—XIV асрларни **дз**-диалектдан **й**-диалектга ўтиш даври деб атайди².

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том. Тошкент, 1960, 68-бет.

² Боровков А. Қ. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв. М., 1963, стр. 10.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ XII АСРДАН КЕЙИНГИ ТАКОМИЛИ

21-§. XII асрдан кейинги ўзбек адабий тилининг хусусиятлари

X—XII асрлар ўзбек адабий тилининг шаклланишида катта боғиқ бўлди. Чунки бу даврда ўзбекларнинг этник чегараси белгиланди.

Ўзбек адабий тилининг XII асрдан сўнги такомилда XII—XIV асрлардаги тарихий воқсаларнинг роли каттадир.

Маълумки, мўғул қабилаларнинг активлиги X асрданоқ оша борди. Мўғул қабилаларидан бўлган қорахонийлар Еттисувга ва XII асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёга бостириб кирдилар¹. Лекин қорахонийлар, бир томондан, кучли давлат бўлган Хоразмшоҳлар билан курашса, иккинчи томондан, мўғул уруғларидан найманлар билан ҳам курашди. Хоразмшоҳлар бу курашда кўчманчи қипчоқлар, ўгузлардан фойдаланди. Натижада қорахонийлар Ўрта Осиёни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар. Лекин улар ўзбек элати составига «хитой» деб номланган қабилани ташлаб кетдилар.

Ўзбек элати ва унинг тили тарихида XII асрнинг боши янги давр ҳисобланади. Чунки бу асрдан мўғулларнинг Ўрта Осиёни истило қилиш даври бошланди. Академик В. В. Бартольднинг фикрича, мўғуллар истилоси турклар тақдирига кучли таъсир қилди. Чунки улар томонидан Ўрта Осиёда тузилган давлатнинг тили аста-секин туркий тил бўлди².

Мўғуллар истилоси натижасида тузилган давлат Чигатоё давлати деб аталди. Бу давлат XIV асрнинг охири — Темурийлар империяси тузилганга қадар давом этди.

Чигатоё давлати турк тилида ва эрон тилида сўзлашувчи қабила, элат, халқлар яшовчи Ўрта Осиёнинг маданий территориясида тузилди. Бу давлат ўзининг ёзма адабий тилини яратди. Бу тил Навоий давридаги эски ўзбек адабий тилига база бўлиб хизмат қилди.

Қўпчилик илмий ва лингвистик адабиётларда таъкидланишича, чигатоё тили деб аталган адабий тил қорахонийлар даврида ташкил топган қарлуқ-чигил-уйғур ва ғарбий Хоразм тили базасида пайдо бўлди.

XII—XIV асрлар адабий тилига қорахонийлар даври тили асос бўлди. Бу тилдаги диалект китобий тил традициясига айлана борди. Чунки кейинчалик Чигатоё давлати тузилган территориядаги қабилалар асосан дз товушини ишлатдилар. Шунинг учун XII—XIV аср ёдгорликлари кўздан кечирилса, дз-белгили диалектнинг устун даражада эканлигини кўриш мумкин.

¹ Бартольд В. В. Киргизы (исторический очерк). Фрунзе, 1927, стр. 45.

² Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, стр. 17.

XIII асрда мўғул қабилаларининг таъсири натижасида Хоразм аҳолисининг туркий тилга ўтиш процесси тугалланди. XIII асрнинг охири XIV асрнинг бошларида туркий тилларда сўзловчи аҳоли нуфузи чўл районларида ва қишлоқлардагина эмас, балки Тошкент, Ўзган, Қашғар, Сайрам, Баласоғун ҳамда Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам ортди. Шу билан бир қаторда, бадий адабиёт тилида китобий тилга нисбатан жонли халқ тилига муурожаат қилиш кучайди.

Бундан ташқари, XIII—XIV асрларда Хоразмни ҳам ўзига қўшиб олган Олтин Ўрда давлати тузилди. Олтин Ўрданинг бир қисми бўлган Хоразмда адабий тил қипчоқ-ўғуз тили элементлари асосида ривожланди. Хоразм орқали Олтин Ўрда давлатининг таъсири Мовароуннаҳрда кучайди. Натижада XIV асрга келиб Ўрта Осиёнинг марказий қисми билан Қашғар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий алоқалар узилди.

Ўзбек элатининг шаклланиши ва тилининг тараққиётига таъсир қилувчи омил бўлган халқнинг ўтроқ қисми билан кўчманчи қисми ўртасида муносабат ва алоқа анча кучайди. Ҳатто кўчманчи ўзбеклар Ўзбекхон бошчилигида XIV асрнинг бошларида Мовароуннаҳрга бир неча марта юриш қилди. Бу юришлар Абулхайрон ва унинг набираси Шайбонийхон даврида анча кучайди.

Ана шу тарихий процесс натижасида қадимий туркий тилда мавжуд бўлган, X—XII аср ёдгорликларида акс этган, XII аср охири ва XIV аср бошларида китобий тил традициясига айланган дз-белгилли диалектда бирмунча ўзгаришлар юз берди. XIV асрда ғарбий адабий тил традицияси деб аталган тил таъсирида ёзилган ёзма ёдгорликлар тилида дз товушининг қўлланиши камайиб, унинг ўрнига й товуши ишлатила бошлайди. Бу ҳол «Ўғузнома» афсонасида ва Олтин Ўрда циклига кирувчи асарлар тилида ўз ифодасини топган.

Юқоридагилардан ташқари, қарлуқ-чигил-уйғур муштарак тили ғарбий туркий тилларга ҳам таъсир ўтказган. Бу таъсир мўғулларгача анча кучли бўлган, мўғуллар давридан бошлаб сусайган. Шарқий адабий тилининг сусайиши билан ғарбий адабий тил ёки Н. А. Баскаков термини билан айтганда «Қарлуқ-хоразм подгруппа»¹ адабий тилининг тараққиёти бошланади.

Н. А. Баскаков фикрича, қарлуқ-хоразм группа адабий тили кейинчалик эски ўзбек адабий тилига асос бўлди. Унгача у қарлуқ-хоразм адабий тили шаклидаги, хоразм адабий тилига асосланган Олтин Ўрда адабий тили шаклидаги, қорахонийлар ва Олтин Ўрда тилининг қўшилишидан пайдо бўлган чигатой адабий тили шаклидаги босқични босиб ўтди².

22-§. Қарлуқ-хоразм адабий тили ҳақида

Ўзбек тилининг қарлуқ-хоразм адабий тили қорахонийлар давлати қулагандан кейин Хоразмда ривожланди. Қарлуқ-хоразм

¹ Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, стр. 175.

² Уша асар, 176-бет.

адабий тилида қарлуқ-уйғур ва ғарбий тилларга хос хусусиятлар мавжуд. Қарлуқ-хоразм адабий тили мўғуллар истилосидан сўнг бир-бирига яқин иккита адабий тилнинг шаклланишига сабаб бўлди. Улардан бири Олтин Урда ёки Хоразм адабий тили бўлиб, иккинчиси Чигатой улусининг тилидир. Қарлуқ-хоразм адабий тилининг ёдгорлиги сифатида Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»ни, «Қиссан Рабғўзий» асари ва Алининг «Қиссан Юсуф» достонини кўрсатиш мумкин.

23- §. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва унинг тили

Аҳмад Яссавий сўз санъатидан фойдаланиб, таркидунёчиликни тарғиб қилувчи шеърлар ёзди ва «Девони ҳикмат» тўпламини тузди. «Девони ҳикмат»нинг қўл ёзма нусхалари ҳам, босма нусхалари ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Бу нусхалар ҳатто тил ва услуб жиҳатидан ҳам фарқланади. «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхасининг тили XII аср ўзбек тилининг ёдгорлиги бўла олмайди. Чунки Аҳмад Яссавий ҳикматлари китобдан-китобга, оғиздан-оғизга ўтиш натижасида ўз асл тилини ўзгартириб, кейинги даврларнинг тилига мувофиқлашиб борган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг миқдори ва ҳажмига ҳам, тил ва услубига ҳам тааллуқлидир. Асарнинг «Девони ҳикмат» тўплами яссавизм тантанаси даврида, яъни XV—XVI асрларда тартиб қилинганлиги ва юқоридаги каби ўзгаришларга учраганлиги сабабли ундаги шеърларнинг қайсилари ўзгаларники эканлиги маълум эмас.

Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»ининг тили ҳақида ҳам турли хил фикрлар мавжуд. А. Қ. Боровков Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и қарлуқ-уйғур тилида ёзилган бўлиб, «Қутадғу билиг» тилига яқинлашмайди, деб таъкидласа, Г. Вамбери «Ҳикматлар» тили Қўқон хонлиги диалектига асосланган, дейди. Турк олими М. Ф. Қўпрулизода эса Аҳмад Яссавийни аргу уруғининг вакили деб, унинг тилида қисман ўғуз тилининг таъсири бор ва «Девони ҳикмат»нинг тили «Қутадғу билиг» асарига яқин турувчи тил, деб кўрсатади¹.

А. Қ. Боровковнинг фикрича, Яссавий «Ҳикматлар»ининг тили қарлуқ-қипчоқ-ўғуз тили асосида ривожланган. Лекин Яссавий «Ҳикматлар»ининг ўзгаришга учраган тили бу фикрни исботлаш учун имкон бермайди. «Ҳикматлар»нинг сақланиб қолган текстлари асосида қуйидаги фикрларни айтиш мумкин.

«Ҳикматлар» тилида маҳаллий диалектал хусусиятлар мавжуд, яъни «Девони ҳикмат»ни кўчирган киши қайси шева вакили бўлса, унинг тилида ўша диалект хусусияти ўз ифодасини топган. Жонли ўзбек тили шеваларида қаратқич ва тушум келишиги учун -ни формаси қўлланади. Бу ҳол Яссавий «Ҳикматлар»ида ҳам учрайди.

¹ Қаранг: Боровков А. Қ. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмеда Яссави).— «Советское востоковедение». V. 1948, стр. 245—246.

Буйруқ фельсининг иккинчи шахс бирлик формаси **-ғыл**|-**гил**, **-ғил**|-**гин** аффикслары орқали хосил қилинади. Масалан *көргил*—*көргил*, *салғыл*—*салғын*, *қылғыл*—*қылғын* каби.

Локатив келишикларда, бошқа шевалардаги каби, бир **н** товуши орттирилади. XV—XVI асрларга онд ёзма ёдгорликларнинг кўпчилигинда бу ҳодиса йўқ.

Демак, Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»ида икки диалектал қутб бирлашган. Масалан:

Асарлари елкинда ҳикмат қўри белинда,
Идзим ёди тилинда олло деган дарвишлар.

Бундан ташқари, «Ҳикматлар» тилида арабча-форсча элементлар ҳам кўплаб қўлланган. «Ҳикматлар»даги форсча элементлар форс тилининг таъсирида пайдо бўлган. Масалан, *Ҳамма кас вай деди, эй кўкси баланд, дў олам; рўйи сиёҳ; бадкардаму бад кардим; кундан-кунга зиёд* каби. Шунингдек, «Ҳикматлар» тилида форсча изофат конструкцияси, форс тили учун характерли бўлган **у** боғловчиси билан келган конструкциялар ҳам кўплаб учрайди: *ғизқи фаровон, аҳди вафо, рўзи маҳшар, хоки пойи, доғу ҳасрат, молу мулк, жону дилим, учу ташим, тоғу тош* каби.

Форсча элементлар «Ҳикматлар»нинг кейинги даврларда кўчирилган нусхаларида яна ҳам кўп қўлланган. П. М. Мелноранский айтганидек, „Девони ҳикмат“ тилдан тилга, китобдан китобга ўтиш жараёнида тил жиҳатдан замонавийлашиб борган¹.

„Ҳикматлар“да қуйидаги архаик сўзлар учрайди: *қайу* (қайси), *қамуғ* (ҳамма), *илиг* (қўл), *ай*-(айтмоқ), *арығ* (тоза), *учмақ* (жачнат), *идзи* (худо), *йазуқ* (гуноҳ), *нучук* (қандай), *эмгәксизин* (машаққатсиз). Бу каби лексик элементлар XIV—XVI аср ёдгорликларида ҳам кўп ишлатилган.

Фонетик жиҳатдан сўзларнинг охирида **ғ** товушининг келиш ҳолати учрайди: *туғрағ, танығ, қамуғ, чырағ, улуғ* каби. Шунингдек, **-лығ**-'**лиг**'-'**луғ**'-'**луг**' аффикси билан ясалган исбий сифатлар ҳам қўлланган: *Ҳақиқатлығ, уйқулуғ, қайғулуғ, унғлуғ, сунғлуғ, сўфылығ*.

Бу хусусиятлар қадимги Ўрхун-Енисей ёдномаларида, „Қутағу билиғ“, „Қисаси Рабғўзий“ каби XI—XIV асрларга онд асарларда ва XV аср ёдгорликларида ҳам бор. Лекин кейинги даврларда **ғ** ўрнида кўпинча **қ** товуши ишлатилган. Бу „Ҳикматлар“нинг кейинги нусхаларида кўринади.

Разишлошнинг XV асрдан олдинги даврларга онд ёзма манбаларда актив қўлланган **-у** (**-йу**) аффиксли (*бару*—бориб, *башлайу*—бошлаб, *ишләйү*—ишлаб) формаси „Ҳикматлар“да анча кам қўлланган.

„Ҳикматлар“да **-йур** аффиксли (*башлайур, ишләйүр* каби) сифатдош формасининг ишлатилиши ҳам анча чегараланган.

Шарқий адабий тил учун характерли бўлган **-ғу**/'-**ғү** аффикс-

¹Мелноранский П. М. Аҳмад Яссавий. — „Ислом энциклопедияси“. I. 217-бет (немис тилида).

ли (*барғум, келғум* каби) келаси замон феъли, **-мыш/-миш** аффиксли (*бармышам, келмишэм* каби) бир қатор формалар „Ҳикматлар“ да ҳам актив қўлланган.

„Ҳикматлар“ да баъзи диалектал сўзлар ҳам учрайди: *йақын, йавуқ* (яқин) **он-сол** (ҳар томон) каби.

„Ҳикматлар“ да архиак элементлар ҳам мавжуд. Бу архиак элементлар ҳикматларнинг, қисман бўлса-да, дастлабки ҳолатини аниқлашга имкон беради. „Ҳикматлар“ даги архиак элементлар оригиналдан сақланиб қолган бўлиб, улар Яссавий тилига хос хусусиятларни белгилашда материал бўлиб хизмат қилади.

„Ҳикматлар“ да қайта-қайта такрорланиб келган *арш, ваҳданийат, гунаҳ, дозах, йазуқ, зикр, маҳшар, ахират, айат, пир, сират, субҳан, фана, халиқ, қийамат, ғайб, ҳақис, ҳақ* каби бевосита дин ва тасаввуфга доир сўз ҳамда терминларнинг жуда кўп ишлатилиши „Девони ҳикмат“ тили учун характерли хусусиятдир.

Умуман, Яссавий ҳикматларининг тили қарлуқ-хоразм адабий тил традициясига бориб тақалади. Ҳикматларнинг кейинги нусхаларининг тили эса эски ўзбек тили тараққиётини кўрсатувчи манба ҳисобланади.

24- §. «Қисаси Рабғўзий» асарининг тили ва услуби

Мўғуллар истилоси диний реакциянинг кучайишига олиб келди. Бу ҳол бадний адабиётга ҳам таъсир қилди. Кўпчилик ёзувчилар диний мистикага берилиб, диний қонунларни халққа тушунарли тилда ёритишга ҳаракат қилдилар. Буида улар қисса жапридан фойдаландилар. Қиссаларда сўзлашув тилига мурожаат қила бошладилар. Натижада халқ тилига хос элементлар айрим диний-афсонавий сюжет асосида ёзилган асарлар услубига кириб қолди. Бу жиҳатдан Алининг «Қиссаи Юсуф» достони ва Рабғўзийнинг «Қисаси Рабғўзий» асари характерлидир.

Рабғўзий XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаган. Унинг бизгача «Қисаси Рабғўзий» асари етиб келган. Бу асар ўша давр тилини ўрганиш учун етарлича маълумот беради. Асардаги 72 қисса «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги сюжет асосида яратилган. Рабғўзий бу асари орқали ислом динини тарғиб қилади ва уни халққа тушунарли бўлиши учун халқ сўзлашув тили асосида ёзади. У китобий тил билан халқ тилини бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Асарда халқ оғзаки ижодидаги қисса ва латифалар стили устун даражада ўз ифодасини топади. «Қиссаи Рабғўзий» халқ эртақларига хос услубда ёзилган, яъни «қиссадан қисса» чиқаришга ҳаракат қилинган. Халқ мақолларидан ҳам усталик билан фойдаланилган. Булар Рабғўзийнинг баён этиш услубини ўта даражада соддалаштирганини кўрсатади.

«Қиссаи Рабғўзий» асари фонетик жиҳатдан дз- белгили диалектнинг чегараланиб, й-белгили диалектнинг устунлашган даврига тўғри келади. Масалан: асарда *адзақ* (оёқ), *кедзин* (кейин) типдаги сўзлар баъзан *айақ, кейин* формасида ҳам қўлланган.

Морфологик жиҳатдан «Қисаси Рабғузӣй» асарининг тили «Тафсир» тилига яқин.

Қаратқич келишигининг **-нын**г /нинг//**-нун**г/ **-нун**г ёки **-ын**г /**-ин**г; **ун**г/ **-вн**г формалари мавжуд: *Арабнунг адатыбар. Ул элинг эвлари. Тушум келишиги -ны /-ни/ -н* аффиксларга эга: *Бир адзақын кесдилар.*

Жўналиш келишиги **-ға** /гә//**-қа**//**-кә**, а/ **-э** каби аффикслар билан ифодаланади: *йазықа* (далага), *вазиринэ*, *элигинэ* (қўлига), *эвингэ* (уйига), *қавмунга* (халқига), *ағзыға* (оғзига) каби.

Чиқиш келишиги аффикси **-дын** /**-дин**/; **-тын**/ **-тин**, **-дан**/ **-дән**/ **-тан**/ **-тән** формаларда ишлатилган: *тупрақдын*, *йырақтын*, *квктин*, *зиндандан*, *кундән*, *чықмыштан*, *йәмиштән* каби.

Кишилик олмошларига чиқиш келишиги қўшимчаси қўшилишидан олдин қаратқич келишиги қўшимчаси қўшилади: *бизингдин қачдын*, *сизингдин кедзин* каби.

Жўналиш келишигининг **-ғару**/ **-эру** аффиксли формаси ҳам учрайди: *қайғрару барурсән* (қаерга боряпсан), *артқару бақты* (орқага қаради).

Асар тилида *тегру*, *теги*, *тегин*, *тегинч*, *вчун*, *беру*, *кедзин*, *қатында* каби сўнг кўмакчилар ишлатилган: *йернинг астынга тегинч* (ернинг остигача), *квккә тегинчә* (осмонгача), *он йылдан беру*, *анда кедзин*.

Асарда *ошул*, *мундағ*, *андағ* каби кўрсатиш, *қайу*, *қач*, *қайу эрсә*, *қанда*, *нелүк*, *нечә* каби сўроқ, *өз*, *қанду* ўзлик олмошлари қўлланган.

Жамловчи сонлар **-эгу** аффикси билан, тартиб сон **-инч** аффикси билан ифодаланади: *икәгу*, *вчәгу*, *биринч*, *икинч* каби.

Асар тилида сифатдошнинг **-ғлы** /**-гли** (*барығлы*, *келиғли* каби), **-дуқ** /**-дүк**/ (*бардуқ*, *келдүк* каби), **-мыш**/ **-миш** (*бармыш*, *келмиш* каби) аффиксли формалари, равишдошнинг **-ыбан**/ **-ибән** аффиксли (*барыбан*, *келибән* каби) формаси, **-мадын** /**-мәдин** аффиксли (*бармадын*, *келмәдин* каби) бўлишсиз формаи ва бошқа бир қатор қадимги формалар истеъмолда бўлган. Келаси замон феълининг **-ғу** /**-гу** (*барғум*, *келгүм* каби), **-ғай**/ **-гәй** (*барғаймен*, *келгәймен* каби) аффиксли формалари кенг қўлланган. Аниқ ўтган замон феълининг I шахс кўлигини ҳосил қилишда шахс-сон қўшимчаларидан **-қ/к** ва **-мыз**/ **-миз** параллел ишлатилган: *бардуқ* — *бардымыз*, *келдүк* — *келдимиз* каби.

25-§. Алининг «Қиссаи Юсуф» достонининг тил хусусиятлари

Али Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги диний-афсонавий сюжетни ижодий қайта ишлаб, унга дунёвий руҳ бериб ўғуз диалекти хусусиятлари устун бўлган адабий тилда «Қиссаи Юсуф» достонини ёзади. Проф. М. Броккельман «Қиссаи Юсуф» достони ва унинг тил хусусиятларини ўрганиб қимматли фикрлар билдиради. У қиссанинг лексик хусусиятларини қуйидагича текширади: достондан 198 та сўз олади ва шундан 73 таси туркча, 63 таси туркистонча ва уйғурча, 10 таси татарча ва бошқа тилларнинг сўзлари эканлигини кўрсатади.

Қ. Броккельман «Қиссаи Юсуф»ни усмонли турк адабиётининг ёдгорлиги деб атайди. Қиссанинг тил хусусиятлари бу фикрни тасдиқламайди.

Қ. Броккельман қисса лексикасини классификация қилишда айрим хатоликларга йўл қўяди. У барча туркий тилларда ишлатиладиган баъзи сўзларни битта гурпга киритади. Қ. Броккельман «Қиссаи Юсуф» лексикасини қуйидагича группалайди:

1. Шарқий-Туркистон ва уйғурча сўзлар.
2. Туркча ва татарча сўзлар.
3. Туркча, татарча ва қрим-татарча сўзлар.
4. Туркча ва қрим-татарча сўзлар.
5. Соф туркча (усмонли туркча) сўзлар.

Қ. Броккельман соф туркча сўзларга *алқышла-* (табрикламоқ) сўзини киритади. Аслида эса бу сўз бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд: туркманча *алқышламоқ*, озарбайжонча *ал чалыб алқышламоқ*, ўзбекча *олқишламоқ*, уйғурча *алқус* каби.

«Қиссаи Юсуф» тилидаги баъзи сўзларни қиёслаш орқали достоннинг қайси тил ёдгорлиги эканини билиш мумкин:

„Қиссаи Юсуф“ да берилган соф туркча деб аталган сўзлар

Бошқа туркий тилларда, жумладан, туркман тилида учрайдиган сўзлар

унжүтмәк — ғамхўр бўлмоқ
урған — ип, каноп
чшлмәк — тўпланмоқ
булаштир- — сувамоқ
тағыл- — улоқтирмоқ, сочмоқ
гвзәдә- — кузатмоқ

унжү — нотинчлик
урган — канат — трос
чшлмек — тўпланмоқ
булашдырмақ — сувамоқ
дагамак — улоқтирмоқ, сочмоқ
гвзлемек — кузатмоқ

Қиёслаш орқали «Қиссаи Юсуф» усмонли турк тилининг ёдгорлиги эмас, балки унинг келиб чиқиш илдизларини Урта Осиёдан ахтариш керак, деган хулосага келинди. «Қиссаи Юсуф» тилидаги Шарқий Туркистон тилига хос морфологик элементлар ҳам бу фикрни исботлайди.

„Қиссаи Юсуф“ да қурол-восита келишиги қўшимчаси **-н** (*алын*—қўл билан, *квзын*—қўз билан, *диллин*—юрак билан), жўналиш келишиги қўшимчаси **-ға/-га, -а/-ә**, қаратқич келишиги қўшимчаси **-нын/-нинг, -ын/-инг** тарзида қўлланган.

Ҳозирги-келаси замон феъли „Қиссаи Юсуф“ да *урам* (ураман), *қылаам* (қиламан), *ачман* (очмайман), *влдирәввз* (ўлдирамиз), *қылавуз* (қиламиз), *сақлавуз* (сақлаймиз) тарзида ишлатилган. Бу ўзбек тилининг Қарши шеvasи учун нормал ҳолдир.

„Тафсир“ ва бошқа ёдгорликлардаги каби „Қиссаи Юсуф“ да сифатдош **-дуқ/-дүк** аффикси орқали ясалган. „Қиссаи Юсуф“ нинг улардан фарқли томони шундаки, унда **-дуқ/-дүк** аффиксли сифатдошга **-ча/-чә** қўйиш билан равишдош ҳосил қилинади: *гвдүкинчә* (имконияти борица мақтаб) каби.

Бундан ташқари, асарда равишдошнинг **-а/-ә** (*бара, келә* каби), **-у/-ү** (*-йу/-йү*) (*бару, келү, башлайу, сөвләйү* каби), **-ы/-и** (*бары, кели* каби) аффиксли формалари параллел қўлланган.

Қисса тилида *бирлә, илә, бикин, таба, қат* каби сўнг кўмакчилар ҳам учрайди.

Умуман, «Қиссаи Юсуф» афсонаси тилидаги жануби-ғарбий ёки ўғуз-туркман тили элементларига асосланиб, уни Ўрта Осиё халқларининг ёдгорлиги дейиш мумкин.

26-§. Чигатой улусининг адабий тили

XIII асрда мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳрда Чигатой давлати тузилди. Бу давлат идора ишларини олиб боришда қорахонийлар давридаги ва Хоразмдаги адабий тилга мурожаат қилади. Лекин кўпроқ қорахонийлар давридаги тилдан фойдаландилар. Шунинг учун бу тилга маълум даражада қарлуқ-уйғур тили хусусиятлари сингиб қолди. Чигатой улусининг адабий тили ёдгорликларида қадимги китобий д товуши ўрнида з ва й ундошлари қўлланди. Бундан ташқари, баъзи асарлар тилида туркман, баъзиларида уйғур тили хусусиятлари учрайди. «Муқаддиматул адаб», «Юсуф ва Зулайҳо», «Равнақул ислом», «Ўғузнома» каби асарлар чигатой улуси адабий тилининг ёдгорликларидир.

27-§. Қарлуқ-уйғур тили тараққиётида «Ўғузнома» асарининг роли

Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатлари, халқнинг босқинчиларга қарши кураши бадий адабиётда ўз ифодасини топди. Ўрта Осиё туркий халқлари, хусусан, ўғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан «Ўғузнома» афсонасининг қайси даврда ва қаерда кўчирилганлиги номаълум.

Асар мазмуни унинг қайси даврда яратилганлигини аниқлаш имконини беради. Лекин унинг қайси даврда яратилганлиги ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд: Н. М. Маллаевнинг фикрича, «Ўғузнома» XIII асрда ёки XIV аср бошларида китобат қилинган¹, А. М. Шчербакнинг тахминича, XV асрда Еттисувда кўчирилган². Тожик тарихчиларидан Хондамир ва ўзбек тарихчиларидан Абулғози Баҳодирхон «Ўғузнома» афсонасини Александр Македонский даврида яратилган бўлса керак, деб тахмин қиладилар³. Проф. С. П. Толстов бу афсонани скифлар афсонаси деб атайди⁴.

«Ўғузнома»да қадим замонларда вужудга келган мифологик афсоналар билан бирга, даҳшатли истило ва урушлар тасвири берилган. Булар Чингиз истилоси ва у олиб борган урушлар тасвири бўлиши мумкин. Асар тилидаги мўғул элементлари ҳам шундан дарак беради. И. Маркварт шуларни назарда тутиб, Ўғуз Чингиз бўлиши мумкин, деган хулосага келади. Г. Н. Потанин ва А. М. Шчербакнинг Ўғуз мифик образдир, деган фикри ҳақиқатга яқин бўлиши мумкин, чунки «Ўғузнома» афсонасида XIII—XIV асрлардаги воқеалар ҳам ўз ифодасини топган.

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 201-бет.

² Шчербак А. М. Оғуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959, стр. 16.

³ Уша асар, 20—21-бетлар.

⁴ Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 295.

Асар тилида эски уйғур тилига хос фонетик, шунингдек, морфологик ва лексик хусусиятлар учрайди. Шунинг учун ҳам Ризо Нур бу афсонани энг қадимги уйғур тили даврида яратилган, дейди. У ўз фикрини тасдиқлаш учун афсона тилидаги баъзи хусусиятларни кўрсатади. Масалан, сўзнинг негизида келган орқа қатор қаттиқ унлилар ўртасида ғ товушининг келиши: *қаған, шағам, қататыр, суғы, чырағы* каби. Ҳақиқатда эса, лингвистик нуқтаи назардан яхши тайёргарликка эга бўлган ҳаттот сўз ўртасидаги унли товушни чўзиқ талаффуз этиш мақсадида ҳамза қўйиб ёзган бўлиши мумкин. Лекин кўчириб ёзувчи ҳамза белгисини ғ деб ўқиган бўлиши мумкин. Сўз ўртасидаги унлини чўзиқ талаффуз қилиш эса XII—XIV аср тилида мавжуд эди.

«Ўғузнома» тилида учрайдиган баъзи қипчоқ тили элементларига асосланиб, П. Пелльо уни қирғизлар яшовчи территорияда ёзилган, дейди. Бу фикрни В. В. Бартольд ҳам қувватлайди.

Умуман, афсона тилида Урта Осиё ва Шарқий Туркистонда мавжуд бўлган қарлуқ-уйғур, ўғуз қабила иттифоқи тили хусусиятлари учрайди.

«Ўғузнома»нинг тили «Қутадғу билиг» тили билан чоғиштирилса, қарлуқ-уйғур тилига хос хусусиятлар аниқ кўринади. Унда «Қутадғу билиг» асаридаги каби қўйидаги хусусиятлар мавжуд:

Афсона тилида ярим қисқа *э* унлиси мавжуд. Сўз охирида қисқа ва кенг унлилардан сўнг тил орқа товуши ғ сақланади: *адуг, тириг, тағ, улуг* каби.

Сўз ўртасида келувчи *д* ва *й* товушлари алмашилиб туради: *адуг — айуг, адғыр — айғыр* каби.

Асар тилида ўзига хос жамлик билдирувчи сонлар бор: *учэгу, икэгуи, бэшэгу* каби. **-ш(-ыш/-иш)** аффикси билан ҳосил бўлувчи ҳаракат номлари кўп қўлланади. Аниқлов-кўрсатиш маъносини билдирувчи *ошул, ошбу* олмошлари ҳам кўп қўлланган. «Қутадғу билиг» асарида кўп учрайдиган *эл кун* ва *эл будун* бирикмаларидан афсонада фақат *эл кун* бирикмаси учрайди.

«Ўғузнома» афсонасида X—XII аср ёдгорликларидаги тушум келишиги қўшимчаси **-ығ/-иг** ва қурол-восита келишиги қўшимчаси **-ын/-ин** тарзида келади. Лексик жиҳатдан М. Кошғарий «Девон»идаги кўпчилик туркий сўзлар ўрнида мўғулча сўзлар ишлатилади. Масалан: *жсида* (копье), *муран* (дарё), *талуй, талай* (денгиз), *чақ, чағ* (вақт), *чонг* (чап), *амрак* (яхши ўрток), *уран* (пароль), *шира* (стол) каби.

Афсона тилига бундай сўзларнинг мўғул тилидан кириб келганлиги аниқ. Айниқса, афсонада ҳарбий соҳага тегишли сўзлар кўп. Бундан ташқари, соф мўғулча киши номлари (*Темүртү Кағул*) ҳам учрайди.

Умуман, «Ўғузнома» XIII—XIV асрларда ёзилган бўлиб, унда қарлуқ-уйғур, ўғуз тили хусусиятлари ўз ифодасини топган. «Ўғузнома» асарининг тилини эски ўзбек тили билан қарлуқ-уйғур тилини бир-биринга боғловчи восита деб қараш керак.

28-§. Олтин Ўрда адабий тили ҳақида

Олтин Ўрда адабий тили Хоразм адабий тили таъсирида ривожланди. Шунинг учун Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликлар кўпчилик адабиётларида Хоразм ёдномалари деб ҳам юритилади¹. Хоразм ёдгорликларида қадимги китобий тил ҳамда ўғуз, қипчоқ элементларининг аралашганлигини кўрамиз.

Хоразм ёдгорликлари умумий бир адабий нормага эга эмас. Натижада уларнинг ёзилган ўрни ва авторига кўра фонетикаси, грамматик қурилиши ва лексикасида ҳар хиллик кўринади. Масалан, «Муҳаббатнома» ва «Наҳжул Фародис»да ўғуз ва қипчоқ элементлари аралаш ҳолда қўлланилади. «Хисрав ва Ширин» ҳамда «Миражнома»да ўғуз, қипчоқ тиллари билан бирга, қоракхонийлар давридаги тилнинг таъсири ҳам бор.

Умуман, Хоразм ёдгорликларининг характерли хусусияти сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: Фонетик жиҳатдан з, д ундошлари ўрнида й ундоши қўлланган: *азғыр* — *адғыр* эмас, балки *айғыр* тарзида ишлатилган. Унлилар конвергенцияси натижа-сида индеферент и унлиси пайдо бўлган. Тушум келишигининг -ны|-ни формаси қўлланган. Масалан, *хирадни аздурур ғамзанг хумары* («Муҳаббатнома»).

Унлиларнинг палатал сингармонизми, қисман лаб-гармонияси ҳам сақланган. Фейл ва от ясовчи формаларнинг қарлуқ-ўғуз тилига тегишли аффикслари параллел қўлланган. Масалан, ҳаракат номи яшашда **-ғулуқ** /-гүлүқ, **-мақ** /-мәк, **-мақлық** /-мәклик аффикслари, сифатдош яшашда **-ғу** /-гү, **-ажақ** /-әжәк аффикслари ишлатилган. Луғат составининг кўпчилигини ўғуз, қипчоқ ва арабча элементлар ташкил қилади.

29-§. Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонида ўғуз-қипчоқ тили элементларининг адабий тилга ўзлаштирилиши ва мувофиқлаштирилиши

Мўғуллар истибдоди Ўрта Осиё халқлари билан Қавказ халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам бера олмади. Хоразмлик шоир Қутб томонидан Озарбайжон шоири Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши ана шу алоқанинг муҳим маҳсулидир.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим роль ўйновчи ва Хоразм диалекти хусусиятлари устун бўлган адабий тил ёдгорлигидир.

Форс тилида бўтилган «Хисрав ва Ширин» достонини ўзбек тилига таржима қилиш таржимондан ўзбек тили бойлигини яхши билишни талаб қилар эди. Достон таржимаси Қутбнинг ўзбек тили бойликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мукаммал эгалла-

¹ Ф а з ы л о в Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Автореферат докт. дисс., Ташкент, 1967.

ганлигини кўрсатади. Қутб таржимасида форсча сўзлар хийла сақланган бўлса ҳам, лекин дostonни содда тил ва равон услуб билан таржима қилишга эришди.

Қутб Низомий мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки уни ўзбек тили бойликларидан унумли фойдаланган ҳолда таржима қилади. У образли сўз ва ибораларини таржима қилар экан, уларнинг моҳиятига мос келадиган халқ мақоллари ва таъбирларини ўйлаб топади. Қутб халқ мақолларини айнан ишлатмай, унинг мазмунини шеърин мисраларга сингдириб юборади. Қутб ишлатган халқ мақоллари баъзи ўзгаришлар билан ҳозир ҳам қўлланилади. Масалан: *Англамаз ағу йутар* — Англамай сўзлаган, оғримай ўлар. *Жарихат ўзрә қара туз экилди* — Ярага қора туз босилди кабилар. Булар натижасида дostonнинг мазмуни, образлилиги ва тилини бойитишга эришилади.

Қутбнинг „Хисрав ва Ширин“ дostonи тил хусусияти жиҳатдан Олтин Ўрда циклига кирувчи „Муҳаббатнома“, „Таашшукнома“ каби поэтик асарлар тилидан фарқ қилади. Дoston тилида Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ҳам, қорахонийлар давридаги ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ҳам учратамиз.

Қутбнинг „Хисрав ва Ширин“ дostonида фонетик жиҳатдан тиш орасида пайдо бўлувчи **дз** товуши кенг қўлланган. Масалан: *бэдзук* (баланд), *идзи* (жаноб), *кэдзурдү* (кийдирди), *эдзгү* (яхши), *адзақын* (оёғини), *қудзук* (қудуқ), *қодзуб* (қўйиб), *қадзғу* (қайғу), *эдзэрлэб* (эгарлаб). Шу билан бирга, **й** товуши қўлланган ўринлар ҳам учрайди: *Замана тэж кийди сарығ алтун*.

Буйруқ феълининг учинчи шахс бирлик аффикси **-су/-сү** формасида ҳам қўлланган: *келсу* (келсин), *йетсу* (етсин), *болсу* (бўлсин), *қалмасу* (қолмасин) каби.

Равишдош ясовчи **-у/-ү(-йу/-йү)** аффикси кенг қўлланган: *ҳал қылу бэр* (ҳал қилиб бер), *издэйү* (ахтариб), *келү башладылар* (кела бошладилар).

Буйруқ-истак майлининг I шахс бирлик ва кўплиги учун **-ай /-эй, -айын/ -эйин, -айым/ -эйим, -ғайын/ -гэйин, -ғайым/ -гэйим, -алын/ -элин, -алым/ -элим, -ғалын/ -гэлин, -ғалым/ -гэлим** каби аффикслар билан ҳосил бўлувчи хилма-хил формалар қўлланган: *барай, келэй; барайын, келэйин; барайым, келэйим; барғайын, келгэйин; барғайым, келгэйим; баралын, келэлин, баралым, келэлим; барғалын, келгэлин; барғалым, келгэлим* каби.

Шарт майлининг I шахс бирлиги учун *алсам*—*алсамен* типидagi, I шахс кўплиги учун *алсақ*—*алсамыз* типидagi қисқарган ва тўла формалар параллел қўлланган.

Дostonда *икэгү* (иккаласи), *үчэгү* (учаласи) типидagi жамловчи сон формаси, *икинч* (иккинчи), *учинч* (учинчи) типидagi тартиб сон формаси ҳам истеъмолда бўлган.

Ўрин-пайт келишиги қўшимчаси чиқиш келишиги ўрнида ҳам қўлланган: *анда сонг* (ундан сўнг), *кетти энгдә алы* (юзидан қизиллик кетди) каби.

Кутбнинг „Хисрав ва Ширин“ достони Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларнинг дастлаб киси ҳисобланади.

30-§. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари ва унинг тил хусусиятлари

XIV асрга келиб ўзбек тилининг нуфузи анча ошди ва бу тилда кўплаб асарлар яратилди. Бу асарлар асосан халқ тилида ёзилди. Бу нарса нома ва қиссалардан аниқ кўринади. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си шундай асарлардан биридир.

«Муҳаббатнома»нинг араб ва уйғур ёзувидаги иккита қўл ёзма нусхаси бизгача сақланган бўлиб, улар тил жиҳатдан маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Асарнинг уйғур ёзувидаги нусхаси 1959 йилда А. М. Шчербак томонидан, араб ёзувидаги нусхаси 1961 йилда Э. Нажип томонидан нашр қилинди.

«Муҳаббатнома» асари 11 номадан иборат бўлиб, булардан саккизтаси ўзбек тилида, учтаси форс тилида ёзилган. Форсча номаларнинг сарлавҳалари ҳам ўзбекча номланган, шунингдек, форсча номаларни хотималовчи байт ҳам ўзбек тилида ёзилган.

Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши, унинг маданий ҳаётда кенгроқ ўрин эгаллай бориши, ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи ва талаби форс тилидаги асарлари билан шухрат топган Хоразмийни ўз она тилида — ўзбек тилида ижод этишга ундади. Бу тилда «Муҳаббатнома»дек катта бадий асар яратишга илҳомлантирди. У ўзбек классик адабиётида илк зуллисонайн (икки тилли) шоир бўлиб етишди.

Хоразмий асарининг халққа тушунарли бўлиши учун ўша давр тилидан усталик билан фойдаланди. Шоир ёр васфи ва ошиқ кечинмалари тасвирида жонлантириш, тазод, тажохуди орифона (биланб бинамасликка солиш) каби усуллардан, хилма-хил бадий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланди.

Шоир халқ тилига хос ўхшатишни метафора ва жонлантириш билан боғлаб бера олди:

Шаккарму эрнингиз йа қанд, йа жан,
Убадур лаълингиздын аби ҳайван.

Ўзбек тили бойликларидан яхши фойдаланган шоир омоним сўзлар воситаси билан оригинал сўз ўйинлари яратди:

Ашар йелдин сенинг йелганда атынг,
Қуйаш йаглык жаҳатны тутты атынг (*ат* — ҳайвон, *ат* — ном).
Боғунг сарзу санубартек, белинг қыл,
Вафа қылган кишилэргэ вафа қыл (*қыл* — сочининг қили, *қыл* — қилмоқ).

Хоразмий ўзбек тилининг сўз бойлиги ва талаффузига яхши эътибор бериш ҳамда ғазалларни бевосита музыка куйларига

мослаб яратиш билан шеърый мисраларининг равон ва оҳангдор чиқишига эришган.

„Муҳаббатнома“ XIV аср адабий тилининг ёдгорлиги бўлиб, унда ғарбий ва жанубий тилларга хос хусусиятлар учрайди. Масалан, жўналиш келишиги учун **-ға/-гэ'/-қа/-кэ** аффиксли формадан ташқари **-а/-э** аффиксли форма ҳам анча кенг қўлланган: *элгинэ* (қўлига), *гоҳарына* (гавҳарига), *мулкына* (мулкига), *дилистана* (диллистонга), *тана* (танга) каби. Тушум келишиги учун **-ны/-ни** аффиксли форма билан бир қаторда **-ы/-и** аффиксли форма ҳам ишлатилган: *квнглвми* (кўнглими), *взвми* (ўзимни).

Асарда буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги учун асосан **-алы/-эли** аффиксли формаси қўлланган: *баралы*, *келэли* каби. Равишдошнинг **-ыбан/-ибэн** аффиксли (*барыбан* — бориб, *келибэн* — келиб каби) формаси, ҳозирги-келаси замон феълининг **-ман/-мэн** аффиксли (*барман* — бормайман, *келмэн* — келмайман) формаси, сифатнинг **-лы/-ли/-лу/-лв** аффиксли (*татлу* — ширин, *кврклв* — гўза, *ширин* *свзлв* — ширин сўзли) формаси асар тили учун характерли бўлган. Асарда равишдошнинг **-ғач/-гэч** аффиксли (*барғач*, *келгэч*) формаси, **-ысар/-исэр** аффиксли (*болусар* каби) келаси замон феъли, тақсим соннинг **-эр** аффикси ёрдамида ҳосил бўлувчи формаси (*бирэр* — биттадан) ҳам ишлатилган.

Асарда *текин*, *бикин*, *йанглығ/йанглык*, *ашуну* каби кўмакчилар ҳам қўлланганки, булар ҳам асар тилининг ўзига хос белгиларини ташкил этади.

„Муҳаббатнома“ тилини характерлашда асосий рўлни ўйновчи нараси унинг лексик составидир. Унинг лексик составида қуйидаги сўзлар учрайди: *шунқар* (бургут), *қатра* (томчи), *бойла* (шундай қилиб), *йубан* (иккиланмоқ), *бквч* (кўп), *уш* (у, бу, шу), *чимгэн* (ўтлоқ), *тиклик* (ўтқазилган), *асру* (жуда), *кврккэбай* (гўзал), *қат* (томон), *йақтау* (ёруғ), *йавут* (яқинлашмоқ), *урам* (кўча), *қамуқ* (ҳамма), *взрэ* (устида), *эл сун* (қўл узатмоқ), *тақы* (яна), *талуқ* (хизмат), *тапла* (эгилмоқ), *тэкмэ* (ҳар бир), *ийман* (уялмоқ), *йула* (машғал), *нэлк* (нима учун), *қапуқ* (эшик), *ашну* (даставвал), *дэгл* (инкор юкламаси), *тэлим* (кўп), *уған* (худо), *дудак* (лаб) кабилар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, «Муҳаббатнома» асарида ҳам XIII асрнинг охири ва XIV аср бошларида Хоразм ва Мовароуннаҳрда ҳукм сурган китобий-поэтик тил традицияси давом эттирилган. Шунинг учун ҳам унда қипчоқ-ўғуз тили элементлари ва қисман уйғур тили хусусиятлари мавжуд.

«Муҳаббатнома» фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, унда XIV аср ёдномаларига яқинлаштирувчи умумий томонлар ҳам бор. Шунинг учун ҳам бу асар XIV аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири ҳисобланади. У ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди ҳамда ўзбек адабий тилининг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин бўлди.

Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» асарида ўзбек тилида катта ҳолни ифодаловчи махсус «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома»даги қуйидаги мисраларни келтиради:

Анинг ким ал энгинда менг ёратды,
Бойы бирла сачыны тенг ёратды.

«Муҳаббатнома» мисраларининг «Муҳокаматул луғатайн»да мисол тариқасида келтирилиши унинг тил жиҳатидан хийла бой эканини кўрсатади.

Шундай қилиб, «Хисрав ва Ширин», «Муҳаббатнома» каби асарларда ўзбек адабий тили «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» тилидагига нисбатан сезиларли даражада тараққий қилди, халқ жонли тили асосида бойиб борди.

31- §. XI—XIV асрлардаги расмий ҳужжатлар тили ва услуби

XI—XIV асрларда тузилган расмий ҳужжатлар тилида ўша давр тилига хос хусусиятлар ўз ифодасини топган. X—XIII асрларга тегишли юридик ҳужжатлар проф. С. Е. Малов¹, XIV асрга тегишли Бухоро ҳужжатлари О. Д. Чехович² ҳамда XIII—XIV асрларга мансуб хўжалик ёзувлари Э. Р. Тенишев³ томонидан нашр этирилди.

Қадимги уйғурларнинг хўжалик ҳаёти ёритилган X—XIII асрларга тегишли юридик ҳужжатлар Турфон водийсидан топилди.

„Уйғурларнинг юридик ҳужжатлари“ да ўша даврга тегишли социал-иқтисодий, давлат-юридик, ижтимоий-сиёсий ҳаётга тегишли терминлар учрайди. Масалан: *алым-бирим* (солиқ, тўлов), *арамай* (гуллаган ой), *экин* (экин), *элчи* (элчи), *аниз/ангиз* (ҳайдаладиган ер), *эрк* (эрк), *эрклик* (тўла хўжайинлик), *бадыр* (ҳажм ўлчови), *бағлық* (пакет), *бақсы* (қўшноч) *бас битиг* (мирзабоши), *мингбәки* (мингбоши), *бәклик* (беклик), *бил-* (тўлиқ хўжайин бўлмоқ), *бас битиг* (асосий ҳужжат), *бос битиг* (ишдан бўшатиш ҳужжати), *буйанжу* (дин хизматкори), *жарым жам* (тортишув), *иш* (иш), *иши* (хоним), *йалаваж* (юборилган, элчи), *йән* (форма, модда, қонун), *йәгә* (тўлов—аренда), *йанглағлығ* (холовой, употребительный), *кәжир* (вақтни узайтирмақ; кечир), *нишан* (печать; белги) (сотмоқ, ўтказмоқ), *қақыла* (печатламоқ), *қалан* (бермоқ), *қары* (узунлик ўлчови; қариш), *салығ* (солиқ), *сатығ* (сотмоқ), *тамға* (печать), *туштуш йимис* (аслда натижа маъносида, юридик ҳужжатда процент) кабилар.

„Уйғурларнинг юридик ҳужжатлари“ деб аталган бу ёдномаларда X—XIII асрларнинг тил фактлари, яъни қадимги туркий тил элементлари мавжуд. Шунингдек, ўзбек тили учун типик

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 200—221.

² Чехович О. Д. Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965.

³ Тенишев Э. Р. Хозяйственные записи на древнеуйгурском языке.—Сб. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков». Ташкент, 1965, стр. 37—77.

бўлган бир қанча сўзлар ҳам учрайди. Масалан: *экин* (экин), *илчи* (элчи), *эрк* (эрк), *иш* (иш), *тўрт* (тўрт), *уруғум туғмушум* (менинг қариндошларим), *йору* (юрмоқ).

«Юридик ҳужжатлар» тили, умуман, халқ адабий тилига яқин. Бу фикрни фақат лексик фактларгина эмас, балки ундаги фонетик, морфологик ва синтактик материаллар ҳам тасдиқлайди. «Юридик ҳужжатлар» тилида ўша даврдаги Шарқий Туркистон тили хусусиятлари ҳам мавжуд. Бу тилнинг лексик ва грамматик воситаларидан юридик формулаларни ифодалашда фойдаланилган.

«Ҳужжатлар» да образли стилистик воситалар учрамайди. Масалан: *Күскү йыл алтынж ай он йангықа манга — Қавсыдуқа түшкә күнжсит кәргәк болун, Ил-Тәмиртин бир күри күнжсит алтым. Күз ики күри күнжсит бирүрмән*—(Сичқон йили олтинчи ойнинг ўнинчи ўнинчи янги кунда менга, яъни Қавсидга процент ҳисобида кунжут керак бўлиб, Эл Темирдан бир кури (кури—ҳажм ўлчовчи) кунжут олдим. Кузда икки кури кунжут бераман).

Келтирилган парчадан ҳам кўриниб турибдики, «ҳужжатлар» тили бир хил синтактик конструкцияларга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради.

XIII—XIV асрларга тегишли «хўжалик ёзувлари» ўзининг лексик, морфологик хусусиятлари билан «Юридик ҳужжатлар»дан қисман фарқ қилади. «Юридик ҳужжатлар» ва «хўжалик ёзувлари» халқ тилида ёзилган бўлса ҳам, формал жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. «Юридик ҳужжатлар» число, қўйилладиган шартлар, гувоҳлар ва уларнинг имзоси тарзидаги форма асосида тузилган бўлса, «хўжалик ёзувлари»да олинадиган нарсалар ва ким олиши уқтирилган.

«Хўжалик ёзувлари» халқ тилига яқин бўлганлиги учун, унда халқ тилидаги савдо-сотик, кундалик турмушга тегишли—ейиш, ичиш, кийиш билан боғлиқ сўз-терминлар кўпидир: *ол* (олмоқ), *алтун* (олтин), *алтунлуғ* (зарҳал материя), *асығ* (фойда, процент), *эдүк* (этик), *эшүк* (ёпқич; покривало), *этжи* (қассоб), *эв* (уй), *йалта* (плашч), *йангы* (янги), *йақалық* (ёқалик), *жушун* (шойн халат), *жумат* (хотинлар халати), *йастуқ* (ёстиқ), *йинжү* (инжу), *йинг ағызлығ* (манжет), *мончуқ/мончақ* (мунчоқ), *бычақ* (пичоқ), *пиләк* (совға), *бор* (вино), *борлуқ* (узумзор), *бвз* (материя, бўз), *бвзчи* (бўзчи), *тавар* (қимматбаҳо материя), *түш* (процент) каби.

Ушбу ҳужжатлар тилида тушум келишиги учун **-ны/-ни** аффиксли форма қўлланган. Чиқинш келишиги аффикси **-тын/-тин, -тан/-тән** формаларда ишлатилган.

XIV аср Бухоро ҳужжатлари эса олдинги икки ҳужжатдан фарқ қилади. XIV асрдаги вақфномалар структура жиҳатдан ҳам фарқланади. Вақфномаларнинг кириш қисмида худо ва пайғамбарларга мадҳия ўқилгач, вақфнинг юридик моҳияти ёритилади. Сўнг вақфга кирувчи мол-мулк ва ерларнинг чегараси кўрсатилади. Охири вақфнинг шартлари ва имзо билан тугалланади.

Бухоро ҳужжатларида хўжалик, аграр ва ирригацияга тегишли терминлар учрайди. Бухоро ҳужжатлари тил хусусиятлари нуқ-

тан назардан китобий адабий тилда ёзилган. Туркий сўзларга нисбатан арабча, форсча сўзлар кўпчиликти ташкил қилади. Масалан: *амири об, садри жаҳон, ифтихори жаҳон, деҳ, руд, мулки хос, афдақ, амлоки ширкати, жўй, иморат, мавозиз, вақфнома, фуқаро каби.*

Баъзан айрим нарсалар номи арабча, форсча ва туркча берилади, масалан, *пора, қасаба, кушк, деҳ* каби сўзлар қишлоқ, жой маъносида ишлатилади.

XI—XIV асрлардаги расмий ҳужжатлар тили ўзбек тили тараққиётига маълум даражада таъсир қилди.

32- §. Аралаш диалект хусусиятларининг «Тафсир»да акс этиши

Қадимги ўзбек тили ёзма ёдгорликлари орасида ўзбек тили тарихини ёритувчи энг муҳим манбалардан бири Қарши шаҳридан топилган «Тафсир» бўлиб, бу асар «Ўрта Осиё тафсири» деб ҳам аталади.

«Тафсир» тил жиҳатдан мўғуллар давридаги ўзбек тилига тўғри келади. Лекин унинг тилидаги айрим архаик элементлар уни қадимги туркий адабий тилга ҳам яқинлаштиради. «Тафсир» тилида XI—XIV аср ўзбек тилининг характерли хусусиятлари акс этган. Умуман, «Тафсир»да шарқий адабий тил элементлари ҳам, жануби-ғарбий ёки ўғуз адабий тили элементлари ҳам учрайди. Бу диалектал элементлар «Тафсир» ёзилган пайтда Ўрта Осиёда мавжуд эди. Шунинг учун «Тафсир»нинг ёзилган вақтини ва қайси даврга тегишлилигини аниқлаш мураккаб. В. В. Бартольд асарнинг тил хусусиятларига асосланиб, уни XI асрнинг машҳур дидактик асари «Қутадғу билиг» даврида ёзилган, дейди¹. «Тафсир»да учрайдиган шимоллий туркий лексик элементлар «Қутадғу билиг»да ҳам мавжуд².

С. Е. Малов «Тафсир» тилини XII аср ёдгорлиги «Ҳибатул ҳақойиқ» билан бир қаторга қўйиб текшириш керак, деб уқтиради³. Фельнинг шарт формаси тарихи бўйича кузатиш олиб борган Э. Р. Тенишев «Тафсир»ни XIII асрда яратилган, деб ҳисоблайди⁴. А. Қ. Боровков ўзининг «Тафсир» ҳақидаги аввалги ишида уни XIV—XV асрларда яратилган, деб ҳисобласа⁵, кейинги ишида XII—XIII аср ёдгорлиги, деб қарайди⁶. Бизнингча «Тафсир»ни XI—XIV асрларнинг ёдгорлиги деб қараш керак.

¹ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 72.

² Азиатский музей Российской Академии наук (1818—1918).— «Краткая памятка». Петербург, 1920, стр. 41.

³ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 321.

⁴ Тенишев Э. Р. Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск». Автореферат канд. дисс., Л., 1953, стр. 12.

⁵ Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка. II. Опыт грамматической характеристики языка Среднеазиатского тафсира XIV—XV вв.— «Советское востоковедение». VI. 1949, стр. 24—25.

⁶ Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского тафсира XII—XIII вв. М., 1963.

„Тафсир“ да ўғуз-туркман элементлари сезиларли даражада- дир. Бу нарса унинг фонетикасида, яъни т товуши ўрнида д товушининг келишида кўринади: *эткив --эдгв, атлығ--адлығ* каби.

„Тафсир“ тили билан танишиб чиққан академик В. В. Бар- тольд „Унда шимолий, жанубий ва турк тили элементлари билан аралаш архаик тил фактлари учрайди“¹ деў, уни аралаш тилли асар ҳисоблайди. Ҳақиқатан ҳам, „Тафсир“ да аралаш ҳолат аниқ кўринади. Масалан, *хотин* сўзи маъносида *урағут, хатун, аврат, айал, киши, тиши* сўзлари; *қўл* сўзи маъносида *эл, элиг, қол; дарё* сўзи маъносида *ақар, арық, ырмақ, минар; шаҳар* сўзи маъносида *эл, кәнт, урам, шаҳар, шаҳристан; қуйи* сўзи маъносида *асра, алтын, ашақы, қудзы||қуйи* каби сўзлар қўлланади.

Келиб чиқиши ҳар хил бўлган сўзлар „Тафсир“ да кўплаб учрайди. Масалан, *тәлим, ёқчш, қвп (қўп); қәртв, қвни (тўғри)*.

Келиб чиқиши турлича бўлган сўзлар синонимик қаторлар ҳосил қилади, жуфт сўз бирикмасини ташкил қилади. Улар баъ- зан *йазни* сўзи воситасида бирикади. Бундай сўз бирикмалари „Тафсир“ тили учун характерлидир. Масалан: *эв барқ (уй), қап қадаш (қон-қариндош), кәнд-улус (шаҳар), ортақ еш (ҳамнафас), бачығ, йазни шаҳадат— (гувоҳнома), экин, йазни дана (экин) кабилар.*

„Тафсир“ тилининг ўзига хос хусусияти шундаки, турли хил сўзлар бир хил типли сўз бирикмаларида йшлатилади. Масалан: *андағ санды ким* (у шундай ўйладик), *мән әйлә сандум ким* (мен шундай ўйладимки) каби.

„Тафсир“ да сифатдошнинг *-дук/-дүк (бардук, келдүк), -дачы/-дәчи (бардачы, келдәчи), -ғлы/-ғли (барығлы, келиғли)* аффикс- лари билан ҳосил бўлувчи формалари кенг қўлланган.

„Тафсир“ тилида „Ҳибатул ҳақойиқ“ ва „Девону луғотит турк“ да учрайдиган архаик лексик элементлар ҳам бор: *асығ* (фойда), *асра* (паст, қуйи), *эл* (улус), *адзын* (бошқа), *элиг* (қўл), *эркин||эрки* (мумкин), *эрклиг* (кучли), *эт өз* (ўзлик), *йиг* (касал- лик), *йа* (ёй), *йарын* (эртага), *йәмэ* (яна, жумладан), *йумғы* (ҳамма), *утру* (қарама-қарши), *баса* (сўнг), *эш* (ўртоқ), *өгди* (мақтов), *қықыр*- (бақирмоқ), *св* (армия, қўшин), *тәгрә* (атроф) каби.

„Тафсир“ лексикасида шарқий адабий тил элементлари билан бирга ўғуз-туркман элементлари ҳам мавжуд. Масалан, *эмас* сўзи маъносида *эрмәз, эрмәс, дәгүл, тәгүл* қўлланган. Қиёсланг: *Эрмәс эрди ҳеч нарса* (у ҳеч нарса эмас эди). *Ол дәгүл турур* (у бу эмас).

„Тафсир“ тилида турли тил элементларининг мавжудлиги ўша давр учун характерлидир.

¹ Азиатский музей Российской Академии наук.— «Краткая памятка». Петер- бург, 1920, стр. 41.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИНИНГ ТАҚОМИЛЛАШИШИ

(XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган давр)

33- §. Адабий тилнинг XIV аср охиридан XVII асргача тараққиёти

XIV асрнинг ярмига келиб мўғулларнинг мавқеи пасайди. Уларга қарши сарбадорлар ҳаракати кучайиб, улар ҳокимиятни қўлга олди. Мовароуннаҳр ҳокимлиги шуҳратпараст Темурга ўтди. У Мовароуннаҳр билан чегараланмай, Хуросонни ҳам қўлга киритди ва катта империя тузди.

Темур ҳаёт вақтида ўз қарамоғидаги баъзи қалъа ва қўрғонларни яқинларига ва ўғилларига суюрғал тарзида тақдим этди. Натижада Темур вафотидан сўнг мамлакат бир неча хон ва бекликларга бўлиниб кетди. Урта Осиё территориясида Мирзо Улуғбек ва Шоҳруҳ бошчилигида Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузилди. Мирзо Улуғбек ва Шоҳруҳ вафотидан сўнг мамлакатда ўзаро феодал урушлари анча кучайди. Ўзаро урушлар натижасида тарқалиб кетган Урта Осиёга кўчманчи ўзбекларнинг таъйиқи кучайди. Тахтга Хусайн Бойқаро ўтиргач, мамлакат бир оз тинчийди.

Ўзаро курашлар натижасида бўлиниб кетган Мовароуннаҳрга Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон XVI асрда бостириб кирди. Натижада қипчоқ тили элементларининг адабий тилга таъсири кучайди.

Босқинчилик урушлари олиб борилаётган бир пайтда ҳам Урта Осиёда XIV—XVI асрларда бир қанча фанлар соҳасида буюк олимлар истишиб чиқди. Сунъий суғоришга асосланган хўжаликни ривожлантириш, кemasозлик, денгиз саёҳати ва бошқалар астрономия, геометрия, математика каби табиий фанларнинг тараққий этишини тақозо қилса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи гуманитар фанларнинг ўсишини талаб қилар эди.

Астрономия соҳасида буюк ишлар қилинди. Тарих, адабиётшунослик, ахлоқ, музика, ҳарбий ишларга доир илмий асарлар яратилди.

Фаннинг турли соҳаларида бўлган ўзгаришлар тил формалари воситасида ифодаланди. Турли фанларга доир яратилган тазкиралар, рисоаларда илмий терминология қўллана бошлади. Лекин у терминология ва услуб ислом дини қобигига ўралган эди.

Ўзбек тилидаги бадий адабиёт ривожланди. XV—XVIII асрларда адабиётнинг тематик доираси анча кенгайди, дунёвий мотивларни куйлаш устунлашди. Бундан ташқари, адабиётда ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, дoston, ҳикоя, масал, мемуар каби янги жанрлар юзага келди. Натижада адабий тилнинг янги услубий системаси пайдо бўлди.

Марказлашган давлат учун кураш ғоясини маълум бир ғазал

ёки рубойи доирасида баён этиб бўлмас эди. Ана шу эҳтиёж янги-ча баён этиш услуби бўлган тазкира ва дoston жанрининг ривожланишига олиб келди.

Уша даврда марказлашган давлат учун фақат одил шоҳлар курашади, деган тенденция мавжуд эди. Одил шоҳларни мадҳ этиш жараёнида адабиётда қасида жанри пайдо бўлди.

Эски ўзбек тилидаги шаклдош сўзлардан, халқ қўшиқлари услубидан усталик билан фойдаланиш асосида туюқ жанри вужудга келди. Туюқда омоним сўзлар сўз ўйини услубида қўлланди.

Адабий тилда муаммо жанри ҳам пайдо бўлиб, муаммода (яширинган) маънодош ёки шаклдош сўзларни топиб олиб, бир тилдаги сўзнинг иккинчи бир тилдаги эквивалентини қўллаш, сўзлардаги маълум ҳарфларни тизиб, янги сўз ясаш, абжад ҳисобини ишлатиб, рақамлар асосида сўз тузиш қабилар амалга оширилади.

Умуман, ўзбек классик адабиётининг тараққиёти ўзбек адабий тилининг грамматик ва лексик жиҳатдан ишланиб, мукаммаллашиб боришига олиб келди.

Ўзбек адабий тилининг мукаммаллашиб боришида Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари, диний прозаик асарлар («Сирожул қулуб», «Бахтиснома», «Тазкираи авлиё»), васиқанома, давлат-маъмурий ёрлиқлар, бир қанча луғатлар, грамматикага доир асарлар («Бадоеул луғат», «Абушқа», «Луғати туркий», «Келурнома», Муҳаммад Ризо луғати, «Мабониул луғат», «Санглоҳ», Фатҳ Алихон луғати, Шайх Сулаймон Бухорий луғати) асосий омил бўлиб хизмат қилди.

34-§. Эски ўзбек адабий тили ҳақида

XIV асрнинг охири ва XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврдаги адабий тил эски ўзбек тили термини билан юритилади¹. Кўпчилик туркологик адабиётларда «чиғатой тили» деб номланади. Уларда китобий адабий тил ҳақида фикр юритилганда, «чиғатой тили» термини, халқнинг жонли сўзлашув тили асосида таркиб топган адабий тил ҳақида фикр юритилганда эса эски ўзбек тили термини қўлланган.

В. В. Радлов², А. М. Шчербак³, Абулғози Баҳодирхон⁴ таъкидлаганидек, чиғатой тили сунъий тилдир.

Адабий тилга жонли тилдан кўплаб янги элементлар кириб борди. Лекин адабий тил билан жонли тил бир-бирига тенг ҳодиса эмас.

¹ Ўзбек тилининг илк давр тараққиётидаги адабий тилга нисбатан, баъзи ишларда кўрсатилганидек, Шарқий Туркистон адабий тили терминини қабул қилдик. Қаранг: Шчербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961; Ўзбек тили тарихий грамматикаси. Программа (тузувчи проф. Ф. А. Абдураҳмонов). Тошкент, 1963.

² Радлов В. В. Язлики Темур-Кутлуга и Токтамышша. ЗВО. РАО. Том III. Вып. 1—2. 1888, стр. 2.

³ Шчербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 13.

⁴ Кононов А. Н. Родословная Туркмен. М.—Л., 1958, стр. 36.

Эски ўзбек адабий тили жонли тилдан анча узоқ эди, чунки унда арабча, форсча элементлар ва маълум қолипга кириб қолган стилистик приёмлар мавжуд эди.

Эски ўзбек тили билан Шарқий Туркистон адабий тилидаги ўхшаш ва фарқли томонлар қуйидагилардан иборат:

1. Фонетик хусусиятлари: Шарқий Туркистон адабий тили ёдгорликлари тилидаги сўзларда дз товуши келса, эски ўзбек адабий тилида бу товуш й билан берилади.

Шарт майлидаги феълларнинг охиридаги р товуши эса ўзбек адабий тилида йўқолган, яъни *барсармэн, барсарсэн, барсармиз, барсарсиз, барсар, барсарлар* типидagi формалар ўрнида *барсам, барсанг, барсак, барсангиз, [барса, [барсалар* типидagi формалар қўлланган.

Сўз бошида келувчи б товуши м товушига ўтади: *бен—мен, бангу—мангу, бунг—мунг, бинг—минг* каби.

2. Морфологик хусусиятлари: келишиклар сони бир хил эмас. Масалан, Шарқий Туркистон тилидаги қурол-восита келишиги эски ўзбек адабий тилида қўлланмайди.

Шарқий Туркистон адабий тилида кўплик *-лар/-лэр,-ан/-эн, -т* аффикслари билан, эски ўзбек адабий тилида, асосан, *-лар/-лэр* аффикси билан ҳосил қилинади. Сифатдош формалари эски ўзбек тилида анча қисқарган бўлиб, асосан *-ган/-гэн, -мыш/-миш, -р* аффиксли формалар қўлланади.

3. Синтактик хусусиятлари: тенг боғловчилар билан боғланган қўшма гапларнинг салмоғи эски ўзбек тилида кўпайган.

4. Лексик хусусиятлари: эски ўзбек тилида арабча, форсча сўзларнинг ҳажми бир оз кўп, шунда ҳам туркий тил билан назм битиш тенденцияси сусаймайди.

Шоирлар туркий тилни XIV—XV асрлардаги форсий тилнинг нуфузи даражасига кўтариш мақсадида бу тилда шеърлар, асарлар ижод қила бошлайдилар, адабиётни она тили асосида ривожлаштириш учун курашадилар. Бу кураш ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Туркий тилнинг нуфузи ва тараққиёти учун Алишер Навоий ва унинг замондошлари Лутфий, Атоий, Саккокий, Яқиний, Юсуф Амирий, Аҳмадий, Хўжандий, Мир Ҳайдар, Муқимий, Гадоний, Бобир, Муҳаммад Солиҳлар муносиб ҳисса қўшдилар.

35- §. Ўзбек адабий тили тараққиётида шоир Атоийнинг ўрни

«Назм денгизининг тубига шўнғиб, шеърий дурлар» яратишга интилган Атоий ўзбек дунёвий адабиётининг Навоийга қадар етишган атоқли намояндаларидандир.

Атоий халқ қўшиқлари тилининг соддалиги, раволиги ва муסיқийлигидан илҳомланди ва уни ўрганди. У ўзининг 260 ғазалидан 109 тасини халқ қўшиқлари вазнида яратди. Бу нарса унинг халқ оғзаки ижодини яхши билганлигини ва халқ тили бойликларидан баҳраманд бўлиб ижод этганлигини кўрсатади.

Атоий халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор билан

қарайди. У халқ мақолларидан фойдаланиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тил ва бадийлигини ҳам бойитди. Атоий халқ мақолларини айнан келтиради ва уларнинг мазмунини шеъринг мисраларга сингдиради:

Болды бағрым сув ғамынгдын, Ғахшылық қыл, сал суга,
Ахир, эй гул, хирманни, албатта, зар эккән орар.
Васл ноши дунғада, бўлмас, Атайи, нишсиз.

Бундан ташқари, Атоий халқ тилига хос ҳазил-мutoйиба тарзида айтилган мисраларда контраст усулини қўллайди. Лекин у энгил кулгига жиддий тус беради.

Йўзингә көп тикә сақсам, мәнгә күлиб ағтур:
„Атайи, не көзи тоймас гада эмиштүксен?“.

Атоий халқ тили бойликларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, киноя, муболаға, мажоҳули орифона, лоф каби бадий тасвир воситаларини яратди.

Шоир омоним сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясади ва гўзал классик туюқлар ёзди.

Десэнгим: „Жан сипар қылғыл Атайим!“
Турубмен ушмунақ, Өлдур, ат, айым...
Йўзингни, э? малаҳат ханы, бир ач,
Тоға көрсүн сәни бу мустаҳиқ ач.

Атоий асарларининг тили Олтин Ўрда ёдгорликларининг тилидан фарқ қилади. Унинг асарлари тилида қипчоқ тили элементлари кўп қўлланади.

Атоий ғазалларида қуйидаги тил хусусиятлари учрайди.

Жўналиш келишиги учун **-ға|-гә||-қа|-кә** аффиксли форма билан бир қаторда **-а|-э** аффиксли форма ҳам кенг қўлланган:

Мим ағзы билә зулфу қалды лам-алифдин,
Эй вай, нетәй хаста көвгүл қалды аламға.
Назм баҳрына чсм, қаърына йет дурдек, Атайи,
Дарйа йузини чун хасу хашак керәктүр.

Жўналиш келишигининг **-а|-э** аффиксли формаси ҳозир жловчи ўзбек шеваларида ҳам қўлланади. Лекин бу форма аслида ўғуз тилларига хосдир.

Ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари қўшимчаларидан олдин бир н товуши орттирилади:

Ул санамким, сув йақасынла гаритек олтурур,
Ғайати назуғликиндин сув билә йутса болур.

Сифатдош ясовчи **-ған|-гән** аффикс **-ан|-эн** формасида ҳам учрайди. Масалан: *қылан—қылған, алан—алған* каби.

Буйруқ феълининг биринчи шахс кўплиги феъл негизларига **-алынг/—элинг** аффиксини қўшиш орқали ҳосил бўлади: *баралынг,*

келлиниг, алалыниг каби. Бу форма „Муҳаббатнома“ да ҳам мавжуд.

Атоий ғазаллари лексикасида қуйидаги сўзлар учрайди. *Өкүш* (кўп), *ары* (тоза), *бақмақ* (қарамоқ), *менг* (холнинг каттаси), *қамуқ* (ҳамма), *эсрүк* (маст), *дудақ* (лаб), *ажун* (дунё), *нэнг* (нарса), *ийдгаҳ* (сайилгоҳ) кабилар.

Умуман, Атоий ғазаллари тилида XV аср бошидаги ўзбек адабий тилига хос хусусиятлар акс этган бўлиб, унинг асарлари XV аср ўзбек дунёвий адабиётидагина эмас, балки ўзбек адабий тили тараққиётига ҳам муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

36-§. Саккокийнинг ўзбек тили тараққиётидаги роли

Алишер Навоий таъбири билан айтганда, Мовароуннаҳрда шуҳрат топган шоирлардан бири Саккокийдир. У Улуғбек замонида яшаб ижод этди. Шоир ғазаллар ва қасидалар битди.

Саккокий ҳам Атоий каби халқ тили элементларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал тасвирий воситалар яратишга интилди. У тазот, таносиб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланди, ўхшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилди. Натижада халқ оғзаки ижодига хос бўлган халқ қўшиқлари услубида ғазаллар битди ва халқ мақоллари билан ўз ғазалларининг мазмунини, тилини боийтди.

Саккокий туюқ жанрида асарлар битмаган бўлса-да, унинг ғазалларидан сўз ўйинига уста шоирлиги маълум.

Саккокий сиёсий лириканинг адабий жанри бўлган қасидачиликда ҳам қалам тебратди. Маълумки, қасида давлат арбобларига, сиёсий ва ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилади. Шоир Улуғбекка атаб ёзган қасидаларида унинг илмий ва сиёсий фаолиятини мақтайди. Улуғбекни «Сулаймони замон», «Нўширавон», «Мусотек», «Шубон», «Атодин меҳрибон», «Хуршиди замон» каби сифатлар билан улуғлайди. Қасидага хос бундай услубни Саккокийдан кейинги шоирлар ҳам давом эттирдилар.

Саккокий асарларида қипчоқ тили элементларига нисбатан ўғуз тили ёки ғарбий адабий тил традициясининг таъсири кучлидир.

Саккокий асарларида *эйлә*, *қыл*, *эт*- каби кўмакчи феъллар параллел қўлланган:

Гул йузингни арзулаб йвз кѳзни гулза^р эйледи,

Йвзвнгни кѳрсэ, қылур гул ^тзини йвз пара,

Бале, бу ранжу баланы мен ихтийар этдим.

Ўтган замон сифатдоши феъл негизига *-мыш/-миш* аффиксини қўшиш орқали ҳосил бўлади. Бу форма Ўрхун-Енисей ёдгорликларида ҳам, ундан кейинги ёдномалар тилида ҳам кенг қўлланган бўлиб, Саккокийдан кейинги шоирларда сийрак учрайди. Масалан: *Түн чаман ичрэ нықабын алмыш ул гул йузидин.*

Бол-феъли ва унинг ўғуз тилларига хос бўлган ол формален шоир асарларида параллел қўлланади: *Додлат бағи савз олдн, чу Ношираван келди.*

Саккокий асарларида „каби“, „ўхшаш“ маъносидаги *бикин*, *йанглиғ* каби сўзлар ҳам қўлланган бўлиб, бундай сўзлар А. Навоийгача бўлган шоирларнинг ҳаммасида учрайди. Саккокий асарлари лексикасида Атоий лексикасига нисбатан тожикча-форсча сўз ва иборалар кўп. Бу ҳам Саккокий асарларининг ўзига хос характерли хусусиятидир. Масалан: *коҳқан*—тоғ қўпурвчи, *жанкан*—жон олувчи, *ғарат*—барбод, *турра*—кокил каби.

Умуман, Саккокий ҳам ўзбек адабий тилининг ривожланишига самарали ҳисса қўшди.

37-§. Лутфий ижоди — адабий тил тараққиётида янги давр

Ўз даврининг «Маликул каломи» бўлган Лутфий ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига бағишлади. У даврининг атоқли сўз санъаткори сифатида ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзилган лирик шеърларнинг, «Гул ва Наврўз» ҳамда «Зафарнома» дostonларининг авторидир.

Лутфий ғазалларида ва дostonларида бир-бирига жўр, оҳангдош сўзларни қофия қилиш билан бирга, мисраларнинг мазмунини кучайтириш, таъкид йўли билан асосий масалага эътиборни кўпроқ жалб этиш учун бир ёки бир неча сўздан таркиб топган радифлардан усталик билан фойдаланади.

Сенсен севәрим, х̄ах̄ ын̄ан, х̄ах̄ ын̄анма,
Қандур жигарым, х̄ах̄ ин̄ан, х̄ах̄ ин̄анма.

Лутфий ўзбек адабий тилининг жанговар курашчиси сифатида халқ жонли тилида оригинал асарлар ижод қилди. Халқ таъбирларидан, мақол ва афоризмларидан усталик билан фойдаланиб, ўз шеърларининг мазмунан бой, бадий пухта ва ўткир тилли бўлишига эришди ва янги-янги бадий тил воситаларини ва оригинал баён этиш услубини яратди. Булар, ўз навбатида, Лутфийнинг ўзбек адабий тилининг бойишига қўшган муносиб ҳиссаси бўлди. Масалан, қуйидаги шеърини мисрага «Ойни этак билан ёпиб бўлмайди» халқ мақоли сингдирилган:

Эл йвзигә бақсалар, 0ләрмен,
„Хуршидни, нетәй, йашурса болмас“.

Ёки: Хайат суйыға элтиб, сувсыз кетүрди мени,
Дудағынғыз не бала, ал к0ргүзди.

Бу шеърини парчада «Дарёга олиб бориб, сувсиз келтирди» мақоли берилган.

Бундан ташқари, Лутфий ўз асарларида халқ тилига хос юмор, қарғиш, эркалаш ва бошқалардан ҳам ўринли фойдаланади:

Лутфийни ким қарғады „йараб, салаға учра!“ деб,
Ким сенингдек ташбағирлык дилрабаға учрады.

Маълумки, ўша давр адабий тилила синонимлар доираси форс ва араб тилларидан кирган сўзлар ҳисобига ҳам кенгайиб бормоқда эди. Лутфий синоним сўзлардан усталик билан фойдаланди ва ўз даврига хос бадий услуб вужудга келтирди. У *йав, йағы, хасм, душман; лаб, дудағ, эрин, йвз, араз, васл, жамал* каби синонимик қаторлардан ижобий фойдаланди:

Айу кун йвзин билә лаф урсалар, йоқтур ажаб,
Тутармен кѳзки, кѳрсам аразынгни,
Тиләр васлынгни Лутфий, қыл ижабат.
Айу танга қалды, кечә сақиб ул жамалға.

Келтирилган мисолларда бир синонимик қаторни ташкил қилувчи *йуз, араз, васл, жамал* сўзлари берилган.

Лутфий ўзбек классик лирикасининг оригинал ва янги жанри бўлган туюқнинг ўзига хос хусусиятларини яхши эгаллаб олди, халқ аскияси ва халқ тили бойликларидан кенг фойдаланиб, ажойиб туюқлар яратди. Туюқларида ўзбек тилидаги омоним ва полисемантик сўзлардан кенг фойдаланди. Натижада у шу сўзлар воитаси билан чиройли сўз ўйинлари ҳосил қилди:

Кѳнглимә ҳар йанки, бақсам, дағы бар,
Ҳар нечә дардымны десәм, дағы бар.
Қылча танга бары ишқынг йар эди,
Биз сары болды фирақнынг дағы бар.

Бу туюқдаги *дағы* сўзи биринчи мисрада «яра», иккинчи мисрада «яна, тағин» ва тўртинчи мисрада «тоғ» маъносида келган.

Лутфий асарлари тилида эски уйғур, озарбайжон ва туркман тилларига хос морфологик, лексик хусусиятлар учрайди.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси I ва II шахс кишилик олошларигагина эмас, бошқа ҳолларда ҳам Урхун-Енисей ёдгорликларидаги каби *-ынг/-инг* формасида кела олади: *йарумунг* (ёримнинг), *бағрумунг* (бағримнинг) каби.

Тушум келишиги аффикси баъзан *-ы/-и* формасида ҳам келади: *хиттайы, маймурумы, ашкумы* каби.

Ўтган замон сифатдошининг *-мыш/-миш, -ан/-ән* аффиксли формалари ҳам қўлланган: *Қылмышам, болмышам, қылан, алан* каби.

Бу вафасызлықны, сендин қормишәм,
Эътиқадым қалмады ҳеч йар илә.

Бўл- ва *ўл-* феъллари Лутфий асарларида параллел қўлланади.

Жўналиш келишиги учун **-га/-га, -қа/-қа** аффиксли форма билан бирга **-а/-э** аффиксли форма ҳам қўлланили:

Шеър ичиндә болса **Өсүк** сөзигә йоқ эътноар,
Қаныма бергәй тануқлуқ икки аййарынг сенинг.

Лутфий асарларида „билан“ кўмакчиси *бирлә, илә, билә, -лә* каби вариантларда ишлатилган:

Йаратқан бирлә кѳп нийатлар этти,
Паришанлық билә ақлым мушавваш.

Лутфий асарлари лексикасида ўғуз, араб, форс-тожик сўзлари кўп учрайди. Масалан: *илик* (қўл), *улус* (халқ), *қамуғ* (ҳамма), *эрин* / *дудоғ* (лаб), *учмағ* (жаннат), *эв* (уй), *тари гисуйи* (соч ўрими), *дугул* (эмас), *черик* (аскар, армия) каби.

Хулоса қилиб айтганда, Лутфий ўз ижоди билан адабий тил тараққиётида янги даврни бошлаб берди.

8-б о б

АЛИШЕР НАВОИЙ — УЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

38-§. Алишер Навоий — она тили софлиги учун толмас курашчи

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий тилининг равнақи учун олиб борган кураши маданиятимиз тарихида муҳим ўрин тутди. У чинакам ватанпарвар шоир ва олим сифатида халқ тилининг битмас-туганмас манбаларидан фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намоиш этиш билан нафақат ўз замондошларига, балки ундан кейинги бутун авлодга ўрناк кўрсатди.

Ўрта асрларда Фарбий Европада латин тили, шарқий ва жанубий славянларда черков-славян тили халқаро тил ҳисобланганидек, мусулмон оламининг шарқида араб тили халқаро тил сифатида қўланди. Ўрта Осиёнинг дунёга машҳур олимлари — Абу Али ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Фаробий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний ва бошқалар илм-фаннинг турли соҳаларини қамраб олувчи асарларини араб тилида ёздилар. Ҳатто XI асрда яшаб ижод этган улкан туркшунос-лингвист олим Маҳмуд Қошғарий ҳам «Девону луғотит турк» асарини шу тилда ёзишга мажбур бўлди. Халифаликка қарам бўлган деярли ҳамма мамлакатларда аҳвол шундай эди.

Бироқ X асрларда «дарий» ёки «форсий» деб аталган тил ҳам мавжуд эди. Бу тил айниқса сомонийлар даврида ягона давлат тили сифатида маданий ҳаётда, бадий адабиётда кенг ўрин эгаллади. Бу тил то XV асрларгача бир неча ўлка ва халқларнинг муштарак адабий тили сифатида кенг қўланди. Ҳазнавийлар ва

салжуқийлар давридаёқ улар босиб олган ўлкаларида, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон, қисман Грузия ҳамда Арманистон) да ва Ҳиндистоннинг шимолий районларида дарий-форсий тилни давлат тили ва адабий тил сифатида эълон қилдилар. Ана шу сиёсат туфайли буюк Озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий (1141—1203) «Лайли ва Мажнун» дostonининг кириш қисмида асарларини она тилида эмас, балки форс тилида ёзишга мажбур бўлаётганлигини қайд қилган эди.

Ўша даврларда форсий тилни билиш ва шу тилда сўзлашиш, ижод қилиш жамиятнинг юқори табақасига хос бўлган «имтиёз» ва «билимдонлик» белгисига айланди. Бу анъана ҳатто темурийлар даврида ҳам сақланиб қолди. Бу пайтга келиб форсий тил, ҳатто, феодал аристократиясининг сўзлашув тилига ҳам айланди. Ҳар икки темурийлар давлати — Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам форсий тил ҳоким эди. Бу XIX асрда рус зодагонларининг ўз она тилини писанд қилмай, ўзаро француз тилида гаплашганликларини эслатади.

XV асрда ўзбек тилида оригинал ва таржима асарлар-яратган салафларнинг тажрибаларини давом эттирган Лутфий, Саккокий, Атоий, Юсуф Амирий, Гадоий, Яқиний каби истеъдодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ, улар сон жиҳатдан ниҳоятда оз эдилар. Навоий «Мажолисун нафоис» асарининг иккинчи бобида ўзи сўз юритаётган 90 шоирдан фақат 16 шоир «туркигўй» эканлигини эслатиб ўтади. Булар Харимий Қаландар, Қабулий, Ғарибий, Тарханий, Лутфий, Яқиний, Атоий, Муқимий, Каман, Лутфий, Саккокий, Мирзобек, Саид Ҳасан Ардашер, Мажнуний, Шавқий, Гадоийлар эди. Навоийнинг таъкидлашича, ҳатто кўпгина ўзбек шоирлари ҳам ўзбек тилининг бойликлари ва кенг имкониятларидан фойдаланишга кам эътибор берадилар. Худди шундай даврда Алишер Навоий ўз халқининг адабиёти ва адабий тилини ҳимоя қилиш, ривожлантиришдек зўр, давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим масалани кўтариб чиқди ва у ўз умрининг охиригача ўзбек адабий тили ва адабиётини юксак даражага кўтариш учун курашди.

Маълумки, ўша даврда ўзбек китобхонларининг бир қисми форс-тожик тилидаги адабиётдан баҳраманд бўлса ҳам, кўпчилиги ундан фойдалана олмасди. Шу сабабли Навоий «Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдирким, бу кунга дегунча ҳеч киши ҳақиқатига мулоҳаза қилмагон жиҳатидан бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чу бу лафзда вусъат (кенглик) ва майдонида мунча мусҳат (очиқлик) топилур...» деб ёзди ва ўзбек шоирларини ўз она тилини мукаммал билишга чақирди. Навоийнинг фикрича, она тилини фақатгина халқ оммаси эмас, балки шоирлар ҳам қўллаши, шу тилда иложи борица ўз иқтидор ва маҳоратларини кўрсатиши керак эди. Навоий қуйидаги сўзлари билан худди шу мақсадни ифодалайди: «...турк тилининг жамияти мунча делоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидан пайдо бўлгон табъ аҳли салоҳият ва таъб-

ларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил билан зоҳир қилмаса — эки тил агар иккаласи тил (ўзбек ва форс-тожик) била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари бирла кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил билан озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил билан тенг айтсалар эрди... турк улусининг шу таъблари мажмун сорт тили била назм айтқайлар ва турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар...» Лекин бу билан Навоий бошқа тилларни, жумладан, форс-тожик тилини асло камситмайди, олим ва шоирларнинг бу тилда ижод этишларини ман этмайди.

Алишер Навоий форс-тожик, озарбайжон шоирлари Низомий, Ҳоқоний, Фаридиддин Аттор, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз кабилардан шеърятнинг улкан меросини қабул қилди. Уларнинг анъаналарини давом эттирди. Ўзи форс-тожик тилини камоли эҳтиром, чексиз ҳурмат билан ўрганди, бу адабиёт намояндаларига катта муҳаббат билан қаради. Алишер Навоий билан буюк тожик шоири Абдурахмон Жомий ўртасидаги шахсий дўстлик ва адабий ҳамкорлик бунинг яққол далили сифатида қардошлик тарихимизда ҳам сўнмас саҳифадир. Навоий ўзбек адабиёти ва ўзбек тили билан бир қаторда, тожик тили ва адабиётининг ривожига ҳам ғамхўрлик қилди. Фоний тахаллуси билан шеър ёзиб, ўзининг форс-тожик тилини мукаммал эгаллаганлигини, тожик тили ва адабиётига чексиз ҳурматини намойиш этди. Улуғ зуллисонайн шоир ўзининг икки тилда яратган асарлари ҳақида фахрланиб бундай деган эди:

Маънии ширину рангинам ба турки беҳад^ф аст,
Форси ҳам лаълу дурҳон симин чун бингари.
Гўё дар раст бозори суган бикушодам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргари.

Мазмуни: «Туркий тилда ранг-баранг ширин маъноли шеърларим беҳад кўндир, форсий шеърларим ҳам бебаҳо лаълу ганҳарларга ўхшайди. Гўё сўз бозорида дўкон очганман: бир томонда қандолат дўконю бир тарафда заргарлик».

Навоийгача ҳам ўзбек шоирлари орасида зуллисонайнлик (икки тиллилик) анча кенг тарқалган эди. Хоразмий, Атоий, Лутфий ва бошқа шоирлар ўзларининг истеъдодларини ҳар икки тилда ҳам намойиш қила олдилар. Аммо бу анъана тожик шоирлари ижодида деярли учрамас эди. XV асрнинг ўрталаридан бошлаб форс-тожик адиблари ўртасида ҳам туркигўйлик пайдо бўлди. Бу эса ўзбек адабиётини юксакликка кўтариб, ўзбек тилининг қудратини намойиш этган Навоийнинг бевосита таъсири натижасида эди. Форс-тожик шоирларидан биринчи бўлиб ўзбекча шеър ёзганлар ҳам Навоийнинг дастпарварлари — Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Давлатшоҳ Самарқандий, Зайниддин Восифийлар эдилар.

Навоий она тилининг имконият ва қудратига эътиборсизлик билан қаровчиларга, уни дағал тил деб пастга урувчиларга қарши чиқиб, уларнинг ноҳақ эканликларини қоралаб, она тили учун кураш ҳар бир халқнинг энг биринчи ва муқаддас вазифаси экан-

лигини «Ҳайратул аброр» дostonида қуйидаги мисраларда ифода-лади:

Сенгә анча ҳақ лутфи вақеъдурур,
Ки та турк алфазы шаеъдурур.
Бу тил бирлә та назм эрвр халқ иши,
Йақын қылмамыш халқ сенидек киши.
Фарси эл тапты чу хурсандлық.
Туркий тағы тапса барумандлық.

Буюк шоир, мутафаккир ва лингвист олим ана шу муддаолар, саъй-ҳаракатлар жараёнида ўзбек адабий тилининг мубориз ҳимоячиси, байроқдори бўлиб чиқди. Бу соҳадаги илғор доно фикрлари, ажойиб асарлари, амалий фаолияти билан шон-шухрат қозонган Навоий:

Турк назмыда чу тартыбмен алам,
эйләдим бу мамлакатны якқалам —

деб ҳақли равишда фахрланди. Бобир тили билан айтганда, Навоий ўзбек тилида барчадан «кўп ва хўп» ёзиб, қалам кучи билан қалблардан жой олди.

Алишер Навоийнинг илм ва маданият, жумладан, ўзбек адабий тили ривожини соҳасидаги буюк хизматларини франциялик Дью Белле (1522—1560), италиялик Данте (1765—1821), германиялик Лютер (1483—1546) каби шоир ва олимларнинг ўз она тилларини яратишдаги хизматлари билан тенглаштиришимиз мумкин. Чунки бу буюк шоир ва олимлар ҳам ўз она тилларининг шавкати учун курашган ватанпарвар эдилар. Навоий ўзбек тилининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида ҳам назарий, ҳам практик ишларни амалга оширди. Шунинг учун буюк турколог Н. И. Ильминский Навоийни: «Она тили учун курашда ягона ва баҳодир жангчи эди»¹— дейди.

Европалик географ олим М. Белин Навоий хизматлари ҳақида шундай ёзади: «Навоий миллий тилга мурожаат қилиб, уни рад қилиб бўлмайдиган даражада асослаб, ватанпарварликни бошлаб берди»².

39- §. Алишер Навоийнинг адабий тили ҳақида

Ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий уч тил (форс, араб ва турк тили) стихияси курашаётган бир пайтда ўз асарларини ўзбек тилининг бой хазинасидан фойдаланган ҳолда ёзди. У «Хазойинул маоний», «Хамса», «Лисонут тайр» каби бадий адабиёт намуналарини, «Мажолисун нафоис», «Мезонул авзон» каби адабиётшуносликка оид, «Муҳокаматул луғатайн» каби тилшунос-

¹ Ильминский Н. И. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. Казань, 1862, стр. 27.

² Белин М. А. Навоийнинг биографияси, 1861, 222-бет.

ликка оид асарларини шу тилда яратди. Бу билан ўзбек тилининг бадий, илмий асарлар яратиш учун бой имкониятларга эга эканлигини амалда исботлади.

Умуман, форс тилининг қайси жанр ва услубида асарлар яратилган бўлса, Навоий уларнинг ҳаммасида ўзбек тилида асарлар ёзди. У ўзининг амалий ишлари билан ўзбек тилининг ихчам грамматик қурилишга ва бой луғат фондига эга эканлигини кўрсатди.

Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тил қандай негиз асосида пайдо бўлди? Навоийнинг адабий тили ҳақида ва унинг қандай негиз асосида шакллангани ҳамда шоирнинг она тили билан адабий тилга бўлган муносабати ҳақида олимлар турлича фикр билдирдилар. Бу фикрлар ўша даврда мавжуд бўлган қуйидаги шарт-шароитларни турлича таҳлил қилиш натижасида келиб чиқди:

1. Ўша даврда араб, форс ва она тили каби уч тилнинг стихияли кураши давом этмоқда эди¹.

Навоий замонасида илмий асарлар араб тилида, бадий асарлар форс тилида ёзилар эди. Хазина бўлган ўзбек тили атрофида, Навоий тили билан айтганда, «илон»лар ва «тикан»лар бор эди.

2. Маълум даражада Шарқий Туркистон тили, яъни уйғур тилининг таъсири мавжуд эди². Мўғуллар ҳужуми даврида ҳам адабий тил сифатида Шарқий Туркистон тили асосий роль ўйнайди. Қадимги уйғур тилига хос бўлган бир қанча морфологик, лексик, фонетик элементлар Навоийгача бўлган ҳамма ёдгорликларда учрайди. Ҳатто XIV—XV асрларда кўчирилган «Бахтиёрнома», «Меърожнома», «Тазкирани авлиё» каби уйғур ёзувида асарлар пайдо бўлди. Ҳатто, 1469 йилда тузилган Умар Шайх ёрлиғи ҳам уйғур ёзувида битилди. Булар маълум даражада ўша давр адабий тилига ўз таъсирини кўрсатди.

3. Бир-биридан фарқ қиладиган территориал диалектлар мавжуд эди³. Навоий даврида туркий тилда сўзлашувчи халқлар турли-туман бўлган ва турли шеваларда сўзлашганлар. Бу шевалар ўзаро бир-бирига ва адабий тилга таъсир қилиб, адабий тилга турли элементларини киритиб борган. Бунинг устига тил группаларининг аниқ номларининг йўқлиги масалани яна хиралаштиради. Навоий ҳам «Мезонул авзон» асарида ўз она тилисини баъзан туркча тил, чигатой тили деб⁴ номлайди.

Навоий туркий тил терминини кенг маънода тушунади ва бу терминни араб ва форс тилларидан фарқ қилувчи тилга нисбатан

¹ Боровков А. К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка.—Сб., «Алишер Навои». М.—Л., 1946, стр. 97.

² Радлов В. В. Ярлык Темура-Кутлуга и Токтамыша. ЗВО. РАО. Том III, СПб., 1888, стр. 2.

³ Ўша асар, 2—3-бет.

⁴ Турк термини ва унинг этимологияси ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Опыт анализа термина турк.—СЭ, 1949, № 1, стр. 40—46; Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград, 1934, стр. 48; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, стр. 397; Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952, стр. 108.

қўллади. Чигатой тили терминини тор маънода ишлатади: «Ки турк қавмлар жўжидур, инак ва чигатой».

Бундан ташқари, «Чор девон»да теурийлар давлатида элатни ташкил қилган *қилчоқ, оғар, қиёт, белгут, арлат, барлос* каби қабилаларнинг номларини тилга олади.

Беккә қыпчақу агар, шаҳга қийату белгут,
Эй Навайи, менгә бас ул санами лоливаш.

Бошқа бир ўринда *тархон, сулдуз* қабилла номларини келтиради. «Вақфия» асарида Султон Ҳусайннинг *жалойир, айгус, қиёт, қўнғирот, тархон, қовучин* қабилалари вакилларини мукофотлагани ҳақида гапиради.

Навойи ўзининг «Мажолисун нафоис» асарида шоир Ҳусайн Хоразмий ҳақида гапириб, «хоразмча турк тили била» ёзар эди, деб Хоразмда алоҳида шеванинг борлигини кўрсатади.

Буларнинг ҳаммаси Алишер Навойи адабий тилига асос бўлган негиз диалект проблемасини ҳал этишни анча мушкуллаштиради.

Бобир ўзининг „Бобирнома“ асарида А. Навойини олий мартаба соҳиб, қобилият эгаларининг буюк ҳомийси, ўзбек тили ва адабиётининг байроқдори сифатида тараннум этади ва Навойи адабий тилига Андижон шеваси асос бўлган дейди: „Андижан... эли турктур. Шаҳар ва базарысыда туркий билмәс киши йоқтур. Элнинг лафзы қалам бирлә растдур. Аны учүким, Мир Алишер Навайининг мусаннафаты Ҳирида нашъу нама тапыбтур, бу тил биләдур, элнинг арасыда хусни хили бардур“.

Бобирнинг бу фикрига турколог олимлардан Г. Вамберн, В. Березин, Н. И. Ильминскийлар қўшилади. Аммо Н. И. Ильминский адабий тил билан маҳаллий шевалар ўртасидаги муносабатнинг мураккаб характерга эга эканлигини кўрсатиб, Навойи адабий тили Андижон шевасига ўхшаса ҳам, бутунлай мос келмайди, чунки жонли халқ шевасида адабий тилдагидек чет тил элементларининг кўп бўлиши мумкин эмас, дейди¹. Навойи тилида арабча, форсча, қисман уйғурча ва ўғузча элементлар учрайди. Проф. А. Қ. Боровков ҳам Н. И. Ильминский фикрига қўшилиб, Навойи адабий тилини Андижон шеваси билан тўла мос дейиш қийин. Навойи Андижонда ҳеч бўлмаган, андижонликлар билан суҳбатда бўлган, холос², деб уқтиради.

Навойи адабий тилининг хусусиятларини тўғри аниқлаш учун унинг тилида мавжуд бўлган товуш составини ва бу товушларнинг ҳозирги диалектлардаги параллелларини белгилаш зарур. Лекин Навойи тили вокализмининг составини аниқлаш масаласида турли хил фикрлар мавжуд. Проф. К. Қ. Юдахин XV—XIX асрларда яшган Лутфий, Амирий, Камёбийларнинг туоқларини анализ қилиб, Навойи даври адабий тили ҳозирги ўзбек тилидаги олти унли фо-

¹ Ильминский Н. И. Вступительное чтение в курс турско-татарского языка. Казань, 1862, стр. 37.

² Боровков А. Қ. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка.— Сб. «Алишер Навои». М.— Л., 1946, стр. 112.

немага эга дейди. Бундан ташқари, XV—XIX аср шоирларининг тили сингармонизмсиз шаҳар шеваларига мос келади, деб хулоса чиқаради¹. Лекин хронологик ва географик жиҳатдан бир-биридан жуда узоқ шоирлар — ҳиротлик Лутфий (XV аср) билан қўқонлик Амирий (XIX аср) тилининг бир-биридан анча фарқ қилиши Навоий тили ва умуман шу давр ўзбек адабий тили олти унлили системага асосланган, деган фикрни рад этади.

Проф. А. К. Боровков Навоий тилида 8 унли фонема мавжуд бўлиб, улар: и (индеферент и), е (ярим кенг э), а (орқа қатор а), а (олд қатор а), у (орқа қатор у), у (олд қатор у), о (орқа қатор ў), ʋ (олд қатор ў) унлиларидан иборат, деб кўрсатади².

А. М. Шчербак ҳам эски ўзбек адабий тилида 8 унли фонема борлигини кўрсатади. Лекин А. К. Боровковда бўлган олд қатор а унлиси А. М. Шчербакда йўқ. А. К. Боровков и унлисини индеферент ҳисобласа, А. М. Шчербак олд қатор ва орқа қатор (і, і) унлилари мавжуд деб кўрсатади³.

А. Рустамов Навоий тилида, умуман, эски ўзбек тилида 9 унли фонема мавжудлигини, Навоий тилида очик э унлиси борлигини, а унлиси индеферент эканлигини, и унлиси қаторга қараб эмас, балки чўзиқлиги билан фарқланишини айтади⁴. Худди шу хилдаги фикрни, яъни Навоий тилида 9 унли мавжудлигини Э. И. Фозилов ва У. Санақуловлар ҳам таъкидлайди⁵.

Умуман, Алишер Навоий тилининг товуш составини аниқлашда бирдан-бир манба унинг ўз фикрларидир. У «Муҳокаматул луғатайн» асарида товушларга характеристика берганда ёзилиши бир хил, талаффузи ҳар хил бўлган сўзлардан бир нечасини изоҳлайди.

Навоийнинг кўрсатишича, у, в (вов), и, е (ёй) ҳарфлари форс тилида қофиядош сўзларнинг фақат иккитасида келиши мумкин. Масалан: *дуд — худ; нур — зўр; шир — бир* каби.

Туркий тилда эса бу ҳарфларнинг ҳар бири уч-тўрттадан қофиядош сўзларда кела олади. Масалан, у, в (вов) ҳарфи тўртта қофиядош омонимларда келади: *ут* (молнинг тукини оловда куйдириш), *вт* (ютмоқ), *от* (олов), *ʋт* (ўтмоқ); *тор* (ов қуроли), *тор* (қушлар турадиган жой), *твр* (уйнинг тўри), *тор* (парда).

Навоий ўз асарларида у, ў, о, е товушларини бир-биридан кескин фарқлайди. Навоий и, е (ёй) ҳарфи ҳам учтадан қофиядош сўзда келиб, икки хил талаффуз қилинишини кўрсатади. Масалан: *чин* (рост) — *чи:н* (Хитой), *биз* (олмош) — *би:з* (бигиз) каби. Де-

¹ Юдахин К. К. Материалы к вопросу о звуковом составе чигатайского языка. — «Культура и письменность Востока», Ки. 4. Баку, 1929, стр. 62—68.

² Боровков А. К. Кўрсатилган асар, 104—107-бетлар.

³ Шчербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, стр. 66—67.

⁴ Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореферат докт. дисс., Ташкент, 1966, стр. 6.

⁵ Фозилов Э. И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. Тошкент, 1969; Санақулов У. Исследование языка памятника XV в. «Муҳокамат ул-луғатайн» Алишера Навои. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1971.

мак, Навоий чўзиқ ва қисқа и унлисини фарқлайди. Бу унли ургу-сиз талаффузда е унлисига яқинлашади. Масалан: *биз* (олмош) — *без* (ғўштдаги без маъносиди).

Навоий асарлари тилининг товуш состави, унлилар состави жиҳатидан ҳозирги ўзбек тилининг Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шеваларидан фарқ қилади. У товуш состави жиҳатидан Андижон ва Қўқон типидидаги Фарғона шеваларига яқин. Чунки бу шеваларда у ва о фонемалари қаттиқ ва юмшоқлик хусусиятларига эгадир¹.

Навоий адабий тилини ҳозирги ўзбек адабий тили диалектларига муносабати нуқтаи назардан қараладиган бўлса, у ҳолда Навоий тилини маълум даражада лаб гармонияси сақланган², у//v, о//θ унлилари фарқланадиган шевалар группасига киритиш мумкин. Бу шеваларнинг вакиллари теурийлар даврида Фарғона водийси, Самарқанд ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида яшаганлар.

40-§. Навоий асарлари тилида лексик ва грамматик нормаларнинг белгиланиши

Алишер Навоий форс-тожик сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. Бу мусобақада катта муваффақиятларга эришиб, ўзбек тилининг лексик ва грамматик бойликларини намоиш этди.

Навоий «Мезонул авзон» асарида шундай ёзади: «...Ажам шуароси ва фурс фусақоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўргузиб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдум».

Навоий ўз асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан — синонимлари ва омонимларидан, халқ мақол ва маталларидан, фразеологик, идиоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди.

Ўз асарларида ўзбек тилининг лексик бойлигидан ижодий фойдаланган Навоий унинг форс-тожик тилидан бой эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Навоий ўзбек тилидаги синонимлардан усталик билан фойдаланди. Ўзбек тилида турли маъно нозикликларини ифодаловчи синонимик жуфтларига эга бўлган феъллардан юзтасини «Муҳокама-тул луғатайн»да санаб ўтади: «Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар»³.

Навоий бу 100 та феълнинг ҳар бири ўзбек тилида ўз синонимларига эга дейди ва уларнинг ҳар биридан фойдаланади. Масалан, Навоий бирор-бир суюқликни ичиш ҳаракатини кўрсатувчи *ичмоқ* феълининг *сыпқармоқ*, *тамшымоқ* каби синонимларини келтиради.

¹ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1962, 120-бет.

² Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореферат доктор. дисс., Тошкент, 1966, стр. 12.

³ Алишер Навоий. Танланган асарлар. 3-том, Тошкент, 1948, 178-бет.

Сақийа, тут бадаким, бир лаҳза 0зумдани барай,
Шарт буким, ҳар нечә, тутсанг лаба-лаб сыққарай.
Сақий чу ичиб, менгә тутар қош,
Тамшый-тамшый аны қылай нош.

Навоий *йығламақ* сўзининг *йығламсынмақ, бохсамақ, ингрәмәк, сингрәмәк, сықтамақ, Өкирмәк, униққирмәк, ҳай-ҳай йығламақ* каби синонимларини самарали қўллаган.

Истәсәм давр аҳлыдын ишқынгни пинҳан әйләмәк,
Кечәләр гаҳ **ингрәмәкдүр** адатым, гаҳ **сингрәмәк**.
Ул айки, күлә-күлә қырағлатды мени,
Йығлатды мени демәйки, **сықтатты** мени.

Навоийнинг юқоридаги мисраларидан синонимларнинг поэтик естунлиги, стилистик бўёқдорлиги ва поэзиядаги роли аниқ кўри-ниб туради. Булар тилдаги синонимларнинг ролини яхши тушуниб етганлигини кўрсатади.

Навоий ўзбек тилининг омонимларига ҳам ижобий қарайди. У омонимларнинг полисемантик ва поэтик хусусиятларини очар экан, уларни она тилининг бойликларидан бири, деб ҳисоблайди. Навоий ўзбек тили омонимларга бойлигини ва улар орқали шоирлар гўзал туюқлар яратганликларини таъкидлайди.

Шоирнинг ўзи ҳам омонимлардан фойдаланиб, яхши сўз ўйинлари ясаган: *туш*—туш (ярим кун, томон), *йан* (ёнмоқ, ён-боши, қайт), *йақ* (ёқмоқ, томон, ёғ) каби.

Навоий бу омонимлардан фойдаланиш билан бирга сўзнинг функционал семантик тараққиётини ҳам кўрсатди.

Навоий ўз асарларида фақат омоним, синоним сўзларни эмас, балки форс тилида бўлмаган ва туркий тилда бўлиб, истемол қилинмаган сўзлардан фойдаланди ва уларни адабий норма сифатида ўзлаштирди. Масалан: *чокүр, қабақ* (қовоқ), *менг, илдирим* (яшин), *чақын* (яшин) каби.

Навоий лексик нормаларни белгилашда турмушнинг турли соҳаларига тегишли бир қанча туркий сўзларни ўз асарларига сингдирди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Озиқ-овқат номлари: *қаймақ, қатлама, буламық, қурут, улаба, манту, қуймақ, Өркәмәч, қымыз, сузма, боза, татмач,* умач кабилар.

2. Чорвачиликка оид сўзлар: *тубучақ, арғумоқ, йақа, йабу, тажу, тай, ғунан, дунан, тулан, чырға, ланға, жабилдир, хана, тоқум, чилвир* кабилар.

3. Кийим-бош номлари: *дастар, қалпақ, наврузи, топпы, шырдақ, жэләк, дэклә, қур, терлик* кабилар.

4. Оз ҳайвонлари номлари: *кийик, тонғуз, ҳуна, қылпақчы, суйкун, буғу, марал, оҳу, гавазы, ҳук, гураз* кабилар.

Навоий ўзбек тилининг ўзига хос лексик хусусиятларини кўрсатар экан, ўз навбатида, у форс тили лексик бойликларидан ҳам баҳраманд бўлди. У ўзбек тилининг лексик нормаларини белгилашда араб, форс-тожик тили сўзларидан ҳам унумли фойдаланди.

Айрим тушунчаларни ифодалашда бошқа тилдан сўз олиш зарур ва шарт деб билди. Чунки арабча, форс-тожикча сўзларни кўпроқ ишлатишни ўша давр адабий жанр ва услуби ҳам талаб қилар эди.

Навоий фақат лексик нормаларнинггина эмас, балки грамматик нормаларни белгилашда ҳам самарали иш қилди. Ўз асарларида грамматик формаларнинг ихчамлигига ва сўз ясаш техникасига масъулият билан қаради. Ихчам грамматик формалар орқали янги сўзлар ҳосил қилишга, янги маъно ифодалашга алоҳида эътибор берди.

Навоий сўзларнинг ва грамматик формаларнинг ясалиши ва ишлатилишига, уларнинг поэтик бўёқдорлиги ҳамда поэтикликларига алоҳида эътибор билан қаради. Масалан, ҳаракатни бажаришга интилиш, тайёрланиш каби маъноларни ифодалаш учун **-ғу/-ғү** аффиксли сифатдошга **-дек** қўшилиши билан ҳосил бўлувчи формадан унумли фойдаланди: *барғудек*, *билғудек*, *айтқудек*, *урғудек*, *сорғудек* каби.

Навоий асарларида **-ғач/-гәч** аффиксли равишдош формаси кетма-кетлик ҳамда узлуксизликни билдиришда қўлланган: *айлағач*, *йетгәч* каби. Ҳозирги тилда бу форма пайт маъносини ҳам ифодалайди. Шоир поэтик нутқнинг бадиий бўёқдорлигини оширишда бундай грамматик воситалардан унумли фойдаланди.

Навоий асарларида **-чы|-чи** касб-ҳунар оти, лавозим номи, овчиликка доир терминлар ясашда иштирок этган: *қушчы*, *барсчы*, *қорықчы*, *қорчы*, *сувчы*, *йуртчы*, *хазиначы*, *шыланчы*, *ахтачы*, *ғазчы*, *турначы*, *кийикчи* каби.

Навоий асарларида **-чы|-чи** аффиксининг функциясида ҳозир архаиклашган **-вул** аффикси унумли ишлатилган: *йакавул* (йўл бошловчи), *киптавул* (қўрғон қоровули), *бакавул*, *қаравул*, *йасавул*, *чингавул* каби. **-вул** аффикси воситасида асосан лавозим билан боғлиқ бўлган сўзлар ясалган.

Навоий асарларидаги **-л** билан ясалувчи *қабал*, *ясал*, *туткал* каби сўзлар ҳозирги ўзбек тили учун хос эмас.

Навоий ўз асарларида дунёвий мотивларни акс эттирар экан, давр билан боғлиқ бўлган баъзи архаик лексик элементлар ва грамматик формаларни қўллайди. Архаик элементлар — архаизмлар поэтик нутққа дабдабали тус бериш, экспрессивликни ошириш учун хизмат қилади.

Навоий асарларида шу давр учун архаиклашган бир қатор грамматик формалар учрайди. Масалан, **-ғу/-ғү** аффиксли сифатдош (*барғу*, *келғү*), **-ынч/-инч** аффикси билан ҳосил бўлувчи тартиб сонлар (*иккинч*, *учинч*, *алтынч*) кабилар шулар жумласидандир.

Навоий асарларида бир қанча лексик архаизмлар ҳам учрайди: Масалан, *қамуқ* (ҳамма). Бу сўз Ўрхун-Енисей ёдгорликларида, „Қутадғу билиг“да, Маҳмуд Кошғарий лугатида „Қисаси Рабғўзий“да, „Наҳжул фародис“ ва „Муҳаббатнома“да ҳам учрайди.

Арығ (тоза). Бу сўз Маҳмуд Кошғарийда *арығ*, „Хисрав ва Ширин“ ва „Муҳаббатнома“да *арығ* ва *ары* формасида ишлатилган.

Уған (худо), Өқуш (кўп), Оксик (кам), қайу (қайси), *ошиг* (ёзув, хат). Бу сўзлар ҳам юқоридаги асарлар тилида ва Шайхонидида учрайди.

Умуман, Навоий эски ўзбек адабий тилининг лексик ва грамматик хусусиятларини нормалаштирар экан, у бу тилнинг бадий асарлар яратиш учун кенг имкониятларга эга эканини исбот қилиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод этишга даъват этади.

41-§. Навоий асарларида туркий тиллар бойлигидан фойдаланиш усуллари ва уларнинг стилистик хусусиятлари

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган Навоий бошқа туркий тиллар материалларидан ҳам самарали фойдаланди. Навоий даврида ҳам ўзбек, туркман, озарбайжон, тожик халқлари бир-бирларининг адабий тажрибаларидан илҳомланиб, адабий традицияларни давом эттирар эдилар. Бу нарса адабий тилга ҳам таъсир кўрсатарди.

Шунинг учун ўша даврдаги алоқада бўлган ёзувчи ва адибларнинг асарларида ўғуз тилларига хос бир қанча лексик ва грамматик белгилар учрайди.

Навоий бошқа туркий тиллар бойлигидан фойдаланишда «Бир халққа тегишли бўлган сўз етмиш икки халқнинг сўзига айланиши мумкин» деган концепцияга амал қилди. Туркий тилларнинг сўзларидан фойдаланиш билан Навоий она тилининг луғат бойлигини юқори даражага кўтаришга ҳаракат қилди. Бошқа тилларнинг ҳисобидан бўлса ҳам она тилининг бойлигини ошириш ва демократлаштиришни асосий мақсад қилиб олди. Шунинг учун Навоий асарларида бошқа туркий тиллардан ўзлаштирилган сўзлар она тилига жуда мустақкам сингиб кетди.

Ғарбий тиллардан ўзлаштирилган баъзи сўзларнинг ўзбек тилида синонимлари ҳам мавжуд эди. Масалан: *эв* (уй), *ол*- (бўлмақ) кабилар.

Ғурбатға тушуб заиф бемар олдум,

Дарду ғам, мэхнат илкида зар олдум.

Айрим сўзларнинг синонимлари ўзбек тилида йўқ эди: *бойла* — Бойлаким пайда болур йулдуз ниҳан болғач қуйаш; *уйумақ* (ухламоқ), *эскилмак* (эскирмоқ) кабилар.

Навоий асарларида ўғуз группасидаги туркий тилларда бўлган баъзи грамматик формалар ҳам учрайди. Масалан, ўтган замон феълининг *-мыш|-миш* аффиксли формаси: *олмышам* (бўлдим), *тапмышам* (топдим), *қылмамыш* (қилмади), *бағламышмен* (боғладим), *тапмамышлар* (топмадилар) каби.

Ул майны ичиб йолында баст олмышмен,
Ҳай-ҳай не дедим, магарки маст болмышмен.

(Фавоидул кибар).

Ҳозирги-келаси замон феъли I шахс бирлигининг қисқарган формалари: *барурам* (бораман), *θпәрәм* (ўпаман), *қылман* (қилмайман) каби.

Аталық ҳақы *учун бардур арада*,
Ижазат *истарам* бу мажарада.

(*Наводируш шабоб*).

Туруб маърузда *сθз қаддымны билмән*,
Жаваб айтурға *θз ҳадымны билмән*.

(*Наводируш шабоб*.)

Навойи ва унинг замондошлари асарларида жўналиш келишигининг ўғуз группасидаги туркий тилларга хос бўлган *-а/-э* аффиксли формаси маҳсулдор ишлатилади: *кθнглмэ*, *бағрыма* каби.

Навойи тилида инфинитивнинг эски озарбайжон, туркман тилларига хос бўлган бўлишсиз формаси ҳам учрайди: *алмамағ* (олмаслик), *урмамағ* (урмаслик), *бармамағ* (бормаслик) каби.

Навойи тилида ғарбий формалар ўринли ва маълум стилистик мақсадни кўзда тутиб ишлатилган бўлишига қарамай, бу формаларнинг нутқдаги функцияси ва маънолари кенг оммага тушунарли эмас эди. Бу формаларни Навойигача бўлган адабий-китобий тил анъаналарининг давоми деб изоҳлаш керак.

42-§. Навойининг бошқа тилларга муносабати

Навойи ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш олиб борди. У халқ жонли тилини қунт билан ўрганди, унинг бойликлари замирида адабий тилни бойитди. Бу билан чекланмасдан, араб ва форс-тожик тиллари бойликларидан ҳам самарали фойдаланди. Навойи она тили учун кураш жараёнида давлат, адабиёт ва фан тили бўлган форс-тожик тилининг устунликларини ҳам кўрсатди.

Форс-тожик тилида яратилган адабиёт ўзбек тилидаги адабиётга нисбатан бойроқ тажрибага эга эди. Форс-тожик тилининг грамматик қонун-қоидалари бирмунча ишланган ва қофия-луғат китоблари ҳам яратилган эди. Бинобарин, форс-тожик тилида ўртамиёна асарлар ижод этиш бирмунча энгилроқ ва осонроқ эди. Шунинг учун кўпгина ўзбек ёзувчилари ўз асарларини форс-тожик тилида битдилар. Бу ҳақда Навойи «Муҳокаматул луғатайн»да шундай ёзади: «Бас бу ҳайсиятлардин андоқ маълум бўлурким, бу тилда (ўзбек тилида) ғариб алфоз ва адо кўпдур. Мунини хуш оянда тартиб ва робоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий таъби ул назмни душворлиғи била боғламоқдин куфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ воқиф бўлди, таъби хўй қилди. Чун таъби муътод бўлди, ўз муътодин қўюб ғайри муътодғаким, мушкулроқ ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдир».

Бундан ташқари, форс-тожик тилининг нуфузи анча кучли эди. Бу ҳақда Навойи қуйидагича ёзади: «...турк улусининг хуштаъб-

лари мажмуни сорт тили била назм айтқайлар ва билқул турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар».

Навоий бу назарий фикрларида бошқа тилларни, жумладан, форс-тожик тилини камситмайди, олим ва шоирларнинг бу тилда ижод этишларини инкор қилмайди. У бир асарида инсон юқори маълумотли, баркамол бўлиши учун илм қайси тилда бунёдга келган бўлмасин, ҳамма тилда ҳам ўқиб-ўрганишга ҳаракат қилиши лозимлигини ҳақтирган эди:

Ибрию юнонию, сурёни ҳам,
Ҳинду агар сўрса билиб они ҳам.

Ўз ғоясига содиқ бўлган Навоий форс-тожик тили ва маданиятини чуқур билиб, ўрганиб, ўзи ҳам бу тилда ажойиб асарлар яратди.

Навоий «форсий сўз усталари ва афсоналарига пардоз берувчилар» ижодини танқидий ўрганиб, улардаги қимматли томонларни, гўзал жумлаларни она тилига олиб кирди. Натижада ўзбек адабий тилини форсий тил даражасига кўтарди.

Навоий ўз асарларида форс-тожик сўзларини турли стилистик мақсадларда қўллади, шунингдек, айрим грамматик формаларни ҳам самарали ишлатди. «ёйи ваҳдат» — ноаниқлик белгисидан унумли фойдаланди: *меҳрибоне* (қандайдир меҳрибон), *жаме* (қандайдир май): *Бу таифадын... агар арпае алмас эшакдур... (Маҳбубул қулуб).*

Навоий асарларида форс-тожик тилига хос изофа конструкциялари ҳам кўплаб учрайди: *сайири фалак, даҳри фитнангиз, муддати мадид, шахзодаи париваш* каби.

Навоий баъзи ўзбекча сўзларга форсча-тожикча аффикслар, баъзи форс-тожикча сўзларга ўзбекча аффикслар қўшиб ишлатади. Бу билан ўзбек тилининг стилистик имкониятини кенгайтиради:

Йаъни бу жунун фасанасыдын,
Расвалық оты забанасыдын.

Навоий форс-тожик тили сингари араб тилига ҳам алоҳида ихлос билан қарайди.

Навоий араб тилига юқори баҳо бериб, унинг лексик ва грамматик нормаларидан самарали фойдаланади. Ҳатто, ҳамма асарларига арабча ном беради. Ўз асарларида кўплаб арабча сўзларни қўллайди, грамматик форма ва кўрсаткичлардан унумли фойдаланади.

Навоий тилда арабча аниқлик белгиси **-ал** билан келган бир қанча арабча сўз ва сўз бирикмалари мавжуд: *алқисса, алжабр* каби. Бундан ташқари, кўплик ифодаловчи қуйидаги морфологик элементлар ҳам учрайди:

1. **-ин:** *муқаррабин* (яқинлашувчилар), *муъминин* (диндорлар) каби.

2. **-ат:** *вақдат, калимат, маҳлуқат, мушкилат* каби.

3. Синиқ формали арабча кўплик ҳам ишлатилади: *сир—асрар*, *вазир—вузара*, *шайр—шуъара*, *фан—фунун*, *илм—улум* кабилар.

4. Қўшалоқ сонни ифодаловчи арабча айи аффикси: *валидайн*, *фарзайн* каби.

Умуман, Навоий араб тили формаларидан самарали фойдаланади.

43-§. Навоий поэтик асарларининг тили ва услуби

Арабча, форсча лексик элементларнинг кўплиги Навоий асарларининг тилини анча мураккаблаштиради. Классик жанр системасидан ва поэзиянинг арабча вазн ўлчовларидан фойдаланиш Навоийга поэтик эркинлик беради.

Бундан ташқари, ўша давр таомилига кўра поэтик асарлар кўтаринки, дабдабали услуб билан битиллиши керак эди. Бундай традиция таъсири натижасида поэтик услуб жонли халқ тилидан қисман бўлса-да, узилиб қолган эди. Навоий поэтик тематика соҳасида эски традициядан четга чиққан бўлса ҳам, лекин тил ва услуб масалаларида классик традиция чегарасидан чиқа олмади.

Навоий поэтик асарлар («Чор девон», «Хамса») да ўзбек тилининг ҳам форс-тожик тили каби дабдабали жаранглаши учун ҳаракат қилди. Навоий асарларига фонетик жиҳатдан ёндашилса, ҳамма ўринда д-белгили диалектнинг й-белгили диалектга ўз ўрнини бўшатиб берганини аниқ кўриш мумкин. Унда Шарқий Туркистон тилидаги й товушининг прототиплари бўлмиш д, дз, з товушлари учрамайди.

Навоий асарлари тилининг морфологик хусусиятлари қуйидагилар: Навоий тилида отларнинг аниқлик ва ноаниқлик белгилари мавжуд. Отларнинг аниқлик ҳолатини ифодалашда тожик тилидан олинган ёйи ишорат белгисини ишлатади. Ёйи ишорат график нуқтан назардан ноаниқлик белгиси -и билан берилади. Лекин у ўзининг маъно ва тарихий келиб чиқиши билан фарқланади. Аниқлик белгиси қадимги форсий тилнинг айта олмошидан келиб чиққан¹ ва ўзбек тилига дарий тили орқали ўтган:

Эй каш сипеҳри тийра анжум.

Ки йаъни мен ғариби натавандын.

Аниқлик белгисини ифодалашда арабча -а қўшимчаси ҳам ишлатилади ва предметнинг яккалигини билдиради:

Заҳид, сенгә ҳуру менгә жанана керәк,

Жаннат сенгә болсун, менгә майхана керәк.

Ноаниқлик белгиси график жиҳатдан ундошлардан сўнг -и, унлилардан сўнг -ий билан берилади ва ноаниқ предметни ифодалайди:

¹ Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка «Махбул бул кулуб» Алишер Навои. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1958, стр. 4.

Ҳинд мулкыда бар эди шаҳи,
Шаҳлығ ишләридин ағахи.

Навоий тилидаги отлардаги аниқлик ва ноаниқлик ҳолати даб-дабали услуб талабига кўра қўлланган.

Келишик аффикслари ҳозирги ўзбек тилидаги кабидир, лекин баъзи фәнегик вариантларига ҳам эга. Масалан, чиқиш келиши-ги учун фақат **-дын** / **-дин** / **-тын** / **-тин** аффикси қўлланган: *Қылды жанды бехабар, гар қылды жандын хабар.*

Феъlining инфинитив формаси **-мақ** / **-мэк** аффикси, сифатнинг қиёсий даражаси **-рақ** / **-рэк** аффикси билан ҳосил бўлади:

Ким кврибтвр чу нағмаи твзмэк,
Гаҳ қылыб қатл, гаҳ твргвзмэк.

Ким йырақрақтың әйләдим фарйад.

Навоий поэтик асарлари тилида ҳозирги ўзбек тилидан фарқ-ли ўлароқ сифатдошнинг **ғучы** / **-гучи** аффиксли, равишдошнинг **-ыбан** / **-ибән** аффиксли формаси қўлланган:

Уркүбән йолдын аты чыққан эмиш,
Бир-ики кул билән азыққан эмиш.

Навоий поэтик асарларининг синтактик хусусиятлари қуйида-гилар. Уларда форс ва араб тилларига хос изофа конструкциялар, қўшма гапларнинг ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлмаган хусу-сиятлари учрайди: *нақди ишқинг, жоми зоҳир, жоми бехумор, фасли гул каби:*

Деди Шайх: — Эй шоҳ, не қалды, — дегил,
Ҳарна мағлуб олса мендин истагил.

Алишер Навоий поэтик асарлари тилида сўзлашув нутқига хос синтактик конструкциялардан, айниқса, диалог формасидан самарали фойдаланади. Ҳозирги ўзбек тилида диалог автор гаписиз қўлланса, Навоий поэтикасида диалог автор гапи билан келади:

Деди: қайдынсен эй мажнуни гумраҳ?

Деди: мажнун ватандын қайда ағаҳ.

Деди: недүр сенгә аламда пеша?

Деди: ишқ ичрә мажнунлик ҳамиша.

(*Фарҳод ва Ширин*).

Бунда Навоий қаҳрамонларнинг тилига катта эътибор беради, уларнинг ўз сўзлари орқали характер қирраларини очади.

Шоир шеърларида халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллари-ни, мақол ва маталларни усталик билан қўллайди:

Барыбан аҳбабу мен ғафлат асири болмағум,

Ойладурким ит уйуб қалдыйу қачты карван.

Токуб май муҳтасиб, мен йығладым, лекин ул Өсрүккә,

Сув келтүрмэк ҳаману квәә сындүрмэк ҳаман эрмиш.

Навоий дабдабали услубни беришда, кўтаринки гражданлик пафосини ифодалашда шунга хсс сўз ва бирикмаларни ишлатади: *масиҳа*, *руҳуллах*, *кавкаб*, *гардун* (осмондан баланд), *гардун-фирош* (олий мартабали), *гардунишғав* (осмонни ёрувчи), *гардун-шукуҳ* (осмондай салобатли), *жанфазайанда* (жонга роҳат берувчи). Бироқ Навоий бу услубга тўла амал қилмади. Ўзидан олдинги арабча китобий тил традициясига эргашмади.

Навоий асарлари лексикасида арабча ва форс-тожикча сўзлар кўпчиликини ташкил қилади: *авд* (қайтиш), *адам* (йўқлик), *асрар* (сирлар), *байза* (оқ), *барқ* (яшин), *вахдат* (бирлик), *даъб* (одат), *кавкаб* (юлдуз), *лахн* (ашула), *мужриб* (созанда), *саҳаб* (булут) каби арабча сўзлар; *тар* (ип), *тифл* (гўдак), *савт* (товуш), *равзана* (дарча), *пайкар* (гавда), *айин* (тартиб), *ниҳан* (яширин), *майкада* (майхона) каби.

Навоий кўтаринки гражданлик пафосини ифодалашда поэтик лексикага муурожаат қилган. Бундай лексикага Навоийдан олдин ва ундан кейинги шоирлар асарларида ҳам учрайдиган сўзларни киритиш мумкин: *бағир* (жигар), *битиг* (хат), *битимэк* (ёзмоқ), *бурна* (илгари), *дубдурун* (оёқ товуши), *йа вутмақ* (яқинлаштирмақ), *йалин* (шуъла), *илик* (қўл), *ирик* (катта), *итик* (ўткир), *итмэк*-(йўқ бўлмақ), *твз* (тўғри) каби.

Шоир романтик тасвири беришда мифологик ва қадимги номларни ишлатади: *Барахман*, *Дажла*, *Жайхун*, *Жамшид*, *Жойбар*, *Зухал* (Сагурн), *Зухра* (Венера), *Наҳид* (Муштарий), *Дабир* (Юпитер), *Зал*, *Маний*, *Хатами Тай* каби.

Навоий поэтик нуққа тантанали тус берувчи турли хил муурожаатларни моҳирлик билан қўллайди:

Эй Навоий, йер учун тартар эдинг гурбатда ранж.

Эй мусулманлар, билингким, болды умрум ҳасили,

Менгә болсанг не хизра раҳ кетиб, эй аби ҳайваным.

Навоий поэтик асарларида тазод, мумтанеъ, таносуб (параллелизм); жонлантириш каби бадий усулларнинг, ўхшатиш, муболага каби бадий тил воситаларининг ранг-баранг ва ажойиб намуналаридан моҳирона фойдаланди.

Тазод: Жаҳанки, аҳим бил тийрәдвр, эмәс мумкин,
Бу шам рафъи йвзвнг, субҳи болмайын мавжуд.

Ўхшатиш: Шакар лаблар табассум қылғанын кврғәч квнгвл бермә,
Ки бедилләрни аччық йығлатур ахир шү шақкарханд

Таносуб: Шаҳ десәнг кимдә кврвб тажнны,
Шаҳ дегил бу важҳ илә муҳтажны.

44-§. Навоий прозаик асарларининг тили ва услуби

Алишер Навоий ўзбек тилининг луғат бойликларини фақат назмдагина эмас, балки насрда ҳам синаб кўрди. Унинг насрий асарлари адабиётшунослик, тилшунослик, фалсафа, ахлоқ ва тарихга доир илмий ишларидан иборат. Булар «Мезонул авзон», «Мажолисун нафоис», «Муҳокаматул луғатайн», «Маҳбубул қуллуб», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Носоимул муҳаббат», «Арбаин», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Хамсатул мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Тарихи мулуки Ажам» ва бошқалардир.

Алишер Навоий ўзининг прозаик асарларини икки хил услубда—дабдабали мураккаб ва содда, яъни халқ тили услубида ижод этди. Дабдабали услубда ёзилган асарларида арабча, форсча сўз ва формалар кўп қўлланади. Бундай асарларидаги баён жимжимадор бўлиб, тема ва мазмун ҳам дабдабали услуб билан боғлиқдир. Масалан: „У дақиқ фанда қошиш ва сазй кдргзвб дахли там ва маҳарати малакалам тапыб эрди, дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилписанд қавллар ва ғазаллар тасниф қилур эрди“ (Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад). „Турк алфази вази асру кдп вақтда мубалаға изҳари қылыб, жузвий мавҳумат учун алфаз вазь қылыбдурким, саҳиб вуқуф киши та заҳир қылмас, ынанса ҳам болмас“ (Муҳокаматул луғатайн).

Келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, Навоий баёнидаги кўпчилик сўзлар араб, форс-тожик тилларига оидлиги учун оддий китобхонларга унча тушунарли эмас.

Навоийнинг содда услубда ёзилган прозаик асарлари халқ услубига хос баёнга, тасвирий ифода воситаларига эга. Масалан, Навоий ҳаммага маълум бўлган Эзоп ҳақидаги ҳикояни Луқмон ҳаким тилидан ёзар экан, халқ сўзлашув тилига хос соддалик ва пухталиikka интилади: „Баъзи дебетурларким, қул эрди ва азад болғаныда мухтамид ривайат бар. Бири буки, ҳажсасы бир руд қырғағыдын бирэв билэ нард ойнады, шу шарт билэки, мағлуб болған бу руд сувын тамам ичкэй йа малын бергэй. Ва Луқман ҳажсасы утқузды. Ҳариф рудҳана суың тугатмақ таклиф қылды. Ва ул мутаҳайр болды. Луқман дедиким, шарт қыладурған вақтдағы сувни ҳазир қыл йа ғаразыңг бу ҳазир сув болған болса, рудның бу қырғағындағы сувны ичгүнчэ нары қырғағындағы сувни турғуз. Ҳариф бу ишдин ажиз болды. Ҳажсасы халас тапыб, Луқманны азад қылды“.

Навоий прозаик асарларида фикрни сўзлашув нутқи синтаксисига хос—ихчам ва қисқа баён этишга, савол-жавоб формаларидан, сўз-гап, компонентли қўшма гаплардан фойдаланади. Баъзи ўринларда сўзлашув нутқи сўз тартибига амал қилади:

„Асхоб ҳақимға арз қылулар. Ҳақим ул ат тамаъигаки, бу васила билә шайад Хажсадын тилләсә болғай, тдиш-тдишдәғи йолларға кишиләр чаптуруб, оғрыларны тутуб, бир улуг навқарыдын Хажса хизматыға йибәрүр икки куҳистаний оғры билә. Асхоб айтурларки, ҳақим оғрыны тутуб, атын фалан улуг навқарыдын йибәрибтүр, ташқарыдур. Хажса дерләрки, кирсун. Ул навқар киргәч, Хажса таъзим учун қопарлар ва аны олтуртурлар. Ул киши мулазимларыға ишарат қылуарким, оғрыларны кийүрүрләр, иликларни боғлығ. Алар ҳам киргәч, Хажса ҳамул дастур билә қопарлар ва аларны олтуртурлар ва иликларни йештүрүрләр ва сорарларки, қайдалығсыз? Дерләрки, Коҳистанчылығ. Сорарларки, ҳала, уйан азим эрдингиз. Дерләрки: Бале. Дерләрки, магар айағ эрдингиз. Дерләрки, балз. Дерләрки, қонунг, ул ат сизгә дарбайштракдур, алынғ, барынғ“ (Насоимул мухаббат).

Лексик жиҳатдан Навоий прозаик асарларининг тили ва услуби поэтик асарлари тили ва услубидан турли соҳаларга тегишли терминларга бойлиги билан ажралиб туради. Прозаик асарлар тилида таълим-тарбия, фалсафа, ахлоқ ва одобга, тил ва адабиётга, тарихга оид кўплаб терминлар қўлланган ва бу табиийдир.

Навоий ўзбек адабий тили лугатини сўз ва терминлар билан бойнтар экан, уларнинг ҳамма учун тушунарли бўлишига эришиш, нутқдаги ҳолатини кўрсатиш мақсадида ўзининг ва замондошларининг асарларидан мисоллар келтириб изоҳлайди. Масалан, туркийча холнинг каттасини «менг» деб аталишини изоҳлашда қуйидаги байтни келтиради:

Анынг ким, ал энгиндә менг йаратты,
Бойы бирлә сачыны тенг йаратты.

(„Мухаббатнома“дан.)

Алишер Навоий томонидан киритилган терминларнинг кўпчилиги келиб чяқиш жиҳатидан ўзбекчадир: *сўз, тил, қошық каби*.

Баъзи терминлар араб, форс тилларидан олинган бўлиб, уларнинг муқојасаси ўзбек тилида ҳам бор: *алфаз—сўзлар, атрак—турклар, валид—ота, валида—она, гуфтар—сўз, забан—тил, калам—сўз, калимат—сўзлар, китаба—ёзув, китабат—ёзиш, мактуб—хат, лафз—сўз, лисан—тил, наза—куй каби*.

Алишер Навоий бошқа тилларга хос терминларни киритишда ҳеч иккилашмайди. Масалан, «Мезонул авзон» асарида аруз вазнининг ўзига хос хусусиятлари, унинг турли тиллардаги вариантларини баён этар экан, аруз назариясига хос *тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражас, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сареъ, жадид, қариб, ҳафиф, мушоқил, мутақориб, мутадорин* каби арабча, форсча терминларни қўллайди. Бундан ташқари, Навоий ўзбек шеъриятида араб, форс шеъриятидагидан бош-

қа турлари борлигини кўрсатади. Навоий уларни номланди халқ тилига мурожаат қилади. Янги вази ва шеърий формаларни халқ орасида юритилган номлар билан, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вази номи билан атайди. Навоий бу ўринда термин танлашнинг ички ва ташқи манбаларидан самарали фойдаланади.

У халқ қўшиқларига хос вази ва шеърий формаларни *туноқ, қўшиқ, чанги, муҳаббатнома, мустазод, орузворий, туркий* каби терминлар билан атайди.

Навоий қўллаган терминларнинг асосий қисми ҳозир ҳам адабиётшунослик термини сифатида ишлатилмоқда.

Шундай қилиб, Алишер Навоий буюк шоир бўлиш билан бирга, олим сифатида ҳам ўзбек адабий тилини бойитди. У прозаик асарларини дабдабали услубдан кўра кўпроқ халқ тилига хос услубда яратди.

45- §. Навоий мактубларининг тили ва услуби

Буюк мутафаккир Навоий бадиий ва илмий асарлар билан бир қаторда давлат ҳужжатлари ва хатларни ҳам форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада ўзбек тилида ёзиш мумкин, деб ҳисоблади: „Муншаот“, „Вақфия“ каби асарларини ўзбек тилида ёзиб намуна кўрсатди. Бу асарларида турли хил хатлар, давлат ҳужжатлари ва вақфномалардан намуналар келтиради. Шоир бу асарларини ёзишдан мақсадини „Муншаат“да шундай ифодалайди: „...ва муқабалада фарсий алфазнинг дилпазир иншалари мавжуд ва дилписанд макатиб дамларари маъбуд, Та хайалға андақ келдиким, турк алфазынын дағы руқъалари ҳамул мисал билә айтылғай ва бу тил намларын ҳам ошул минвал билә сабт этилгәй“.

Навоий «турк алфози»да «нома»лар битар экан, уларнинг тили ва услуби содда, равонлиги билан ажралиб туради.

Навоий мактубларида жумла ва гаплар сўзлашув нутқи тарзида тузилган. Шоир мактубларини халқ тилининг гўзал намунаси деса бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида мактублар кўпинча тартиб сонли гаплар билан бошланса, Навоийда кириш иборалар кўп ишлатилади: *керәк эрдиким, йана улким, биллаҳ, ҳалаким, илтимас улким* каби: „Яна улким, мундын артуқ жузғийати арз қылылса шайад муталаасы мужиби калами хатир болғай. Аммо сағй қылылсақим, жамъи умурда тенгри таала йадыдын ғафил болулмаса“.

А. Навоий мактубларида гаплар феълнинг асosan шарт, буйруқ-истак формаларини олган сўзлар билан тугайди: *банданаваз болғай, арзыға йеткүрүлсә, журмана алсалар, мазкур болса* каби.

Навоий ёшларга ичкиликнинг фойдасидан кўра зағари кўплигини таъкидлаб хат ёзар экан, юқоридаги формалардан сама-

рали фойдаланади: *Йана улким, мажлис қуруб ҷағир шэргэ кѳп хирс кѳрсэтиллмэсэ, агар аҳйанан биззарур вақеъ болса, наввабга муқаррар қылылсаким, ҳукм болмаған киши мутлақа муртакиб болмаса, йа мажлисда тартибе маръи болса*». Ёки: *„Агарчи кичик эрдинг, амма андақ эмэски, хатиригдин маҳв болмыш болғай ва агарчи тифл эрдинг, андақ эрмэски, замирингдин унутылмыш болғай“*.

Мақтублар лексикасида арабча, форсча сўзлар кам учрайди.

Умуман, Алишер Навоий ўз мақтублари билан ўзбек тилининг нома услубини бошлаб берди ва унинг етук намуналарини яратди.

46- §. «Муҳокаматул луғатайн» ва унинг ўзбек тили тараққиётидаги тутган ўрни

Навоий ўзининг «Чор девон», «Хамса», «Маҳбубул қулуб», «Мажолисун нафос», «Мезонул авзон» каби асарлари билан ўзбек адабий тилини практик жиҳатдан асослаган бўлса, «Муҳокаматул луғатайн» асарида назарий томондан асослади. Бу асар Навоий умрининг охирларида — 1499 йилда ёзилган.

«Муҳокаматул луғатайн»да эски ўзбек тили билан форс-тожик тили бир-бирига чоғиштирилади. Бу билан А. Навоий ноқардош тилларни қиёсий ўрганиш методини бошлаб берди. У ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштиради экан, ўзбек тилининг ҳам бой имкониятлари мавжудлигини кўрсатади.

Навоий бу асарида тилларни қиёсий ўрганиш билан умумий тилшуносликка доир фикрлар ҳам билдиради. «Муҳокаматул луғатайн»да тил ва тафаккур, тилларнинг келиб чиқиши ҳақида мулоҳаза юритади.

Навоий тил ва тафаккурнинг умумий масалаларини тўғри ҳал қилган ҳолда, тилнинг келиб чиқишини азиз-авлиёларга боғлайди. Бу ундаги схоластик фалсафа ва ислом ақидаларининг таъсиридир.

Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» асарида олға сурилган ва ўзбек тили тарихи учун қимматли фикрлар қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштириб, унинг форс тилидан қолишмаслигини кўрсатди ва ёзувчиларни ўзбек тилида асарлар ёзишга рағбатлантирди.

2. Навоий икки тилни чоғиштириш билан ўзбек тили луғат бойлигининг устунлигини кўрсатди. Асарда 100 феълни келтириб, уларни таҳлил қилди ва ўзбек тилини хазина деб билди. Лекин у хазинанинг атрофини, Навоий таъбири билан айтганда, «илон»лар ва «тикан»лар ўраб олган эди. Навоий ана шу «илон» ва «тикан»лардан қўрқмасдан, ўзбек тилидан фойдаланишга ёзувчиларни даъват этди.

3. Навоий ўзбек тилининг сўз ясалиши борасида устунлигини кўрсатиб, «Муҳокаматул луғатайн»да ўзбек тилидаги сўз ясалиши ҳақида қимматли фикрлар билдирди. Айниқса, унинг от ясовчи

-чы|-чи, -вул аффикслари, феъл формаларини ҳосил қилувчи -ш, -т, -л аффикслари ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир.

4. Ўзбек тилининг тарихий фонетикасига доир оригинал фикрлар мавжуддир. Навоий *вов* (**у, в**) ва *ей* (**и, е**) товушларининг турлича талаффуз этилиш натижасида сўз маъноларининг ўзгаришини қуйидагича ифодалайди: „*Ва кѳк* лафзын ҳам нечә маъни билән истеъмал қылурулар, Бири *кѳк*—асманны дерләр, йана *кѳк* аҳангдур, йана *кѳк* тегрәдә кѳкләмдур, йана *кѳк* қадағны ҳам дерләр, йана *кѳк* сабза ва олангны дағы дерләр“.

5. Ўзбек ва форс-тожик тилларини чоғиштириш жараёнида ўзбек тили стилистикасига хос хусусиятларни ҳам баён этади.

Ўзбек тилининг бой имкониятларидан фойдаланиб, ўзининг қайси жанр ва услубда асарлар ёзганлигини алоҳида таъкидлайди. Навоий, ўзи айтганидек, унинг сўзларининг мартабаси юқориликдан пастга тушмайди. Унинг асарлари ўзбек халқи томонидан юқори баҳоланди ва қайта-қайта нашр эттирилди.

47- §. XVI аср ўзбек адабий тили тараққиётини ўрганишда Бобир асарларининг аҳамияти

Заҳириддин Муҳаммад Бобир дунёвий адабиётнинг гўзал намуналарини яратган лирик шоир ва зўр илмий-тарихий қимматга эга бўлган мемуар асар «Бобирнома»нинг авторидир.

Бобир асарларининг ижобий томонларидан бири—тилининг соддалигидадир. У асарларини содда тилда ёзди ва бошқаларни ҳам шундай ёзишга чақирди. Бу ҳақда Бобирнинг ўғли Ҳумоюнга ёзган хати характерлидир. Ўғлининг дабдабали услубда ёзилган бир хатини танқид қилиб, у шундай ёзади: „Мундын нары бетакаллуф ва равшан ва пак алфаз билә бити, ҳам сенгә ташвиш азрак болур, ҳам оқуғучыға“.

Бобирнинг содда услуб ва тил билан ёзишни талаб этиши ва шунга ўзининг амал қилиши прогрессив ҳодисадир.

Бадий услубнинг соддалиги Бобир асарларининг ўқувчига тез англашилари, бадий тасвир воситаларининг оммабоп бўлишига олиб келди.

Бобир шеърларида халқ мақоллари ва ифодаларидан унумли фойдаланди:

Ҳар йердәки гул болса, тикән болса нетанг,
Даъвайи ишқ этиб, ғайр, Бабирни айб қылма.
Ким мен эдим сенингдек, сен болғайсен менингдек.

Бобир параллелизм, тазод, лаф ва нашр, ўхшатиш, муболаға каби бадий тил воситалари орқали темани яхшироқ ёритишга эришди.

Бобир халқ оғзаки ижодидаги аскиячилик маҳоратни яхши ўрганди. Натижада у омоним ва полисемантик сўзлардан ҳамда сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланиб, ўзбек тилида туюқнинг ажойиб намуналарини яратди:

Қаддимны фирақ меҳнаты йа қылды (ёйдек эгди),
Кѳнлѳм га му андуҳ отыга йақылды (куйди).

Ҳалымны сабага айтыб эрдим, эй гул,

Билмән, сенгә шарҳ қылмады йа қылды (ёки қилди).

Бобир бадийий проза намунаси бўлган «Бобирнома»ни Ҳиндистонда эски ўзбек тилида яратди. Бу асар ўз даврига нисбатан содда ва образли тилда ёзилди. «Бобирнома» асари жуда қимматли тарихий-бадийий асар бўлиб, унда Урта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларнинг XV аср охири, XVI аср бошларидаги аҳволи, географияси, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ўз аксини топди.

Асарнинг асл номи «Воқеанома» бўлиб, у баъзан «Бобиррия» деб аталган, таржималарда «Тузуки Бобирий», «Воқеоти Бобиррий» ва сўнграқ «Бобирнома» деб аталди.

«Бобирнома»нинг 14 га яқин қўл ёзма нусхаси мавжуд бўлиб, уларнинг кўпи XVII—XVIII асрларда турли кишилар томонидан кўчирилган. Бу нусхалар ҳозир Ленинград, Қалкутта, Ҳайдаробод, Лондон, Агра, Манчестер, Эдинбург каби жойларда сақланади.

«Бобирнома»нинг бир нусхаси 1737 йилда кўчирилиб, шу нусха 1857 йилда Қозонда рус олими Н. Ильминский томонидан нашр этирилди. Ҳайдаробод нусхаси асосида инглиз олими А. Бевериж 1905 йилда Лондонда бостирди.

«Бобирнома» 1586 йилда форс тилига, айрим парчалари 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига, Джон Лейден, В. Эркинлар томонидан 1826 йилда, Р. М. Қалдекот томонидан 1844 йилда инглиз тилига, 1828 йилда А. Кейзер томонидан немис тилига, 1791 йилда Паве де Куртейл томонидан француз тилига, совет даврида М. Салье томонидан рус тилига таржима қилинди.

«Бобирнома»нинг Қозон ва Лондон нусхалари 1948—1949 йилларда Тошкентда икки китоб ҳолида тўла нашр этилди. Баъзи тузатишлар ва қоғоштиришлар асосида 1960 йилда яна қайта нашр қилинди.

«Бобирнома» XV аср охири XVI аср бошларидаги тарихий воқеаларни тўғри акс этириши жиҳатдангина қимматли бўлиб қолмай, у ўша даврдаги ўзбек тили аҳволини ўрганиш учун ҳам муҳим манба ҳисобланади.

«Бобирнома» асари орқали Бобирнинг халқ жонли тилининг бойликларини чуқур ўрганиб ва эгаллаб олганлиги, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳаракат қилганлиги яққол кўринади. Бобир тилни бойитишга ва соддалаштиришга, барқарор қўлланилмаган кўп сўзларни ишлатишга ҳаракат қилди ва улардан ўринли фойдаланди.

„Бобирнома“ асарининг мазмуни ва тилини бойитиш учун Бобир халқ мақоллари ҳамда таъбирларига катта эътибор берди. Унда фақат ўзбек мақолларинигина эмас, балки форс-тожик тили мақолларини ҳам қўллади. Булар асар тилининг ширали, оммага тушунарли бўлиши учун хизмат қилди. Масалан: *Қапу-*

дағины қаймас, қарығунча қайгурур. Көзлерини тиз туттин
Душман не демас, тиккә, не кирмас. Дах кужаву дарахтан
кужа (Қишлоқ қайдаю дарахтлар қайда). Узраш баттар аз
гунаҳ (Узри гуноҳидан ёмонроқ). Ан гузарра'аб бурд (У кўча-
ни сув олиб кетди). Марг байаран сур аст (Дўстлар билан
бирга бўлиб ўлмоқ тўйдир).

«Бобирнома» тилининг муҳим хусусиятларидан бири ифода-
нинг ихчамлиги, соддалиги ва раволигидир. Бунинг учун у сўз-
ларни танлаб ишлатишга, оз сўз билан кўпроқ фикрни баён этиш-
га ҳаракат қилди. Ўзбек тилининг сўз бойлигидан ижодий
фойдаланиб, ундаги синоним, омоним ва антоним сўзларни кенг ва
ўринли ишлатди.

„Бобирнома“да фикрлар кўпроқ содда гап формасида бери-
лади. Қўшма гаплар ҳам содда гапларга ўхшаш тузилишда бў-
либ, осонлик билан таркибий компонентларга ажралади: *Та анда
йеткунчә, менинг билән секиз киши қалыб эди.*

Бобир Андижон ва унинг атрофидаги шаҳарлар ҳақида маъ-
лумот берар экан, улар ҳақида мураккаб бўлмаган, ихчам-
жумлалар билан фикр юритади: *„Маварайуннаҳр Самарқанд ва
Кеш қорғаныдын сонгра мундин улуграқ қорған йоқдур, чи
дарвазасы бар. Аркы жануб тарафыда вақе болубтур. Тоққуз
тарнав сув кирәр. Бу ажабтурким, бир ердан ҳам чықмас“.*

Бу парчани ҳозирги замон китобхони ҳам луғатсиз бемалол
тушуна олади.

„Бобирнома“ асарининг тили қуйидаги хусусиятлари билан
ҳам характерланади.

1. „Бобирнома“ тилининг турланиш категорияси ўзига хос
хусусиятлари билан ажралиб туради. Бошқа ёдгорликлардаги
каби унда ҳам чиқиш келишиги **-дын/ -дин** аффикси орқали
ясалади. Қолган келишик қўшимчалари ҳозирги ўзбек тилидаги
келишик қўшимчаларига ўхшаш. Масалан: *Андижан суйы Ош-
тын келур, Акси суйы Касандын келәр.* Лекин „Бобирнома“да
қаратқич билан тушум, ўрин-пайт билан жўналиш ва ўрин-пайт
билан чиқиш келишиклари бир-бирининг ўрнида қўллана беради:
*Хожандда келиб эди. Жаҳакгир Мирзақа Танбал тақасыга
келиб эди. Ҳинд фатҳыда сонг.*

Абстракт эгалик маъносини ифодаловчи **-ники** аффиксининг
функциясини қаратқич келишигининг қўшимчаси **-нын/ -нинг**
бажаради: *Ҳар вилайатким мусаҳҳар болса, чаҳар данг мирза-
нынг болғай, ду данг анынг.* Шу билан бирга, баъзан бу маъно-
да **-ники** аффикси қўлланиши ҳам учрайди: *Көкгулдә ул эди
ким, ... Шайх Байазидни Танбалдын айырыб бизники болғай.*

2. „Бобирнома“да нисбий сифат ва абстракт отлар ясаш учун
-лығ/ -лиг/ -лық/ -лик аффикси ишлатилади: *Бу аталук, оғул-
лук Тамбалға арқаланыб бундай ҳаракатлар бунйад қылдылар.*

3. „Бобирнома“ тилида ҳозирги ўзбек тилига хос бўлган **-та**

билан ясалган доналик сонлар, **-тадан** билан ясалган улуш сонлар, **-тача** билан ясалган чама сонлар, **-лаб** билан ясалган айирув-улуш сонлар учрамайди.

Айирув-улуш сонлар асосан **-р (-рэр)** аффикси билан, чама сонлар эса синтактик йўл билан ифодаланади: *Сипаҳи ва райият наумед болуб бирэр-иккирэр қорғандын ташлаб қача киришдилэр. Йуз чағлық.*

4. Учинчи шахс кишилиқ олмоши сон ва келишиқлар билан турланганда қадимги формаси намоён бўлади: *ул—аны, анынг, анга, андын.*

Ҳозирги ўзбек тилидаги сўроқ олмошларидан ташқари, *не, нечук қату* олмошлари мавжуд.

Ҳозирги белгилаш олмоши маъносида *ҳамма, жамеъ, бутун, барча* билан бирга „Бобирнома“ тилида *твгәл, бары* каби сўзлар ҳам қўлланган.

5. Ҳозирги ўзбек тилидаги равишлар „Бобирнома“ да ҳам учрайди, лекин унда ҳозирги тилда бўлмаган *асру* (кўп, жуда кўп), *отру* (рўбарў, қарама-қарши) равишлар жуда кўп ишлатилган.

6. „Бобирнома“ да қўлланган сўнг кўмакчилар ҳозирги ўзбек тилидагига ўхшайди. Лекин унда *сайын* кўмакчисининг *сайы* варианты, *билән* кўмакчисининг *билэ, бирлэ, илэ* вариантлари мавжуд. *Олд* ва *ён* кўмакчилари ўрнида кўпроқ *қаш* кўмакчиси ишлатилади: *Сонгралар Султан Маҳмудҳан қашыға барды.*

7. „Бобирнома“ тилида ўтимли феълларнинг мажхул даражадаги формаси тушум келишигидаги отларни бошқариш хусусиятига эга. Бу форма ҳозирги ўзбек тилида учрамайди: *Урдунынг ва урду отрусыны мазбуд ва мустаҳкам қыллды.*

Ҳозирги-келаси замон феъли **-адур/-эдур** аффикси ёрдамида ҳосил бўлади: *келэдүрмен, келэдүрсен* каби.

„Бобирнома“ да эски уйғур тилига хос баъзи замон формалари мавжуд. Улардан бири **-ғу/-ғү** аффиксли келаси замон феълдир: *келгүм, келгүнг, келгүси* каби.

„Бобирнома“ да **-ғу/-ғү** аффиксига бoшқа аффиксларнинг бирикишидан ҳосил бўлувчи иш-ҳаракат оти кенг қўлланган: *барғулық, барғусык, барғудек, барғучы* каби.

Буйруқ-истак майлининг I шахс формаси **-алынг** билан ясалган тури кенг тарқалган: Хан қашыға Ташкентга **баралынг**.

„Бобирнома“ да сифатдошнинг асосан **-ган/-гән,-а турған/-эдүргән,-р** аффикслари билан ҳосил бўлувчи формалари қўлланган: *барған, келгән, барадүрған, келэдүргән, барур, келүр* каби.

„Бобирнома“ да **-а/-э** аффикси билан ҳосил бўлувчи равишдош формаси кенг қўлланилган. **-ғунча/-гүнчэ** аффикси билан ҳосил бўлувчи равишдош формаси кесим ва составли кесимнинг компоненти вазифасида ҳам қўлланган: *Дақиқанынг миқдāры тақрибан алты фатыҳаны бистимлā билэ оқуғунчадыр.*

Навоийда бўлганидек ҳозирги-келаси замон феъли I шахс бирлигининг бўлишсиз формаси **-ман/-мән** аффикси билан ҳам

ҳосил қилинади: *Билмән* Өзлүкидин бермәдимү йа йуқарыдың ишарат болдыму. Инфинитивнинг бўлишсиз формаси **-ма!/-мә** аффикси орқали ифодаланади: *Иш қапуға келгән маҳалда жид ва эҳтимамны тақсир қылмамақ керәк.*

8. „Бобирнома“даги боғловчилар ҳозирги боғловчиларга қисман тўғри келади. Унда кўпинча *дағы, вале* (лекин, аммо), *вайа* (ёки) боғловчилари кўпроқ ишлатилади.

Асарда эргаштирувчи боғловчиларнинг бир қанчаси қўлланади. Буларнинг кўпчилиги **-ки** боғловчиси иштирокида ҳосил бўлган боғловчи ва боғловчилашган сўзлардир: *-ки, -ким, вақти-ки, гаҳиким, не учунким, бу жиҳатдынким, негәким: Аны учунким, Мир Алишер Навайининг мусаннафаты бавужудким, Хиридә нашгу нава тапыбтур, бу тил биләдвр.*

«Бобирнома» лексикасида қуйидаги сўзлар учрайди: *йавуқ* (яқин), *черик*: (аскар, қўшин), *қабамақ* (қамамоқ), *ылғар, туз* (текис ер), *арымақ* (кетмоқ), *илик* (қўл), *улус* (халқ), *қазақлық* (дарбадарлик), *йанмақ* (қайтмоқ), *қопмақ* (тўрмоқ), *қасаба* (шаҳарча), *васат* (ўрталик), *вафир* (мўл-кўл) кабилар.

Умуман, Бобир «Бобирнома» ва бошқа асарлари билан тил донашманди бўлганлигини ва тил бойликларидан, жонли тилнинг хусусиятларидан моҳирлик билан фойдаланганини кўрсатди, ўзбек бадий прозаси етарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда проза тилида катта муваффақиятни қўлга киритди.

Бобир тилидаги соддалик, равонлик ва ихчамлик XVII асрда Абулғози Баҳодирхон томонидан ёзилган «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларида давом эттирилди.

48-§. Тарихий дostonчиликда тил ва услуб масаласи

Ўзбек адабиётининг ва адабий тилининг улкан намояндаларидан бири Муҳаммад Солиҳ классик адабиётда биринчи тарихий дoston бўлган «Шайбонийнома»нинг авторидир.

«Шайбонийнома» теурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини тасвирловчи, бадий услуби ва образли тили билан классик адабиётнинг қимматбаҳо ёдгорлигидир.

«Шайбонийнома» дostonи 76 бобдан иборат бўлиб, унинг Қосим номли котиб томонидан кўчирилган нусхаси Венада сақланади. Дostonни шу нусха асосида Г. Вамбери 1885 йилда немис тилида нашр эттиради. 1908 йилда турколог П. М. Мелиоранский томонидан чоп этирилади. Фақат 1961 йилга келиб, «Шайбонийнома»нинг ҳозирги ўзбек графикасидаги тексти нашр этилади.

«Шайбонийнома» тарихий дostonчиликнинг тўнғич асари бўлиб, унда конкрет тарихий воқеалар ҳикоя қилинади. Дostonда реализм тенденцияси маълум даражада бадий услубнинг энг муҳим хусусиятларидан бирига айланди. Реализм тенденциялари фактларнинг мазмунидагина эмас, балки уларни баён этиш ва ифодалашнинг бадий усулларида, бадий тил воситаларида, хуллас, мазмун билан шаклнинг бирлигида кўринади.

Муҳаммад Солиҳ дostonда адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга, жонли тил хазинасидан фойдаланиб, адабий тилни бойитишга муносиб ҳисса қўшади. Унинг тасвирий ифода услуби бадиий содда ва ранг-барангдир. Шоир халқ тили хазинасидан фойдаланиб, содда, жонли ўхшатишлар, сифатлашлар, анафора-лар топади. Масалаи, Бухоро ҳокими Боқитархон характерини очиб бериш учун қуйидаги ўхшатишни ишлатади:

Бар эди сўзи унинг наъанлардек,
Қилыгы йашғына оғланлардек.

Халқ тили бойликларидан мукамал фойдаланиб, характерли жонлантириш ва муболағалар қўллайди:

Болды бисйар узум бирлэ қавун,
Ҳар бири дебки: „Мэнинг, бирлэ авун“.

Классик адабиётда байтнинг биринчи мисрасидаги барча сўзларга иккинчи мисрадаги ҳамма сўзлар қофиядош бўлса, бу тарсе деб аталади. Муҳаммад Солиҳ оригинал тарселар ижод қилди:

Тозыб эрди навкары Бабирнинг,
Эриб эрди жигары Бабирнинг.

Қуйидаги парчада М. Солиҳ Бобир аскарларининг қочишини шундай муболаға билан тасвирлайди:

Бир сары йолыны дарйа тутды,
Сувға түшкэнни балығлар йутды.

М. Солиҳ омограф сўзлар ёрдамида оригинал сўз ўйини яратди:

Саҳибни жилвада бсстан ичидэ (узум номи),
Қан йутуб саҳибни қорган ичидэ (эгаси).

Юқоридаги тасвирий воситаларни яратишда М. Солиҳ ўзбек тилининг сўз бойлигидан ва грамматик хусусиятларидан унумли фойдаланган. Унда қуйидаги грамматик хусусиятларни кўриш мумкин:

1. „Шайбонийнома“ тилида тушум келишиги учун **-ны/-ни, -н, жўналиш келишиги учун -ға/-гэ// -қа/-кэ, -а/-э** аффиксли формалар ишлатилган: *арығыны, шаҳар ҳалын сўзүмни, суға, кўзүчэ, отқа, кўрмәккэ, башыма, кўнгүлмэ* каби.

Отларнинг эгалик билан турланиши ҳозирги ўзбек тилидаги кабидир.

„Шайбонийнома“да ўзбекча кўплик формаси билан бирга, арабча, форсча кўплик формалари ҳам қўлланади: *барча мирзалар, бары нукарлар; фунун* (фанлар), *қалмақан* (қалмоқлар) каби.

„Шайбонийнома“да ўзбекча от ясовчи кўшимчалар билан бирга форсча формалар ҳам бор: *оқчы, кенәшчи, он кўнлүк, йиллик, беҳад*. Айниқса, феълдан от ясаш ҳоллари кўп тарқалган:

қорқақ, қурумсақ, Өлэт, йамгур (йамгур), йуртавул, қабал, ясал каби.

2. Сонлар „Шайбонийнома“да ҳозирги ўзбек тилидаги каби формаларга эга. Тартиб сонлар **-инч** аффикси билан ҳам ясалади: *твртинч* каби. „Ўн минг“ маъносида *туман*, „юз минг“ маъносида *лак*, „миллион“ маъносида *йвз туман* сўзлари ишлатилган.

3. „Шайбонийнома“ тилидаги кишилиқ олмошлари ҳозирги кишилиқ олмошларига тўғри келади.

Гумон олмоши маъносида *кимсә, кимәрсә, фалән* каби сўзлар ҳам қўлланган. Сўроқ олмошининг *қайу, нетәк, қайан* формалари ҳам ишлатилган: *Кел фалән кечә фалән коча сары*. Сўроқ олмошларининг ҳам ҳозирги сўроқ олмошларидан фарқли *не, неләр* шакллари ҳам бор.

4. „Шайбонийнома“ тилидаги феъл, унинг грамматик категориялари, маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилидагига ўхшаш, яқин бўлса-да, баъзи томонлари билан фарқланади.

Буйруқ феълининг иккинчи шахс бирлиги **-гил/-гил** аффикслари орқали ҳосил қилинади: *бергил, отурғыл, кдргил, қолғыл*. Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги учун **-алы/-эли** аффиксли форма қўлланган: *чықалы, кдрәли* каби.

5. „Шайбонийнома“ тилидаги равишлар ҳозирги равишларга ўхшайди. Аммо ҳозирги тилда қўлланмайдиган *анда, асру, ғалиба, филҳал* равишлари ҳам учрайди: *Бар эмиш анда қамыш асру қалын*. Анда равиши, баъзан кўплик кўшимчасини ҳам қабул қилади: *андалар*.

6. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги кўмакчилардан ташқари, „Шайбонийнома“ тилида *қатыда, қашыға, вэ, бикин, тегрә дегин, тегги, бурна* каби кўмакчилар ҳам учрайди: *хән қатыда, улус қашыға, тахты вэ, шаҳарнынг тегрәсигә* (шаҳарнинг атрофига), *хән келишидин бурна* каби.

7. „Шайбонийнома“ тилида ҳозирги боғловчилардан фарқли *вале, лек, йоқ эрсә//йоқ эсә; гар, -чу, чун* боғловчилари мавжуд: *Өфкләрмен йоқ эсә банда сенгә. Лек эл андын эмәстур хушнуд. Чун бу сөзләрни эшитти султан*.

М. Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида форсча, арабча сўзларни озроқ, жонли тилдаги сўзларни мумкин қадар кўпроқ ишлатишга ҳаракат қилинган. Дастонда истеъмолдан чиқа бошлаган, бадий адабиётда кам учрайдиган куйидаги сўзлар ҳам учрайди: *обаға* (бобо), *абаға* (амаки), *черик* (қўшин), *қабқа* (дарвоза) каби.

Дастонда *душман* сўзининг *хасм, жаз, аьдә, йав, мухәлиф* каби, *халқ* сўзининг *улус, эл, раият* каби синонимик қаторларидан ўринли фойдаланилган.

М. Солиҳ „Шайбонийнома“ достони орқали маиший соҳага, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга доир кўпгина терминлар, номлар, атамаларни ўзбек адабий тилига киритди. Уларнинг ўзбекча номларини ишлатишга ҳаракат қилди. Масалан: *ҳарбий*

қуроллар номи—сағыт, дубулға, манглайлық, занубанд; жангчилар қўнадиган жой номлари—пешхана, сара парда, баваржихана, шамийана; от-улов номлари—қатас, убчин; май идиши номлари—кврәки, машраба; мато номлари—тажса, йаздий; уруғ, қабилалар номлари—бурқут, манғқит (манғит), найман, дарман, ошун, жалайир, қарлуқ, сулдуз, нукүз ва бошқалар.

„Шайбонийнома“да бир қанча зооним, ороним ва ўзбекча топонимларни учратамиз. Унда Адақ, Алванд, Андахуд, Ашкмиш, Варзаб, Қавирхан, Коҳақ, Тайсун, Ташқан каби географик номлар учрайди.

Умуман, Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан биридир. У «Шайбонийнома» достонида ўзбек адабий тилининг сўз бойлиги ва жонли тилдан самарали фойдаланиб, грамматик формаларнинг барқарорлигини таъминлашда катта хизмат қилди.

9- б о б

XVII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

49- §. Давр адабий тилининг хусусиятлари

Ўрта Осиёнинг сиёсий, маданий ҳаётида рўй берган тушқунлик XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида яна чуқурлашди. Феодал жамиятининг иқтисодий, сиёсий ҳаётида кучли кризис вужудга келди.

Шайбонийлардан кейин ҳукмронлик қилган аштархонийлар ҳам феодализм тузумида умумий осойишталик, ободонлик ва маданий тараққиётнинг гарови бўлмиш марказлашган ҳукумат туза олмадилар.

Ўрта Осиё уч хонлик (Бухоро, Хева, Қўқон хонликлари) ва бир қанча майда бекликларга бўлинган эди. Бу хонликлар ўрта-сида қонли курашлар давом этарди. Бунинг устига Эрон шоҳи Нодирнинг XVIII аср ўрталаридаги босқинчилиги мамлакат хўжалигини издан чиқарди. Бундан ташқари, сўнгги феодализм даври ҳар учала хонликдаги меҳнаткаш омманинг феодал жабр-зулмига қарши кескин кураши билан характерланади. Сўнгги феодализм даврида мамлакатнинг хўжалик ҳаётидаги тушқунлик маданий ва адабий ҳаётда ўз ифодасини топди.

Кескин тус олган синфий кураш шароитида адабиётда ҳам бирига зид қарашларни ифодалаган демократик тенденциядаги ва диний-мистик тенденциядаги феодал-сарой адабиёти мавжуд эди.

Бу даврнинг адабий тили маҳаллий шеваларга таянган ҳолда ривожланди. XVII—XIX асрлар ўзбек адабий тилини ўрганишда ўша даврда яратилган тарих асарлари, тазкиралар, шоирларнинг нждлари асосий манба бўлади.

XVII—XIX асрларда Ўрта Осиё тарихчилари тарих ва географияга доир бир қанча асарлар яратдилар. Сайид Муҳаммадтоҳир бин Абулқосимнинг «Ажойибут табақот», Абулқосим бин Шоҳмирзо ибн Саъдулла ал-Хусайний ал-Касбавийнинг «Натойиул фикр», Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», Муҳаммадамин Яроқчининг «Муҳитут таворих», Мулло Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандийнинг «Таворихи касира», «Тарихи Роқимий», Маҳмуд ибн Валишинг «Баҳрул асрор фи маноқибул ахёр», Суҳайлонинг «Имомқулинома», Мутрибийнинг «Тазкиратуш шуаро», Муҳаммадбадеъ Малехо Самарқандийнинг «Музокирул асҳоб», Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахабул луғат», Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавсул иқбол» каби тарихий, географик илмий асарлари шу даврнинг маҳсули ҳисобланади.

Бу асарлар XVII—XVIII асрларга онд сиёсий лексика ва илмий терминологияни ўрганишда ҳам асосий манба бўлиб хизмат қилади.

XVII—XIX асрлар адабий тилини ўрганишда ўша даврда яшаб ижод этган дунёвий адабиёт вакиллариинг ижоди ҳам етарли манба бўлади. Бу давр адабий тилини ривожлантиришда Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Вафо, Ғозий, Шавқий, Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммаднийёз Нишотий, Мунис, Гулханий, Махмур, Огаҳий, Мужрим Обидлар муносиб ҳисса қўшдилар.

XVII—XIX аср ижодкорларининг асарлари тилида Навоий традицияси билан бирга, ғарбий адабий тил формалари ҳам учрайди. Бу нарса Фузулий поэзияси тилининг таъсири натижасида пайдо бўлди.

50-§. Абулғози Баҳодирхон асарларининг тили ва услуби

Феодал ҳукмдор Абулғози сиёсий, ҳарбий ишлар билангина чекланиб қолмай, илм-фан, санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланди. Натижада у замонасининг етук тарихчиси бўлиб етишди. Унинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарлари Хоразмнинг XVI—XVII асрлардаги тарихини ўрганишдагина эмас, балки ўша давр тилини ўрганишда ҳам муҳим манбадир.

Абулғозининг «Шажараи тарокима» асари сўз боши ва 9 бобдан иборат бўлиб, туркман халқи тарихини уларнинг афсоналари билан тарихий фактларини аралаш ҳолда қўшиб ёритади. Бу асарни биринчи олимлар дунёси билан таништирган киши А. Г. Туманскийдир. У Мулла Қурбонкелди Ўразмуҳаммад мулла томонидан кўчирилган қўл ёзмадан таржима қилди. Бу қўл ёзма Тошкентда сақланади.

Абулғозининг иккинчи асари «Шажараи турк»дир. Бу асар ёзиб тугалланмаган. «Шажараи турк»даги воқеаларни «Шажараи тарокима»даги каби уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Диний характердаги Одам ато ҳақидаги афсоналар.
2. Ўғуз-туркманларнинг ўғил ҳақидаги маълумотлари.

3. Реал асосга эга бўлган, лекин афсонавий тарзда етиб келган воқеалар баёни.

«Шажараи турк» асари асирликда юрган швед офицери Табберт томонидан илмий ҳаётга маълум қилинади. XVIII асрнинг бошида Сибирда қисман рус тилига, 1726 йилда француз тилига, 1770 йилда рус тилига, 1780 йилда немис ва инглиз тилига таржима қилинди ва нашр этилди. Ундан кейин ҳам бу асарнинг тўлдирилган танқидий текстлари нашр этилди. «Шажараи турк» асарининг еттидан ортиқ қўл ёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улар Тошкент, Ленинград ва Ашхабодда сақланади.

Абулғозиннинг «Шажараи тарокима», «Шажараи турк» асарлари юзасидан А. Н. Қононов илмий текшириш ишлари олиб борди. Рус тилида уларнинг танқидий текстларини тайёрлади ва 1958 йилда «Шажараи тарокима»нинг танқидий текстини нашр эттирди.

Абулғози Баҳодирхон асарларини омма тушунадиган тилда ва оммабоп услубда ёзишга алоҳида эътибор берди. Абулғози ўзининг тарихий асарлари бошқа тарихчиларнинг асарларидан тил жиҳатидан фарқли эканлигини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади: „Барча билингим, биздин бурун туркий тарих айтқанлар арабий луғатларни қошуб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб турурлар. Өзларининг ҳунарларى ва устазларыны халққа маълум қилмақ учун. Биз мунларнынг ҳеч қайсысини қылмадуқ анынг учун ким, бу китабни оқуғучы ва тынглағучы албатта, турк болғусы турур. Бас, туркләргә туркана айтмәқ керәк, та уларнынг барчасы фаҳм қылғайлар“.

Абулғози асар ёзаётганда ўз олдига „андоқ айтмоқ керакким, яхши ва ёмон барчалари билиб, кўнгулларига маъқул бўлғой“ деган принципини қўйди. „Шажараи турк“ асарини ҳам худди шу принципга амал қилган ҳолда ёзди. Абулғози чигатоӣ тили деб халқнинг жонли сўзлашув тилидан узоқ бўлган тилни тушунади. У чигатоӣ туркисидан фойдаланмаганлигини „Шажараи турк“ асарида шундай ёзади: „Ҳамма улуғлар ҳам аддий киши-ләр түшүнсүн деб, мен бу тарихни туркий тили билән айтдым. Туркийни ҳам андақ айтубманким, беш йашар оғлан түшүнүр. Түшүнүш асан болсун деб, мен чығатаӣ туркисидин фарсича ва арабчадын бир дана ҳам сөз қошмадым“.

Қўринадики, Абулғози ўзининг оддий, содда баён қилиш услубини дабдабали чигатоӣ услубига қарама-қарши қўяди.

Абулғози тарих асарларини баёндаги ихчамликка, ифоданинг изчиллигига, воқеаларни латифа ва ривоя услубида содда баён этишга эътибор берган ҳолда ёзди.

Унинг асарлари грамматик қурилиши, луғат состави билан сўзлашув тилига яқин туради. Ҳатто Абулғози асарларини автор томонидан санъаткорларча бадий қайта ишланган халқ сўзлашув тили намунаси деса бўлади.

Абулғози халқ мақолларидан ҳам ўринли фойдаланди: *Өксүк өз киндигини Өзи кесәр тегән, Атанг эви йав чапса, биргә чап*

тегән турур қара сөзи, Йахшылар айтыб турур: он дарвини бир пилас устигә сығар, икки пидшаҳ жаҳанга сығмас, Ит семирсә әгәсини қапар каби.

Абулғози асарларининг морфологик ва синтактик хусусиятлари XV—XVI аср адабий тилидан анча илгарилаб кетганлигини кўрсатади. Уларда халқ сўзлашув тилига хос морфологик кўрсаткичлар кўпроқ, арабча-форсча синтактик конструкциялар камроқ учрайди.

Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларида қуйидаги фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлар мавжуд.

Фонетик хусусиятлари: сўз бошида келадиган д товуши кўпинча т га ўтади. Бу ҳолни А. Н. Кононов ҳам алоҳида таъкидлайди¹: *дегән—тегән, деб—теб, дедик—тедук* каби.

Морфологик хусусиятлари: от ясовчи қўшимчалар ҳозирги ўзбек тилидаги от ясовчиларга ўхшайди.

Ҳозирги ўзбек тилидаги каби Абулғози асарлари тилида олтига келишик бор. Тушум келишиги учун **-ны/-ни** аффиксидан ташқари, **-н** ҳам маҳсулдор қўлланади. Масалан: *Кучларин ва келинларин чақырыб* . . . (хотинларини ва келинларини чақириб).

Чиқиш келишиги аффикси **-дын /-дин // -тын /-тин** кўринишида қўлланади. *Ҳар турлук турпақдын алыб* . . .

Сонлар, уларнинг турлари, ясалиши ҳозирги ўзбек тилидагига ўхшайди. Аммо тартиб сонлар **-ланчы/-ләнчи** аффикси ёрдамида ясалиши билан ҳозирги ўзбек тилидагидан фарқланади: *бешләнчи, йетиләнчи, тоқузланчы* каби.

Абулғози асарларидаги олмошлар ҳозирги олмошларга ўхшайди. Лекин кишилик олмошларининг учинчи шахси *анлар, алар* тарзида, кўрсатиш олмошлари *шул, ул, ошул* тарзида келади.

Ким ва нимә сўроқ олмошларининг бирикишидан ҳосил бўлган *кимәрсә, нимәрсә* каби сўроқ-гумон маъносини билдирувчи олмошлар ишлатилади.

Буяруқ-истак майлининг биринчи шахс кўплиги **-алынг/-элинг, -алы/-эли** аффикслари билан ҳосил бўлади: *Энди шаҳ Маликни айталынг. Юртны бузалы тәсәләр.*

Тўлиқсиз феъллар *әрди, эркән, эрүр* формаларида ишлатилган: *Тевәгә миниб кейнингдин бара эрдим.*

Ёрдамчи сўз туркумлари Абулғози асарларида худди „Бобирнома“даги каби формаларда ишлатилади.

Синтактик хусусиятлари: содда гап конструкциялари кўп ишлатилади: *Қара ханнынг Буғра атлық оғлы бар эрди. Мир Йави олтуруб эрди.*

Асар тилида қўшма гаплар ҳам кенг қўлланган: *Атасы ва*

¹ Кононов А. Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, стр. 121.

анасы йоқ ва хатыны йоқ турур. Бизнинг ичимиздә „Оғузнома“ кѳб турур, амма ҳеч яхшысы йоқ.

Лексик хусусиятлари: „Шажараи турк“ ва „Шажараи тарокима“ асарларида қуйидаги сўзлар учрайди: *улкан, битмэк* (ёзмок), *улус* (халқ), *йалавач* (пайғамбар), *тилмач* (таржимон), *ушақ* (майда), *чарлатмақ* (чақирмок), *кѳрклук* (чиройлик), *кѳчлэри* (хотинлари), *кент* (қишлоқ), *болуқ* (бўлим), *кимэрсэ* (кимдир), *нимэрсэ* (нимадоз) каби.

Умуман, Абулғози ўз асарлари тилини Бобирга нисбатан ҳам сўзлашув тилига яқинлаштириш учун ҳаракат қилди ва адабий тилда халқ тили элементларининг мустақкамланиши учун муносиб ҳисса қўшди.

51-§. Турди сатираларининг тили ва услуби

Шоир Турди XVII асрнинг иккинчи ярмида Бухорода яшаб ижод этди. У демократик тенденциядаги адабиётнинг йирик намояндаларидан биридир. Турдининг ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда оз маълумот сақланган. Унинг бизгача 1924 йилда топилган 28 бетли шеърлар тўплами етиб келди. Бу тўплам Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланиб, унда ҳаммаси бўлиб 450 мисрага яқин 17 та шеър бор. Шеърларнинг 15 таси ўзбек тилида, 2 таси тожик тилида ёзилган.

Турди XVII аср сарой адабиётидан алоқасини узган ўзбек поэзиясининг йирик намояндасидир. У ўз замонасининг кучли сатирик шоири ҳисобланади. Турдининг кўп шеърлари танқидий характерда бўлиб, порахўр, золим Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорларини, уларнинг зулми ва ўзбошимчаликларини фош қилади, мамлакат ва халқ манфаатини куйлайди:

Халқ қолыға тамаъ билэ тикиб кѳз,
Сѳзлэмэс ул ғамидин йўзи қаралар бир сѳз.

Турдининг сатирик шеърлари фикр ва мақсаднинг жонлилиги, ростгўйлиги билан характерланади. Уларнинг баён қилиш услуби ва тили содда, пишиқ, тасвир воситалари ўткирдир. Масалан:

Йуртнынғ малыны чайнаб йеди бу бе думлар,
Болмады кам бу райиат башыдын ҳеч тайақ.

Турди ўз бадий услуби ва тилининг халққа тушунарли бўлишига интилади. У амир ва амалдорларни ўз тилидан сўзлатиб фош этиш усулидан санъаткорлик билан фойдаланади. Мамлакат ва халқ ҳаётидан узоқда турган «кўр», «кар» бекларни *«бўғизларини порага тегирмон новидек тутиб, оғизларини аждаҳодек очадилар», «томоқ фикри»дан ўзгани билмайдилар* каби ўхшатишлар билан кескин фош қилади.

Унинг кўтаринки руҳ билан ёзилган шеърларида интонация муҳим ўрин тутлади. Шоир сатираси золимларга қаратилганлиги учун интонацияда уқтириш, хитоб ва ундашлар кўп. У бекларга: *«Эй юзи қора, қулоғи кар беклар»* деб хитоб қилади.

Турди «Эл работу тўра қўноқ» мақоллини ишлатиш билан, амалдорларнинг ўзгариб туришини ва халқнинг эса ўз ҳолинча қолаверишини таъкидлайди. Ўз тилини соддалаштиришга, халқ мақоллари ва ифодаларидан кенг фойдаланишга иштирган Турди шеърларида «гардан шикаста монди», «йавған қазан астында қалған йунды», «сыйқа чақа» каби омма тез тушунадиган ўхшатиш ва метафоралар қўллайди.

Турди шеърларида халқ жонли тили хусусиятлари билан бирга, озарбайжон тили, яъни Фузулий шеърятининг самарали таъсирлари ҳам кўрамиз. Ана шу таъсир натижасида баъзи сўзларда, кўпинча сўзнинг бошида келувчи т товуши д га ўтади:

Фитнайу шор ҳама руб илэ маскун дутды,
Хублар маснадыны сифла билэн дун дутды.
Йахшылық қылма тамаъ, зулм илэ долды афақ.

Бу мисоллардаги *дун, дутды, долды* сўзлари ғарбий адабий тилнинг, яъни озарбайжон тилининг адабий нормаси асосида берилган.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси **-нинг /-нинг, -ынг /-инг** формаларида ишлатилади. Маълумки, **-ынг /-инг** қаратқич келишигининг энг қадимги формасидир: *Буларынг алдыда бардур бврининг инсафы*.

Тушум келишиги қўшимчаси **-ны | -ни, -н, -ы | -н** формаларида қўлланади. Масалан:

Қаны бир хисрави адилки, анга дэд этсэм,
Сорса аҳвалымы ғам хирманыны, бад этсэм.

Чиқиш келишигининг қўшимчаси **-дын /-дин // -тын /-тин** шаклида, жўналиш келишигининг қўшимчаси **-ға /-гә // -қа /-кә, -а /-ә** шаклларида қўлланади. Булардан **-а /-ә** формаси ғарбий адабий тилга хос хусусиятдир:

Йетмәдим ҳеч йерә бу қафия паймәлығынғын...
Қас ул ғарзанлар салса қуруқ сөзгә қулақ...

Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс бирлиги **-димән** ёрдамида ҳосил бўлади: *Йет мендин ким, бервр йахшы заманлар кврдимән*.

Ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз шакли **-ман /-мән** аффикси билан ҳам ҳосил қилинади:

Билә алман бу дилдул рахшы Рустам йа паризады,
Ки адам оғлыга рам олмаған, не йердә арами?

Сифатдош ясовчи **-ған /-гән** аффикси **-ан** формасида ҳам қўлланади. Кейингиси ўғуз тилларига хос формадир: *Барча бойныга салаң бу риштаны қат этмәди*.

Ҳаракат номлари жўналиш келишиги билан турланганда фонетик ўзгариш юз беради, яъни негиздаги **қ** товуши тушиб қолади:

Зарны жам әйләмәг ҳирсу ҳавā беш тутуб
Йүзини кѳрмәгә ҳазратда болдым эшитиб намын.

Бундан ташқари, жонли тилнинг лексик бойлигидан кенг фойдаланиш Турди сатирик асарларининг ғоявий-бадий қимматини оширишга хизмат қилген. Турди ўша давр сарой шоирлари тилидан сиқиб чқарилган *тўғанақ, машақ, орақ, тамақ, мазава, банги, қырчанғы, чиккәпүккә, япалақ, сак, шум, сүпрүнди, мунды, йунды, бедум* каби сўзларни қўлайди. Бу нарса содда бадий услубда ёзилган шоир шеърларининг юксак даражада халқчиллигини таъминлаган ва халқ жонли тилига яқинлашишга олиб келган.

52- §. Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахабул луғат» асарининг ўзбек адабий тили илмий терминологияси тараққиётидаги роли

Муҳаммад Хоксор XVIII асрнинг буюк олими ва донишманди сифатида бир қанча асарлар ижод этди. Унинг «Мунтахабул луғат» асари ўша давр илмий терминологиясини ўрганишда энг муҳим манба ҳисобланади.

Хоксор бу асарини яратишда диний дostonлардан, диний-мистик адабиёт вакиллари асарларидан, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий асарларидан фойдаланди.

Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахабул луғат» асарида турли касб-хунарларга доир сўз ва терминлар, иқтимоий-иқтисодий ва табиий фанларнинг айрим соҳалари бўйича сўзлар берилди. Автор бу сўзларнинг маъносини алфавит тартибда изоҳлайди. Изоҳланган сўзларнинг маъносини конкретлаштириш учун турли хил услубларда ёзилган ўзбек, тожик, эрон ва озарбайжон адабиёти намуналаридан, машҳур адабиёт ёдгорликларидан мисоллар келтирилади. Масалан, Хоксор *ҳасаб* сўзининг «фаз ва хунар» ҳамда «улуғлуқ» маъносларида ишлатилишини изоҳлаб, Навоий ҳам шу маънода ишлатганини айтиб, «Садди Искандарий» дostonидан қуйидаги байтни келтиради:

Насаб бирлә йетсә анга шāҳлик,
Ҳасаб бирлә йетмиш менгә маҳлик.

Муҳаммад Хоксор ўз асарида фалсафага доир *баҳир, хурафат, басарат, басират* (мутлақ борлик), *далишманд* ва *ҳирадманд* сўзларига ҳам изоҳ беради. *Басарат* ва *басират* сўзларини изоҳлар экан, у сўзлар ҳақида қуйидаги фалсафий фикрларни ёзади: *Басарат* ва *басират* асл луғатда „*мутлақ кўрмоқлик*“ маъносида. Чунончи, *аҳли басиратга баъзеҳ* ва *равшандир*... Яъни *ақл* билә идрак қилатурған ишләрни... кѳзи билән кѳрәр. Хата жанибиға әйләнмәс. Андақки, киши кѳзи билән кѳргән нимәрсәдә саҳв ва хата болмас, балки маҳсулатдын мақулатны (мавҳумдан маълумни) яхши кѳрәр“.

Асарда астрономия ва тригонометрияга доир бир қанча терминларга ҳам ўз даври савиясида изоҳ беради. Унда тригонометрия фанига доир *сатҳ*, *қутр* (фазо), *ватар* (камол), *минтақа* (зона), *меҳвар* (чарх ўқи), *ҳатти устува* (экватор) каби сўзлар изоҳланади.

Хоксор асарида биология ва зоологияга доир сўз ва терминларга ҳам кенг ўрин берилган: *ашқар*, *абраш*, *ашҳаб*, *маркаб*, *танибат*, *шамус* каби. Бу сўзлар миниладиган отлардаги турли белгиларга қараб қўйилган номлардир. Хоксор уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида изоҳлайди.

Хоксор музика, адабиёт ва архитектурага тегишли сўз ҳамда терминларни изоҳлайди: *ҳижа*, *фасоҳат*, *мажъаз*, *мизмар* каби. У *балағат* сўзини шундай изоҳлайди: „*балағат*—сўзга йахшы йетишмэк ва сўзни муҳаббатга йахшы ада бирла байан қилмақ“.

Хоксор бу фикри билан адабиётнинг биринчи элементи бўлган тилга эътибор бериш, сўз санъатида камол топши учун сўз дурларини моҳирона ишлатиш керак, деб уқтиради.

Умуман, М. Хоксорнинг «Мунтахабул луғат» асари XVIII аср илмий терминологияси ҳақида етарлича маълумот беради. Шунинг учун бу асар бир неча марта кўчирилди.

Хоксор асари яратилган бир даврда Меҳдихон «Санглоҳ» ва «Мабониул луғат» асарларини ёзди. Бу асарлар фақат Алишер Навоий асарлари таъсирида ёзилганлиги билан Хоксор асаридан фарқланади.

Юқоридаги асарларни ўрганиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, у даврдаги илмий терминология ҳозирги илмий терминологиядан асосий қисмини арабча, форсча сўзлар ташкил қилиши билан фарқланади ва илмий терминология ҳар бир даврнинг эмас, балки бутун тарихий процесснинг маҳсули ҳисобланади.

53-§. Муҳаммаднӣз Нишотий асарлари тилида Навоий традициясининг давом эттирилиши

Нишотий XVIII асрда етишган истеъдодли лирик ва эпик шоирдир. У адабиётдагина эмас, балки адабий тил соҳасида ҳам Навоий традициясини давом эттирди.

Нишотийнинг ижтимоий-сиёсий фикр ва мулоҳазалари «Хусну Дил» достонида ўз ифодасини топти.

Нишотий тилини ўрганишда унинг «Хусну Дил» достони характерлидир.

Нишотий «Хусну Дил» достонини халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган ҳолда ёзди. Халқ оғзаки ижодидagi қолиплаш усулидан фойдаланиб, унинг ичига таълимий характердаги бир қанча масалаларни киритди. Бу нарса Нишотий тилининг содда халқ тилига яқинлашишига олиб келди.

„Хусну Дил“ достонининг тили классик эпик поэзия услуби билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, достоннинг айрим

Боблари қофияланган проза услубида ёзилган. Масалан: „*Хусни-дилнаваз, Вафобанум Саҳиб эъзиз ва Нази Танназ, Ғамзаи ғаммаз, Гесуи Ғусунсаз ва Маҳлиқаи айнапардаз ва Шаҳта-каллуми сеҳрпарва* ва *Меҳрибонуи басвзу гудбаз, Қаматсардари баландпарваз, Сарви сарафраз, яъни Фауди саҳибнийаз... хизматга тайيار эдилар*“.

Баъзан халқ эртакларида учрайдиган муқаддима ҳам учрайди:

Бар эди Йунанда бирёв падшаҳ,
Эрди жаҳан шаҳы анга ҳаки раҳ.

Нишотий халқ оғзаки ижоди услубига эргашди, дoston тилини оммабоп қилишга интилдн. Шунинг учун халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ибораларини асар мисралари мазмунига усталик билан сингдирди:

Лек демиш кимсәки диққатлыдыр,
Аш эгәси бирлә йесә татлыдыр.
Ҳар кишининг бар эсә гар ақлы твз,
Аввал анча квз керәгү сонгра свз.

Бу мисраларда «*Ош эгәси билан тотли*», «*Аввал ўйла, кейин сўйла*» мақоллари келтирилган.

Нишотий халқ мақолларидан усталик билан фойдаланар экан, улардан илҳомланиб, ўзи ҳам халқ мақоллари даражасидаги иборалар ижод қилади:

Тойу аза хуш турур аҳбаб илэ,
Шадийу ғам ҳам йана атраб илэ.

Нишотий асарини мумкин қадар содда, маъноли, равон ва об-разли бўлиши учун халқ тили элементларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, истиора, киноя, муболага, сифатлаш, мажоз ва қарама-қарши қўйиш приёмларини қўллади. Масалан:

Болды айан турфа китали кабир,
Қорқусыдын ташлады ҳамланы шер.

Шоир бу мисрада ишқнинг лашкари билан ақлнинг навкари ўртасидаги жанг тасвирини берар экан, урушнинг шиддатидан шер ҳам қўрқиб, ўз қорнидаги ҳомиласини ташлаб қўйди, деб му-болага қилади.

Шоир дostonда омоним сўзлардан ҳам усталик билан фойда-ланади. Бир сўз билан бир неча маъно ифодалашга ҳаракат қи-лади:

Йвз вэз чурук йағач эрди бурун,
Ҳар йер барса, барыбан ул бурун.

Бу парчада биринчи мисрадаги *бурун* сўзи одам органларидан бири маъносида, иккинчи мисрада «аввал, илгари» маъносидадир. XVII—XVIII асрларнинг бошқа адибларида бўлгани каби Нишотийнинг „Хусну Дил“ дostonида ҳам маҳаллий шеваларга

хос хусусиятлар мавжуд. Достонида Бухоро ва Хоразм шевалари-га хос сўз ва иборалар, грамматик элементлар учрайди: *марги нав мубарак, ҳиммати силаҳдар, ҳусни дилнаваз, Нази Танназ* каби.

Нишотий асарларининг морфологик хусусиятлари:

«Хусну Дил» достонида турланиш категорияси ҳозирги ўзбек тилига ўхшайди. Аммо қаратқич келишигининг қўшимчаси **-нинг** **-нинг**, **-ынг** | **-инг** шаклида ишлатилади:

Аршнинг астыда эрвр ганжи **раз**...

Қаматынг ағушыга қылды нигаҳ...

Тушум келишиги қўшимчаси **-ны/ -ни, -ы/ -и, чиқиш келишиги қўшимчаси -дын/ -дин // -тын/ -тин**, жўналиш келишиги қўшимчаси **-ға/ -гә// -қа/ -кә, -а/ -ә** формаларида ишлатилади:

Қорқусыдын ташлады ҳамланы **шер**,

Келтурвнг ақли деди кишварситан.

Ҳар биригә нам эди бир аҳтирам,

Ҳар йерә барса, барыбан ул бурун.

☞ Нишотий асарлари тилидаги олмошлар ҳозирги ўзбек тилидаги олмошларга ўхшайди. Бироқ унда учинчи шахс кишилик олмошлари *ул, ан* тарзида, шунингдек, *қайу* сўроқ олмоши, *нимарсә, кимарсә* сўроқ-гумон олмошлари ишлатилади:

Ҳар не йоқ, андын йаман, андын йаман —

Парвариш әйләр аны айван ара,

Ваҳқайу айванки, дилу жан ара.

Нишотий тилида равишдошнинг **-ыбан/ -ибән** аффиксли формаси ҳам анча кенг қўлланади:

Талпыныбан ойлаки сувсыз балық,

Жан йоқ эди ана бу кун танглалик.

Ёрдамчи сўзлардан *билән, бирлә, илә* каби кўмакчилар; *ким, -ки, гар, агар, нә, лек, дағы* каби боғловчилар ишлатилади. Нишотий достонида *нә* боғловчиси кенг қўлланади:

Анда нә завқу нә ҳузуру не нур...

Анда нә илму нә амал, нә йақын...

«Хусну Дил» достони лексикасида *улус, кабир, капу* (эшик), *ғулғула, валвала, дағы, қарам* каби сўзлар учрайди.

Нишотийнинг «Хусну Дил» достони XVIII аср ўзбек достончилигидагина эмас, балки шу аср ўзбек адабий тили тарихида ҳам муҳим ўрин эгаллаган ажойиб шеърий қиссадир.

XVII—XVIII асрлардаги прогрессив адабиётнинг ўсиб, такомил топишида халқ оғзаки ижодининг роли катта бўлди. Адабий тилда эса халқ тили элементлари, шева хусусиятлари ўз ифодасини топди. Халқнинг бой оғзаки адабий меросидан, тил бойлигидан

таъсирланиш натижасида давр шоирлари тилида фразеологик иборалар, турғун бирикмалар кўплаб ишлатила бошланди. Булар улар асарларининг халқчиллигини, реалистик элементлар билан сугорилишини таъмин этди. Прогрессив шоирлар ўз асарлари тилининг лексик состави, синтактик қурилишини, умумий услубини халқ жонли сўзлашув тилига яқинлаштиришга эришдилар.

54-§. Мунис асарларининг тили ва услуби

Мунис Хоразмий ўз ижодий фаолияти билан ўзбек адабиёти ва адабий тили тарихида салмоқли ўрин тутди. Мунис маданиятимиз тарихида шоир, тарихчи, тилшунос, педагог ва таржимон сифатида ҳурмат билан тилга олинади.

Муниснинг лирик шеърлари девон сифатида тўплаган бўлиб, у «Мунисул ушшоқ» деб аталади. Бундан ташқари, унинг тарихий асари «Фирдавсул иқбол», тилшунослик ва педагогикага оид «Саводи таълим» асари мавжуддир. У XV аср тарихчиси Мирхонднинг «Равзатус сафо» асарини ўзбек тилига таржима қилди.

Мунис адабий ижодда ҳам, ўз асарларининг тили соҳасида ҳам Навоийни ўзига пир (устод) деб билди.

Свз ичрә Навайки жаҳангирдурур
Мунисға маани йолыда пирдурур.

Демак, у тил ва услубда Навоий традициясини давом эттириб, оммага тушунарли тилда ёзишга ҳаракат қилди.

Мунис асарлари тилини шундай қунт билан ишлаганки, бу унинг бадий воситаларнинг кўпгина турларидан самарали фойдаланганида кўринади. Масалан:

Йықмасун мазлумлар ашки бинаий давлатынг.
Қылма зулм, эй шаҳки, бардур афати девар-сув.

Шоир шоҳлар саройини деворга, эзилган кишилар кўз ёшини бу деворни йиқитувчи сувга ўхшатади. „Қаф тағы билән ҳамсанг этмиш“, „Хар қадамны нечә фарсанг этмиш“ каби муболағалардан фойдаланади.

Мунис ўз асарларининг содда, равон, тушунарли ва таъсирчан бўлиши учун курашиб, уларда халқ иборалари ва мақолларини кўп қўллайди:

Аҳбаб тапды васлингу йад этмәди мени;
Чиндур бу свзки, йоқ хабары, тоқнынг ачдын.

Шоир ўз асарларида ўша давр учун характерли бўлган бадий восита сифатида мағни кишварман, аҳли дониш, гули гулшан, оташи ишқинг, ганжи ҳусн, гули латиф, меҳроби тарҳ, мотами ошуфта каби изофали конструкцияларни ҳам кўп қўллайди.

Мунис Хоразмий халқ сўзлашув тилидаги лексик бойликлардан усталик билан фойдаланади. Масалан: умач, атала, танг, ланг, ҳамсанг, йавған, тақыр-туқур, шақыр-шуқыр, қабағ,

тапуқ, қану, әвүр, әврүләй, әврүрси каби сүзләр Мунис асарлари да анчагина. Бу хил сүзләр асарнинг таъқидий-сатирик тәүһини, бадий қимматини анча оширади ва уни анча соддалаштиради.

Мунис асарлари тилига хос грамматик формаларнинг баъзи-лари ҳозирги адабий тилдан қисман фарқ қилади.

Қаратқич келишиги кўрсаткичи **-ның| -нинг, -ынг| -инг** тарзида қўлланилади:

Мунинг бирлә бас қылмайын зулму азар,

Итнинг жулидин кимсәга сажжада болурму?

Тушум келишиги қўшимчаси **-ны| -ни, -н** шаклларида ишлати-лади:

Кесиб башларын маҳв этиб намыны.

Айақ астыга ташлаб аксамыны...

Жўналиш келишиги учун **-га/ -гә// -қа/ -кә, -а/ -ә** аффиксли формалар, чиқиш келишиги учун **-дын| -дин// -тын| -тин** аффикс-ли форма қўлланади:

Кимгә дад әйләйки, бир беги хумайунфал...

Маламат қылмангыз нуқсаныма, гар болсангыз вақиф.

Нә қуллардын менгә бир итчә икрам.

Хасм атаны оғылға, оғлын атадын башқалаб.

Мунис асарлари тилида ўғуз тилларининг баъзи элементлари ҳам қўлланган.

Навоий асарларидаги каби Мунис асарлари тилида ҳам **-мыш| -миш** аффиксли сифатдош ва шу форма асосида ҳосил бўлувчи ўтган замон феъли истеъмолда бўлган. Масалан:

Фарамуш олмышам аҳбаб йадыдын анынгдекким,...

Балалар ички ким, салмыш фирақынг.

Мунис асарларида *бол-феъли* билан бирга худди шу маънодаги *ол- феъли* ҳам ишлатилади. Масалан: *Гулшанда гул олса хар ҳам болғусыдыр*.

Навоий ва Бобир асарларидаги каби ҳозирги-келаси замон феълининг **-ман/ -мән** ёрдамида ҳосил бўлувчи бўлишсиз форма-си ҳам кенг қўлланган: *Хар нечә қылсам тааммул билман анынг иллатын*.

Мунис асарларида ҳам равишдошнинг **-ыбан/ -ибән** аффиксли формаси кенг қўлланган: *Квп йебән ҳайван киби танны семир-түрмәк недүр?*

Мунис асарларида *вагарна, вале, магарки, вале, вагар* каби боғловчилар ҳам кенг қўлланган.

Умуман, Мунис ўз замонасининг адабий доирасида аҳли до-нишмандларнинг шоҳи ва ўз она тилининг буюк ҳимоячиси эди.

55- §. Гулханий асарларида тил ва услуб проблемалари

Гулханий истеъдодли шоир сифатида бир қанча лирик шеърлар ва «Зарбулмасал» асарини ёзди. Асарларида меҳнаткаш омма маънафини ҳимоя қилди.

Ўзбек адабий тили тараққиётининг XIX аср бошларидаги ҳолатини аниқлашда Гулханий асарларининг тили характерли ўрин тутди.

Гулханий ўз асарлари тилининг содда ва тушунарли бўлишига аҳамият берди. Асарларининг оммабон бўлиши учун халқ оғзаки ижодидан фойдаланди. Халқ тили бойлиги асосида оригинал бадий воситалар яратди.

Бундан ташқари, унинг шеърларида озарбайжон тилига хос лексик элементларни учратамиз. Масалан: *даша* (тошга), *истарам* (истайман), *айларам* (қиламан), *чоп* (кўп) кабилар.

«Зарбулмасал»да айниқса фольклор материалларига кўп марта мурожаат қилди. «Зарбулмасал»даги Япалоққуш ҳикоясини халқ бадий ижоди материаллари асосида ёзди.

Гулханий «Зарбулмасал»да «ҳикоя ичида ҳикоя» композициясидан фойдаланди (бу халқ асарларига хос услуб). У халқ оғзаки ижоди асарларини қайта ишлаш билан бирга, уларнинг услуби, бадий воситалари, тили ва бошқа хусусиятларини сақлашга интилдди. Бу нарса қуйидаги ҳолатларда кўринади:

1. «Зарбулмасал»нинг айрим ҳикояларини халқ оғзаки ижодида хос бўлган сўзлар билан бошлайди: *Бар эрди Фарғанада бир сарбан (Туя билан бўталоқ). Илгариги аййамда икки кабутар бар эрди... (Бозанда ва Навозанда)* ва бошқалар.

2. «Зарбулмасал»да фольклорнинг оммавий жанри бўлган мақоллардан ўринли фойдаланади. Мақол фольклорнинг энг кичик ва энг мазмунли жанрларидан биридир. Бу ҳақда М. Горький шундай ёзади: «Умунан мақол ва ҳикматли сўзлар меҳнаткаш халқнинг бутун социал-тарихий ҳаётининг тажрибаларини намунавий йўсинда ифодалайди».

Гулханийни «Зарбулмасал» асари асосида ўзбек ва тожик халқлари фольклорининг билимдони деса бўлади. У «Зарбулмасал»да ҳар икки тилда ҳам халқ мақолларини келтиради. Келтирган мақолларини асар ва мисралар мазмунига жуда усталик билан сингдиради. Масалан: *Эби билан сўзлаганнинг қурбони бўл. Ёв кетган сўнг қилични (ерга) чоп. Бугунги ишни эртага қўйгудек эмасдур. Ёлғон масал турмас. Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирар. Ёриқи аҳласт, кори у саҳласт каби.*

Гулханий фольклордаги каби содда ва жонли ўхшатиш, истиора, муболага ва бошқа оригинал тасвирий воситалар яратди.

Гулханий бадий ижодиётининг гоёси ва мазмуни халқ оммасига яқин бўлганидек, унинг тили ва услуби ҳам халқ оммасига яқиндир. «Зарбулмасал» қуйидаги тил хусусиятлари билан характерланади.

Айрим ҳолларда қаратқич ва тушум келишиги маъноси бир форма орқали ифодаланади:

Ҳасили умри эди ул байны,
Аты Гунашбану ошал айны.

к, қ товушлари билан тугаган сўзлар эгалик ва келишик аффиксларини қабул қилганда ҳам бу товушлар ўзгармай ўз ҳолича қолади: *Фарасат айақы ақсақ. Қизны ашиқига берди.*

Шунингдек, чиқиш келишиги аффиксларидан олдин бир и товуши орттирилади: *Анынг йанындын бир йағачлик йердә.*

Кўрсатиш ва сўроқ олмошларига қўшимчалар қўшилганда қуйидаги формаларда келади: *ул—ана, анда, алар; бу—буйла, мунда, бунда, буйда.* Масалан: *Анда Байоғлы айды. Хамуш турмақлик буйла болурму жавабы?*

Истак феълнинг биринчи шахс кўплиги феъл негизларига *-алы/-эли* аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади: *Сиз бир ширич жаваб беринг. Англаб барыб тараддуд қылалы.*

Асарда феълнинг *-мыш/-миш* аффиксли формаси ҳам истеъ-молда бўлган: *Анда бир Байоғлы дегән ватан тутмыш эрди.*

Гулханий «Зарбулмасал»да халқ тили лексик бойлигидан ҳам самарали фойдаланади. Гулханий асарлари лексикасининг муҳим хусусиятларидан бири шуки, уларда қўлланиши нуқсон ҳисобланган «авомча» сўзлар кўплаб ишлатилади.

«Зарбулмасал»да халқ ўртасида кенг қўлланадиган *тевәтәк, ташбақа, айран, сапал, қатқақ, бурундуқ, тайлақ, қонақ, ақсақ, йантақ, буқақ, кулба, күрк тавуқ, тутав, сачбағ, тушав, бойдақ* каби сўзлар; *лачын, қарчығай, хума, қызылыштан* сингари қуш номлари кўплаб учрайди.

Бундан ташқари, Гулханий китобий адабий тил традицияси таъсирида арабча-форсча сўзларни ҳам ишлатади: *абир* (қора тусли хушбўй модда), *ажуз* (кампир), *анжум* (юлдузлар), *баргаҳ* (сарой), *бадийа* (чўл), *гузир* (чора), *жаррар* (сурбет), *хасткар* (лик (совчилик), *каҳил* (ялқов), *минқар* (тумшуқ), *маҳазар* (тайёр овқат), *нафаржам* (бахтсиз), *руқаз* (хат), *сабуҳ* (эрталаб), *сақат* (нуқсонли), *сарбан* (туякаш), *тамуз* (июнь ойи), *таррар* (қароқчи), *шақават* (ярамаслик) каби.

Автор ва персонажлар тилида бу каби арабча-форсча сўзларнинг айримлари танқид қилинаётган шахсни характерлаш учун, айримлари қофия талабига кўра ишлатилади. Масалан, Саид Азимхон сўфининг ёмон хусусиятларини кўрсатиш учун *нодон, тасбеҳ, шадид, фасеҳ* сингари арабча-форсча сўзларни қўллайди.

Гулханий ўша давр тилида мавжуд бўлган синоним ва синонимик қаторлардан усталик билан фойдаланади: *ғам, ғуссандух; асман, квис, фалак; халқ, улус, эл; исм, ат; йолдаш, ҳамраҳ; нама, хат; ай, қамар; афтаб, қуйаш, шамс, хуршид; чайан, ақраб; тараф, жаниб; йуз, араз, жамал; дарйа, наҳр* каби. Масалан: *Сангушт Ирақдын Ҳижаз сары барур эрди. Йол вэсидә начар бир чайанга йолдан болды. Иккиси зарурат-*

дын **ҳамраҳ** болдылар. Ул **йвзники йашырур эрди**. **Арааыдын шамсу қамардур хижил**. Аввал барыб, **Кулангир Султан жамалыны кѳриб...**

Демак, Гулханий жонли тилнинг лексик ва грамматик иккониятларидан кенг фойдаланди. Сарой аристократ ёзувчилари эса жонли тилдаги оддий сўз ва ибораларни қўллашдан батамом бош торттиб, сарой адабиётининг мураккаб, оғир тил ва услубини давом эттирдилар. Гулханийнинг бадий тили ва услуби сарой аристократик адабиётининг тили ва услубидан тубдан фарқ қиладѳ.

Гулханийнинг ижодий тажрибаси шуни кўрсатдики, у адабий тилни бутун халқ оммасига тушунарли, турмуш учун зарур сўзлар ва грамматик формалар билан бойитишга интилди.

56-§. Махмурнинг реалистик сатира тили ва услубини ривожлантиришдаги роли,

Махмур XVIII аср охири ва XIX аср бошларида ижод этган ўзбек прогрессив адабиётни вакилларидан биридир. У бир қанча лирик шеърлари билан бирга реалистик сатиралар ижод этди.

Махмурнинг кўпчилик сатирик шеърларида фақат айрим иллатларгина танқид қилиниб қолмасдан, балки «аламон» деб видо қилган исёнкор қалбнинг ҳамласи ҳам ўз ифодасини толади. Бу нарса тил ва услубда янгилекни вужудга келтирди. Махмур сатираларида бадий тасвирнинг турли усулларидан ва халқ тили материалларидан самарали фойдаланган ҳолда мукамал образлар яратди.

Махмур ўз сатираларида турли хил шахсларнинг кирдиборларини фош этиш учун образлар характериға мос келувчи сўзларни топа билди. Масалан, «Итбоқар қози» сатирасида қози образини чизар экан, оши итлар билан «бир табоқда» эканини, «бир ялоқ» дан овқатланиши ва «бир катак»да ётишини кўрсатади. Уларнинг итларча ҳаётини танқид қиладди. Ҳаким Туробий, Ловубол Уратепагий ва Фазлий Намангоний образларини чизганда, уларнинг касб-корига доир сўз ва терминларни ишлатади.

Махмур сатирик образлар портретини турли бадий приёмлардан: муболага, ўхшатиш, такрорлар, метафоралардан фойдаланган ҳолда ёритди.

Қози Муҳаммад Ражаб Авж портретини чизганда, халқ тили бойлигидан фойдаланиб, куйидаги муболагани яратди:

Даме гар бузылса бу дастари зар,

Тузатмаққа салғай анга мардикар.

Махмур ғазалларида айрим образларнинг сифатларини кучайтириб кўрсатиш мақсадида бир сўзни атайлаб жуфтлайди ва сўзнинг таъсир кучини оширади:

Журм десэнг қабат-қабат, фиқ десэнг сабат-сабат,

Наҳс десэнг наMAT-наMAT, сѳфуи ханагаҳ Өзим.

Махмур сатирик образ тилини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Индивидуал тил ва образ яратиш учун шева-

ларга хос бўлган сўзлардан, феъл формаларидан фойдаланади ва уларни ўринли ишлатади. Масалан: *қиса— қылса, бома— болма, қыган— қылган, кегэй— келгэй, босам— болсам, йаныммадим— йанмадим, айылмадим— айрылмадим* кабилар.

Бундан ташқари, Махмур кенг халқ оммаси қўллайдиган, аммо китобий услубга киритилмаган сўз ва ибораларни кўплаб ишлатади: *каталак, камалак, катак, қана, алачуқ, заминқан йертөлэ, ажрық, оғур, сумалак, фалакзайда, ғоли, бийабан, алаштрквз, квлпэк, буруш (бурда), ялақ, тэбэк* каби.

Унинг асарлари тилида баъзан тушунилиши қийин бўлган ўзбекча ва тожикча аралаш конструкциялар, луғатсиз англашилиши мушкул бўлган сўзлар ҳам учрайди. Шунингдек, ғарбий адабий тил элементлари ҳам бор. Масалан, *яхши* сўзи ўрнида *чох* сўзи ишлатилади.

Умуман, Махмур улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асослаб берган адабий тилни жонли халқ тили негзида ривожлантирди. Махмурнинг реалистик сатиралари услубидаги воситаларни демократ шоир Муқимий ривожлантирди.

57- §. XV—XIX асрлардаги луғат ва грамматик асарларнинг адабий тилни нормалаштиришдаги роли

Мазълумки, бирор яхши луғатнинг пайдо бўлиши миллий нутқ маданиятининг тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Ўзбек тилшунослигида луғатчилик катта тарихга эгадир.

Буюк мутафаккир шоир Навоий ўзининг луғатчилик ва грамматика соҳасидаги ярим асрлик тажрибасини «Муҳокаматул луғатайн» асарида умумлаштирди. Унда ўзбек ва форс-тожик тилларининг луғатларини қиёслаб, ўзбек тилининг устуликларини кўрсатди.

Навоий даврида ва ундан кейин унинг асарлари тили ҳақида бир қанча луғатлар ва грамматикалар тузилди. Луғат ва грамматикаларда Навоий тилидаги лексик ва грамматик материаллар тўпланди. Шундай луғатлардан бири Алоий бини Муҳибий (1560) томонидан тузилган «Ал-луғотун Навоия ва ал-истишҳодатул чигатоия» («Навоий луғати ва чигатоий тили далиллари») номли асардир. Бу луғат «Абушқа» деб ҳам аталади. Илмий жамоатчилик ўртасида шу ном билан машҳур бўлган бу луғатни 1869 йилда В. В. Вельяминов-Зернов нашр этгирди ва француз тилида унга сўз бешя ёзди.

„Абушқа“ луғатида 2.000 та сўз бўлиб, улар Навоийнинг бадиий, илмий, тарихий асарларидан олинган. У сўзларнинг луғавий маънолари изоҳланиб, Навоий ғазал ва дostonларидан келтирилган мисралар билан ойдинлаштирилади. Луғат автори туркий халқларга тушунарли бўлмаган сўзларни ажратиб олиб, уларни изоҳлайди. Бунда у асосий луғавий birlikларни ажратиб олмай, ҳар хил грамматик формалардаги сўзларни алфавит тартибида бериб боради. Масалан: *икэв, икэгв, икэвлэ, икэлэмиз; болғача, болғуча, болғунча; тврттэ, твртэлэ, твртэвлэ, твртэлэси* каби.

«Абушқа» лугатининг қимматли томони шундаки, чиғатойча-туркча деб аталган бу асарда умумга тушунарли бўлмаган сўзларнинг кўчма маънолари ва маъно оттенкалари изоҳланади. Шунинг учун у баъзи сўзлар семантикасини ўрганишда ишончли материал бера олади.

Тали Имоний Ҳиротий томонидан яратилган «Бодоеал лугат» асари ҳам Навоий асарлари лексикасига бағишланган. «Бодоеал лугат» XV асрнинг охирларида китобат қилинган бўлиб, у чиғатойча-форсча лугат ҳисобланади. Лугатда Навоий тилидаги туркча сўзларнинг форсча таржимаси берилган. «Бодоеал лугат» А. К. Боровков томонидан ўрганилиб, нашр этирилди.

А. К. Боровков «Бодоеал лугат» ва «Абушқа» ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Абушқа» лугати «Бодоеал лугат»нинг қайта ишланган формаси ёки унга яқин бўлиб, унда сўзларнинг таржимаси берилгандир»¹.

XVII асрда тузилган Фазлуллахоннинг лугати ўзбек тили тарихи учун муҳим қимматга эгадир. У туркча лугат деб аталиб, уч бобдан иборатдир. Биринчи бобда феъллардан ҳосил бўлган отлар форсчага таржима қилинади. Иккинчи бобда эса турли хил феъл формалари изоҳланади. Учинчи боб от туркуми сўзлигини ташкил қилади.

Фазлуллахон лугатида ҳар бир сўзнинг талаффуз этилиш нормасига аниқ характеристика берилади. Масалан: *ота* сўзидаги олдинги унли фатҳа ва маддали алиф билан, иккинчиси маддасиз ёзилади, деб изоҳланади. Лекин келтирилган мисоллар кимнинг асаридан олингани ҳақида ҳеч қандай белги йўқ. Ҳатто баъзи сўзлар изоҳига мисоллар берилмайди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти қўл ёзмалар фондида сақланаётган «Арабча-ўзбекча-тожикча лугат» («Мунтахабул лугат») хевалик Муҳаммад Ризога тегишлидир. Бу лугатда Навоий асарларидаги арабча, форсча ва ўзбекча сўзларга изоҳ берилади. Автор сўз бошида лугатнинг мақсад ва вазифалари ҳақида маълумот беради.

Муҳаммад Ризо сўз ва ибораларнинг семантикасини ойдинлаштириш, изоҳлаш билан бирга уларнинг стилистик қўлланишини мисоллар билан шарҳлайди. Масалан:

Мил— сулси фарсаҳ, бувад, амир „Ҳайратул аброр“ да буюрурлар. Маснавий:

Оз киби турлар бары андын залил,

Кишидән ихраж болыб мил-мил.

Ва йана мил улким, падшаҳлар ғазаб қылган адамыны кўзигә қызутуб чекәрләр, набина болур эрмиш, бу маъниға мавлана Фузулий буюрурлар. Маснавий:

Эй Фузулий бахшайам та ғайра ҳар ҳунын мижа,
Аташин бир милдүрким, чашман ғайрат чекәр.

¹ Боровков А. К. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка.— «Лексикографический сборник». Вып. IV. М., 1960, стр. 156.

Йана улким, дубулғаннинг устидә баланд ва муртафсё болыб турған, мил дерләр. Чунанчи амир „Фархад ва Ширин“ да Фархадның икки таш билә Хисравның тил миғфари ва маҳжан алам учурғаны байаныда буюрур. Маснавий:

Икки таш қылыб суръатда таъжил,
Пайапай учты йетгәч маҳжан мил.

XV—XIX асрларда яратилган луғатларнинг мукамалларидан бири XVII асрда китобат қилинган Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг «Келурнома» асаридир. Ўзбекча-тожикча ҳисобланган бу луғат 15 бобдан иборат.

Луғатнинг қимматли томони шундаки, унда ҳар бир сўзнинг бош ҳолати, яъни феълларнинг инфинитив формаси, отнинг бош келишик формаси ва унинг форсча таржимаси берилади. Сўнгра унга турли хил грамматик формаларнинг қўшилиб келиши ва унинг таржимаси кўрсатилади. Масалан: *оқумақ—хандан, оқыды—ханд, оқыптур—ханда аст, оқур—хаҳад ханд, оқубды—ханда буд, оқуйдур—миханд, оқумады—на ханд, оқумаптур—на ханда буд, оқумас—на хаҳад ханд, оқумайды—на ханда буд, оқумайдур—нама ханд, оқу-биҳан, оқума—махан, оқурбиз—миханиж ма каби.*

Луғат бир неча фаслларга бўлинган. Ҳар бир фаслида ҳаётнинг турли соҳаларига онд сўзларга изоҳ берилади. Масалан, «Осмон», «Ер», «Қушлар» каби фаслларда шуларга тегишли сўзлар изоҳланади.

Инсон организмга онд фаслда сўзлар қуйидаги тартибда берилади: *баш — сар, мийа — мағиз, сач — муй, қаш — абру, манглай — пешана, кѳз — чашм, қулақ — гўш каби.*

Бу луғат орқали тожик тили таъсирида гайдо бўлган синонимик қаторларни аниқлаш мумкин: *кѳк—аслан, қуйаш—афтаб кун—афтаб¹.*

Меҳдихоннинг «Санглоҳ» луғати ўзбек адабий тили тарихида муҳим ўрин эгаллайди. «Санглоҳ» луғатида «Мабаниул луғат» деб аталувчи эски ўзбек тилининг грамматик очерки берилган бўлиб, унинг кириш қисмида Навоий асарларининг сови кўрсатилган². «Мабониул луғат»нинг биринчи бўлимида ҳаракат номлари ва сифатдошлар изоҳлангандан сўнг ўтган замон, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майли, феълнинг бўлишсиз формалари ҳақида гапирилади. Асарнинг иккинчи бўлимида баъзи грамматик формаларнинг шаклланиш жараёни кўрсатилади, учинчи бўлимида ол-

¹ «Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1927, 9-сон, 40-бет; Ибрагимова А. Исследование «Келур-наме» Мухаммеда Якуба Чинги. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1976.

² Умаров З. А. Грамматика староузбекского языка «Мабаниул-луғат» Мирзы Мухамедхана. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1967; Мухиддинова К. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Меҳдихана. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1971.

мошлар, тўртинчи бўлимида юклама ва морфемалар характеристикаси, бешинчи бўлимида ёрдамчи феъллар, олтинчи бўлимида орфография масалалари ёритилади. Грамматиканинг охирида Навоий асарларида учровчи форсча элементлар илова қилинади.

«Мабониул луғат»да у ёки бу форманинг форс ва ўзбек тилида қандай қўлланилиши кўрсатилади.

Меҳдихон грамматикасида эски ўзбек тилининг фонетикаси ҳақида ҳам тўхталиб, товушларнинг жаранглилашиши ва жарангсизланиши (ассимиляция) ҳолати, унли товушларнинг уйғунлашиши каби масалалар ёритилади: *алды, урды, кетти, туттум, кетти* каби.

Асарда шевалардаги айрим грамматик формаларнинг фарқли томонлари ҳам кўрсатилади. Бунда адабий тил фактлари жонли шевалар билан чоғиштирилади: *кетмак, келмак, кўрмак* каби сўзлар хоразми ва туркманларда *гитман, гелман, гўрман* тарзида талаффуз этилиши айтилади¹.

Грамматик формаларнинг ишлатилиш даражаси ва шу сўзларнинг этимологияси қизиқарли фикрлар билан ёритилади. Масалан: *айдын* (ай + тун), *ыштан* (ич + тон) каби.

Умуман, Меҳдихон луғати ва грамматикаси ўзбек адабий тилининг лексик ҳамда грамматик нормаларини белгилашда маълум роль ўйнайди.

Фатҳ Алихон Қожарий луғатида (XIX аср) 8.000 дан ортиқ сўзга изоҳ берилиб, унинг учдан икки қисми Навоий асарларидан олинган мисоллар билан безалган.

Луғат тўрт қисмдан: сўз боши, чиғатойча-форсча луғат, «Санглоҳ» луғатида берилмаган ўн икки сўз изоҳи, Навоий асарларидаги форсча сўзлар луғатидан иборат. Луғатда Навоий биографияси ҳамда географик, тарихий ва этнографик маълумотлар ҳам бор.

XV—XIX асрлар давомида ўзбек тили ҳақида яратилган луғатлар юзасидан қуйидагича ҳулосага келиш мумкин:

Ҳайма луғатларнинг тилида жанубий туркий диалектларнинг таъсири кучли ва ҳажми кичик ё чегараланган. Улардаги лексик элементлар 8—9 мингдан ошмайди. Луғатлар чиғатойча-форсча деб аталгани билан Навоий асарлари тили билан чекланган.

Ҳақиқий луғатлар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Луғатда тилдаги бутун луғат бойлиги ўз ифодасини топиши керак².

2. Ҳар бир сўзнинг конкрет, аниқ маъноси изоҳланиши лозим. Меҳдихон «Санглоҳ» луғатида 12 сўзнинг маъноси ноаниқ дейилса, Фатҳ Алихон луғатида улар изоҳланади.

3. Луғатда ҳар бир сўзнинг тўғри қўлланиш намунаси кўрсатилиши зарур.

¹ Самойлов А. Н. Персидский турколог XVIII века Мирза Меҳдихан.— «Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана». № 5. Баку, 1927, стр. 3—16.

² Виноградов В. В. Толковые словари русского языка.— Сб., «Язык газеты». 1941, стр. 356.

Умуман, юқоридаги луғатлар ва грамматикалар талабларга тўла жавоб бермаса-да, улар адабий тилнинг нормалашшида ўз даврида муҳим роль ўйнади.

* * *

XVII асрдан XIX асрнинг 60- йилларигача бўлган ўзбек адабий тили ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Бу даврдаги ўзбек адабий тилида ғарбий адабий тилнинг, яъни Фузулий адабий тилининг таъсири кучли эди. Чунки кўпчилик шоир ва ёзувчилар асарларини Навоий ва Фузулийга эргшиб ёздилар. Уларнинг тили ҳамда услубидан фойдаландилар.

2. XVII асрдан XIX асрнинг 60- йилларигача бўлган даврдаги адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш учун кураш тенденцияси кучли эди. Бу тенденция Абулғози ва Бобирлардан бошланиб, улардан сўнгги сўз санъаткорлари давом эттирдилар.

3. Сўнгги феодализм даври ўзбек адабий тилида ўзбек тилининг диалектал хусусиятлари ўз ифодасини топди. Абулғозиди Хоразм шеvasи, Турдида Бухоро шевалари, Гулханий ва Махмур-да Фарғона шевалари хусусиятлари учрайди.

10- б о б

XIХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА ХХ АСР БОШЛАРИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

58- §. Даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва адабий тил масаласи ҳақида

Жуда узоқ тарихий даврни ўз ичига олган ўзбек адабий тили тараққиётида XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларидаги адабий тил ўзига хос алоҳида ўринни эгаллайди. Бу давр адабиётининг тили ва услубида жиддий, муҳим янгиликлар юзага келди. Булар ўзбек халқи ҳаётида юз берган социал муносабатларнинг ўзгариши натижасида майдонга келди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошига келиб ўзбек халқининг социал ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Феодал тарқоқлик яна кучайди. Тили, урф-одати, маданияти бир бўлган ўзбек халқи учта майда хонликка ажралган ҳолда яшади. Иккинчи томондан, Россия ва у орқали Европа билан мунтазам савдо алоқасида бўлган ўзбек халқи у ерларда бўлаётган ўзгаришлардан маълум даражада хабардор бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия Урта Осиёни ўзига қарам қилиб олди. Бу ўзбек халқи ҳаётида жуда муҳим ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди. Аввало ўзаро феодал урушларга барҳам берди. Ўзбек халқи ҳаётида капиталистик муносабатларнинг тезлашишига олиб келди. Маҳаллий аҳоли ўртасида илғор рус маданияти кенг тарқала бошлади.

Ўзбек халқи тарихи ва жамият ҳаётида рўй берган бу ҳодисалар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабий тилига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Агар XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабий тилида Навоий тили таъсири ва уни халқ тилига яқинлаштириш ғояси кучли бўлса (буни Гулханий, Махмур, Огаҳий, Абулғози, Мунис асарлари тилида кўрамиз), шу асрнинг 60-йилларидан кейинги ўзбек адабий тилида ҳам Навоий традицияси давом этди, аммо бунда рус тилига хос бўлган сўз ва формалар кўплаб қўлланди. Булар Муқимий, Фурқат, Қомил Хоразмий, Завқий, Аваз Утар асарлари тилида яққол кўзга ташланади.

Россия ва Ўрта Осиёда революцион ҳаракатнинг ўсishi патижасида янгича сиёсий лексика ва терминология, рус тили таъсирида янгича грамматик конструкциялар пайдо бўлди. Булар 1906 йилдан сўнгги газета ва журналлар тилида, Ҳамза ва С. Айнийнинг дастлабки асарларида, М. Беҳбудий ижодида мавжуддир.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни, адабиётда реалистик ғояларнинг ривожланишини, давр тараққиётининг тилда ўз ифодасини топиш жараёнини ҳисобга олиб, бу асарлардаги ўзбек адабий тили тараққиётини икки даврга бўлиш мумкин:

1. XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йил революциясигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили.

2. 1905 йилдан Октябрь революциясигача бўлган ўзбек адабий тили.

59-§. XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йилгача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили

XIX асрнинг иккинчи ярми, яъни 60-йиллардан бошлаб Ўрта Осиё Россияга қўшиб олина бошланди.

Ўзбекистон территориясидаги Қўқон хонлиги Туркистон генерал губернаторлигига қўшилиб, Бухоро амирлиги ва Хева хонлиги Россиянинг вассали сифатида сақланиб қолди. Бу ҳол мамлакат экономикаси, ижтимоий онг тараққиёти ва адабиётига таъсир қилди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида мамлакатда ҳукм суриб келаётган эски ҳаёт асослари ўзгара бошлади. Туркистон қолоқ экономикасининг Россиянинг анча тараққий қилган экономикасига қўшилиши В. И. Ленин таъбирича, Ўрта Осиёни «жаҳон товар муомаласи йўлига олиб чиқди». Капиталистик муносабатларнинг ўса бориши жамиятда ижтимоий табақаланишни кучайтирди. Маҳаллий буржуазия туғила бошлади ва у мамлакатда товар муомаласини ўз қўлига олиш учун ҳаракат қилди. Капиталистик муносабатлар асосида ишчилар синфи туғилди. Халқнинг асосий қисмини ташкил қилган деҳқонлар ҳаётида ҳам кескин ўзгариш юз берди. Қолоқ хўжаликлар майдонга келди. Ўрта ва камбағал деҳқонлар ердан ажралиб батрақларга, ишчиларга айланди.

Туркистоннинг Россияга қўшилиши ўзбек халқининг рус халқи билан бевосита ва яқиндан алоқа қилиши учун кенг имкоият очиб берди. Бу эса ўзбек халқининг илғор рус маданиятидан баҳраманд бўлишига ва рус тилини ўрганишига йўл очиб берди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi чекка ўлкаларда яшаган миллатлар ва элатлар, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам рус маданияти ва адабиётидан баҳраманд бўлишида ижобий роль ўйнади. «Рус тили жуда кўп майда ва қолоқ миллатлар учун прогрессив аҳамиятга эга эди — бу шубҳасиз»¹, деб доҳиёна таъкидлаган эди. В. И. Ленин.

Туркистоннинг Россияга қўшилиши натижасида Урта Осиё халқи эксплуататорлар манфаатини ифодаловчи реакцион маданият ҳамда меҳнаткаш халқ ҳаёти ва курашини ифодаловчи прогрессив-демократик маданият билан танишди.

Жамият ҳаётида янги социал муносабатларнинг ўрнатилиши илм-маърифатда янги давр талабларини ёритишни, фалсафий-назарий қарашларнинг яратилишини тақозо этди. Давр тақозоси натижасида маҳаллий халқлардан тараққийпарвар кишилар етишиб чиқди. Жумладан, қозоқлардан Абай Қўнонбоев (1845—1904), Чўқон Валихонов (1835—1866), Ибрай Олтинсарин (1841—1889), тожиклардан Аҳмад Дониш (1827—1897), қорақалпоғистонлик Бердақ (1827—1900), татарлардан Абдулла Тўқай (1886—1913), Қажом Носирий (1824—1902), арманлардан Мекаел Налбандян (1819—1848), Губраел Сундукчян (1825—1912), Хачатур Абовян (1805—1848), Ованес Туманян (1869—1928), озарбайжонлардан Мирза Фатали Охундов (1812—1878), Мирза Алиакбар Тоирзода (1862—1911) каби кишилар шу даврдаги илғор зиёлилардир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонга революцион Россия — Чернишевскийлар, Ульяновлар, Плехановлар Россияси ҳамда реакцион Россия — Гучковлар, Струвелар Россияси кириб келди. Бу икки хил адабий оқимнинг — прогрессив-демократик ва феодал-клерикал оқимларнинг шаклланишига замин ҳозирлади.

Илғор революцион Россиянинг таъсири натижасида ўзбеклар ўртасидан ҳам янгича онг-тушунчага эга бўлган зиёлилар — Мирза Барот Қосимов, Акрам Асқаров, Ҳожиг Юсуф, Мирза Бухорий, Сиддиқий, Сатторхон, Исоқхон (Ибрат), Комил Хоразмий, Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз Утар кабилар етишиб чиқдилар. Уларнинг кўпчилиги адабий ҳаётда ҳам қалам тебратиб, прогрессив-демократик адабиётнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар. Прогрессив-демократик адабиётнинг моҳиятини ва ғоявий асосини халқчиллик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик ғояларни ташкил қилади. Улар традицион жанрларда ва саёҳатнома, мактуб жанрида асарлар ёзиб, уларда халқ ҳаётини тасвирладилар, халқлар ўртасидаги дўстликни тараннум этдилар, ҳукмрон синфларнинг кирдиқорларини фош этдилар, ҳаётдаги янгиликларни тарғиб қилдилар.

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 48- том, 279- бет.

Бу даврда хўжалик ва маданий ҳаётнинг юксалиши ва тараққиёти янги-янги тушунчаларнинг туғилишига сабабчи бўлди. Улар ўз навбатида янги сўзларнинг пайдо бўлишига олиб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги сўз санъаткорлари янги тушунчаларни ифодалаш учун рус тилига ва ўзбек адабий тилининг ички имкониятларига мурожаат қилдилар.

Ўзбек тили лексикаси ўша даврда уч манба асосида бойиб борди. Булар қуйидагилар:

1. Ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари ва қопунлари замида яратилган сўзлар ҳисобига бойиди.

Маълумки, жамиятда пайдо бўлган янги тушунчалар янги сўзларни яратиш учун туртки бўлди. У сўзлар неологизмлар сифатида тилнинг луғат составига қабул қилинади. Неологизм сифатида қабул қилинган сўзлар икки хил бўлади. Биринчиси, бир тил чегарасида бўлган сўзни янги маънода қўллаш: *золим* сўзи ўрнида *зулмпарвар* сўзини ишлатиш, *ишчи*, *чароғон*, *машғалистон* каби. Иккинчиси, янги тушунчани ифодалаш учун бошқа тилдан сўз олиш.

Руслардан кириб келган янги предмет ва ҳодисаларни ўзбек тилида номлашда қуйидаги усуллардан фойдаланилди:

а) ўзбек тилининг ўз сўзларини мослаштириш билан. Масалан: *жаҳоннома*¹ сўзи география маъносида (*Фурқат, Асарлар, II, 1960, 123-бет*), *манзил* — станция (*ТВГ, 15, 1889*), *уста* — дирижёр (*Фурқат, Танланган асарлар, II, 1960, 28-бет*), *босмахона* — типография (*Фурқат, II, 14-бет*), *табиб* — врач (*Муқимий, Танланган асарлар, II, 1960, 67-бет*), *нишон* — орден (*ТВГ, 9, 1903*), *муаллиф* — автор (*ТВГ, 6, № 50, 1899*) каби;

б) рус тилидаги терминларни калька йўли билан ўзбек тилига таржима қилиш орқали. Таржимада бир сўз бир сўз билан, айримлари икки сўз билан берилади. Масалан: русча *физический кабинет* сўзини *ҳикматхона* деб бериш, *похвальная грамота* — таърифнома, *амбулатория* — табибхона, *управитель* — бошқарувчи; *железная дорога* — темир йўл, *белый царь* — оқ подшо; *повестка* — чақирув қоғози, *керосин* — ерёғи, *штраф* — жарима пули, *ручка* — фулод қалам, *поезд* — оташ арава, *пароход* — оташ кема каби.

XIX асрнинг иккинчи ярмида айрим сўзларнинг таржимаси бир неча сўзлар билан берилган. Масалан, *тюрма* сўзи маъносида *турма*, *турмахона*, *ҳибсхона*, *бандихона*, *обохта*, *махбусхона*; *поезд* сўзи маъносида *пойиз*, *оташ ароба*, *ўт ароба*, *темир ароба* каби сўзлар ишлатилган.

2. Ўзбек адабий тили халқ жонли тили асосида бойиди. Бу давр сўз санъаткорлари XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Махмур, Гулҳаний традициясини давом эттириб, «авомча» ҳисобланган халқ тилидан фойдаланиб, адабий тилни бойитдилар ва янги тушунчаларни ифодаладилар.

¹ Бундан кейинги ўринларда мисолларни транскрипциясиз беришни лозим топдик.

— «Адабиётнинг жонли тилга интилиши ва унинг хазинасидан самарали фойдаланиш бу адабиётнинг ҳаётга яқинлашганлигидан, реализмга қараб интилганидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам демократик адабиётда реализмнинг ғалаба қилаётганлиги адабий тил тараққиётида ҳам, унинг лексик составида ҳам кўри-ниб туради»¹.

Шундай экан, демократик адабиёт вакиллорининг асарларида жонли сўзлашув тилига хос сўзларни истифода қилиш мумкин. Масалан: *бўзчи, косов, безгак, пахса, лой, искартопар, қирчанги, арава каби*.

3. Ҳаётда адабий тили тараққиётида учинчи манба рус тили бўлди. Маълумки, Туркистон Россияга қўшилгандан сўнг «Туркистон вилоятининг газети» ва бошқа газеталар чиқа бошладди. Бу газета саҳифаларида маҳаллий зиёлиларнинг вакиллари ҳам қатнаша бошладилар. Газетада рус тилидан таржима қилинган айрим асарлар ва мақолалар чоп этилди. Ҳатто баъзи ўзбек халқи ижодкорларининг русчага таржима қилинган асарларини босиб чиқардилар. Бундан ташқари, мадавий ҳаётда бўлган бошқа ўзгаришлар ўзбек адабий тилини улуғ рус тили лексикаси ҳисобига бойитди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий-сиёсий, илмий, техникавий соҳаларга тегишли терминлар, кундалик турмушда зарур бўлган уст-бош кийимларининг номлари ўзбек тилига қабул қилинди. «Туркистон вилоятининг газети» ва бошқа газеталар ҳамда прогрессив демократ шоирларнинг асарларида қуйидаги соҳаларга оид рус сўзлари учрайди:

1) ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-полиция режимига оид сўзлар: *уезд, воласть, дума, пристав, консул, солдат, тюрьма, штраф: ...губернатор губернуторининг ва уездной (уезд) ҳокимларининг фармойишларини ўқуб билмоғимиз зарурдир (Туркистон вилоятининг газети, 1883, № 3)*²;

2) транспортга оид сўзлар: *поезд, вагон, коляска, вокзал, станция кабилар: Хуқанд вокзолидин 28 чақирим рель темирларни бошлаб босган экан (ТВГ, 1901, № 69)*;

3) почта ва телеграфга оид сўзлар: *почта, телеграф, конверт, марка, адрес: Манинг исмига адрис этиб юборсалар (ТВГ, 1901, № 30)*;

4) саноат, савдо-сотиқ ва молиявий ишларга оид сўзлар: *завод, фабрика, купец, машина, нефть, виставка, магазин, ярмарка, банк, вексель кабилар: Бобо, ҳожи бўлсанг купес, молдор (ТВГ, 1903, № 2)*;

5) фан, маданият ва маорифга оид сўзлар: *гимназия, театр, музика, музей, газета, школа: Болаларни ушқўлга бермоқ учун хоҳиш қилдилар (ТВГ, 1902, № 12). Газетага алҳол ҳам таржимонликда турибман (ТВГ, 1890, № 33)*;

¹ Қаримов Ф. К. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1966, 59-бет.

² Кейинги саҳифаларда газетанинг номи қисқартирилган ҳолда ТВГ деб берилади.

6) медицинага онд сўзлар: *госпиталь, доктор, лазарет, фельдшер* кабилар;

7) суд ишларига онд сўзлар: *судья, суд, закон* кабилар: *Ўз асрида бўлгон нарўднўй судьяларга қороганда ўзи бошқа алоҳида одамдур* (ТВГ, 1893, № 26);

8) баъзи ҳужжат ва мукофотлар номи: *билет, паспорт, орден, медаль* кабилар;

9) кундалик турмушда керак бўлган буюмлар ва уст-бош кийимларининг номлари: *самовар, стол, стул, поднос, тарелка, лампа, фонарь, печь, галоши, ситец, драп* кабилар;

10) озик-овқат товарларининг номлари: *пиво, квас, лимонад, кофе, конфеты, картошка, сухари* кабилар;

11) ўлчов бирликларининг номлари: *пуд, четверть, сежень, вершок, минута* кабилар;

12) этник ва топонимик номлар: *Москва, Россия, англиз, француз, рус* кабилар. Масалан: *Эронистонга фарансавий зарур* (Ис-ҳоқхон).

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан ўзбек тилига баъзан эҳтиёж туфайли, баъзан эҳтиёжсиз ҳам сўз қабул қилинаверади. Масалан, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида ўзбек тилида *ҳарбий, қонун, шахар ҳокими* каби сўзлар бўлгани ҳолда *военный, закон, городничий* сўзлари учрайди. Айрим ўринларда рус сўзлари ўзбекча сўзлар билан параллел қўлланилади. Масалан: *пачот-исмотритель — иззатлик нозирлик, управляющий — бошқарувчи, староста — оқсоқол* кабилар.

Бу даврда рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилишнинг асосий сабаби шундан иборатки, маданий турмушда бир қанча янгиликлар пайдо бўлди. Бундай янги тушунчаларни ифодалаш учун ўзбек тилида сўзлар йўқ эди. Шунинг учун бундай сўзлар рус тилидан тўғридан-тўғри қабул қилинди. Булар саноат, транспорт, почта, телеграф, маориф ва маданият соҳалари билан боғлиқ эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг бир қисми аслида туркий сўзлар эди. Улар янгича маъно ва фонетик ўзгариш билан ўзбек тилига қайта қабул қилинди. Масалан: *товар, истикон* (стакан), *карандош* (карандаш); *каган, боярин, бек, башмак, қалпоқ, каблук, чердак, қаланча, лачуга, тамга, денёги, караул, ярлиқ, ям, ямшик, алтин, кабак* ва бошқалар.

Рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг кўпчилиги Фарбий Европа тилларидан кирган. Масалан, рус тили орқали латин тилидан *доктор, комитет, консул, машина, минут, номер, станция, фабрика* сўзлари; грек тилидан *гимназия, музыка, театр, телеграф*; италиян тилидан *банк, газета, касса, лазарет, солдат*; немис тилидан *ярмарка, штраф, торма, марка, контора, вексель*; француз тилидан *адрес, жандарм*; англиз тилидан *керосин, вагон* каби сўзлар; голланд тилидан *ситец, кран* каби сўзлар қабул қилинди.

Бундан ташқари, рус тилидан кирган кўпчилик сўзларнинг келиб чиқиш этимологияси арабча ва форсчадир. Масалан, шу даврда ўзбек тилига бевосита рус тилидан кирган *адмирал, азимут, ал-*

гебра, алгоритм, алкоголь, арсенал, магазин, тариф, шуба сўзлари аслида арабча; *диван, нефть, мамадон* сўзлари форс-тожикчадир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг баъзилари русча-ўзбекча компонентлар асосида жуфт сўзлар ҳолида берилди. Жумладан, *истаршина — оқсоқол* (ТВГ, 48, 1894), *фанор — фонус* (ТВГ, 45, 1894), *гир — тош* (ТВГ, 40, 1885), *сурук — муддат* (ТВГ, 19, 1884), *закунлар бирла қонун* (Фурқат) каби.

Бундан ташқари, ўша даврда рус тилидан қабул қилинган сўзларни изоҳлашда *яъни, деган, ном, номли, исмли* сўзларини қўллаганлар. Масалан: *турмада, яъни оташ кема* (ТВГ, 15, 1879), *кирасин деган чироғ ёғи* (ТВГ, 23, 1883), *карита ном ароба* (ТВГ, 18, 1874) каби.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг асосий қисми ўзбек тилига сўзлашув нутқи орқали, маҳаллий матбуот ва ёзувчиларнинг асарлари орқали кириб келди.

Таржималар фақат рус тилидангина эмас, балки бошқа тиллардан, жумладан, форс-тожик тилидан ҳам қилинди.

Айниқса, бу даврда Бедил ижоди билан қизиқиш, Бедилга эргашниш кучайган эди. Ана шу қизиқиш ва эргашниш натижасида демократ шоирлар зуллисонайликни давом эттирдилар. Натижада классик адабиётдаги форс-тожикча ва арабча грамматик формалар ҳамда лексик элементлардан ҳам фойдаландилар. Демократ шоирлар ва маърифатпарварлар персонаж тили, бадий асар тили, автор тили, стилистик дид ва услубга алоҳида эътибор билан қарадилар. Натижада шоирлар қаҳрамонларнинг индивидуал тили орқали уларнинг касб-ҳунари ва характери очиб беришга интилдилар. Масалан: Муқимийнинг «Тўйи Иқонбачча» сатирасидаги тошкентлик бой ва иқондаги гумашта тилига эътибор берилса, бирининг тилида кескинлик, дағаллик, буйруқ, иккинчисининг тилида эзмалик, ланжлик, ялинчоқлик хусусиятлари сезилади.

Прогрессив-демократ шоирлар ва маърифатпарварлар (Исҳоқхон, Сатторхон, Муқимий, Фурқат, Аваз, Завқийлар) XIX асрнинг иккинчи ярмидаги адабий тил ва услуб тараққиёти учун янги-янги проблемаларни олға сурдилар. Адабий тилни янги грамматик формалар ва рус тили лексик элементлари билан бойитдилар.

60-§. Ўзбек адабий тилининг ривожланишида Муқимийнинг хизматлари

Ўзбек прогрессив-демократик адабиётининг машҳур вакиллари-дан бири Муқимий ўзбек адабий тилининг ривожига катта ҳисса қўшди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеаларга бой давр бўлиб, ўзбек халқи тарихида алоҳида аҳамият касб этганидек, ўзбек адабий тили тараққиёти тарихида ҳам ўзига хос бир даврни ташкил қилади.

Ўзбек адабий тилининг Алишер Навоий томонидан асосланган

ва ривожлантирилган нормалари асрлар давомида ўзгара борди ва эскира бошлади. Муқимий тили Навоий тилининг — эски ўзбек адабий тилининг давоми ҳисобланса-да, ундан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Бунинг сабаби шуки, тил ўзида жамият ва иқтисодий турмушда бўлган ҳамма ўзгаришларни тўғридан-тўғри ва бевосита акс эттиради. Шунинг учун ҳам Муқимий асарлари тилида сўзлашув нутқиغا хос хусусиятлар, классик адабиётга хос бадийий услуб ва грамматик формалар ҳамда рус тилига хос лексик элементлар мавжуд.

1. **Муқимий асарларида сўзлашув нутқи элементлари.** Муқимийнинг ўзбек адабий тилига қўшган ҳиссаси унинг халқчилигини оширишга қаратилганлиги билан характерланади. Шоир халққа тушунарли тилда ёзишни ўз стилининг ажралмас хусусиятларидан бири қилиб олиш билан олдинги асрларда яшаб ижод этган прогрессив ёзувчиларга nisбатан бирмунча илгарилаб кетди.

Муқимий меҳнаткаш омма ҳаётидан фақат тема ва сюжет олмасдан, балки унинг битмас-туганмас бойликларидан ҳам баҳраманд бўлди. Шунинг учун шоир асарлари тили фольклор ва халқнинг жонли тили ҳисобига бойиди, ривожланди. Бу жиҳатдан унинг «Танобчилар», «Московчи бой таърифида», «Тўй» каби етук сатirik асарлари алоҳида ажралиб туради. Муқимий, айниқса, халқ оғзаки ижодининг сифатлаш, ўхшатиш, метафора, метонимия, аллегория, муболаға, синекдоха, такрорлаш каби бадийий тасвир воситаларидан кенг фойдаланди. Масалан: *ботини чўян қозон, қайнар ичида реву ранг*. Бунда дин аҳлларининг нодонлигини кўрсатиш учун кўнгилларини қора қозонга ўхшатади.

Муқимий ўз фикрларини содда, ихчам ва халққа тушунарли тарзда ифода этиш учун мақоллар ва ҳикматли сўзларни кўпроқ қўллади. Шоир баъзи халқ мақолларини лексик ва грамматик жиҳатдан ўзгартириб берса, баъзиларини қисман ўзгартиради. Айримларини шеърнинг қофия ва мазмунига сингдириб юборади:

Арзон эмас беиллат, қиммат эмас беҳиммат,
Ноинсофу бетавфиқ олган экан Бектурбой.
Бор масалким, яхши одам дер эдим, ўзи будур;
Йўқса айлардим қачон сизларга мен даъво анор,
Гар қилич бошимга ҳам келса, дегайман ростин.
Тегди касофати бари юртга ҳам,
Борки масал, бирники мингга деган.

Муқимий асарларида халқ сўзлашув нутқиға хос лексик хусусиятлар ҳам кўп учрайди. Булардан баъзи лексик хусусиятларнинг адабий тилда эквиваленти бор, баъзилариники йўқ. Муқимий асарлари тилида *кўрпа, тезак, эзма, кўсав, мағзоба, хуржин, шилқим, пурдоқ, керилмоқ, кекирмоқ, ўсол, қолғич, инжиқ, пақир, таг, жой, бояқуш, пирсиён, увода, калла* каби халқ тилига хос сўзлар учрайди. Шулардан *қолғич, инжиқ, пақир, каллакдор, таг, жой* сўзларининг ўзбек адабий тилида синоними йўқ:

Ошиқидин чойхўрини беҳабар **қолғич** олур,
Бир мири оту бир **пақир** араванг.
Барча **каллакдору** барча паҳлавон қурбақалар,
Ҳожи ўзи мурдор экан.

Яёв, бояқуш, эзма-чурук, пичинг, пирсиён, увода, калла каби сўзларнинг адабий тилда *пиёда, бечора, серган, киноя, эронли, йиртилган, бош* каби синонимлари бор:

Хоҳи **яёв**, хоҳи бўлсин отим,
Гоҳ сайр ҳам даркор экан.
Қаниб бечораи **бояқуш** бўйинни
Майда сухан, **эзма-чурук**, занчалиш.
Кўчти халқи ёпиниб кўча, **увода** тўинни
Хўб келур лекин гаранг **каланг** шамол.

Муқимий бундай сўзлардан жонли сўзлашувдаги маъно хусусиятини тўла ифодалай олмаган ўринларда ва сўзлашув нутқида хос образлиликни кўрсатиш мақсадида фойдаланган.

Муқимий асарларида кўчма маънода ишлатилган сўзлар ҳам учрайди. Кўчма маънода ишлатилган сўзлар ўзларининг адабий тилдаги маъно хусусиятларига нисбатан алоҳида образлиликка ва экспрессивликка эга. Масалан, Муқимий *тухум* (яйцо, семена), *жўжа* (циплёнка), *сиёсат* (политика), *чўзилди* (чўзмоқ), *ичкари-си* (тўрт девор ичи) ва бошқа сўзларни *қариндош-уруғ, фарзанд, қўрқитиш, серган, хотини* каби сўзлашув нутқидаги сўзлар маъносида ишлатади...

Масалан:

Тўйга ўз **тухумидин**, хотун демади.
Жўжаси кўп қип-қизил деган: „Қани дон?“ — кўсамен,
Бир **сиёсат** бирла бўлдингиз пинҳон, қурбақалар,
Занчалиш, эзма, ҳам **чўзулди** талай.
Ичкарисин бирла ҳам энди таваккал гап есанг.

Муқимий асарлари тилида баъзан сўзлашув нутқида хос қўйидаги фонетик процесслар мавжуд. Метатеза ҳодисаси. Бунда сўз таркибидаги товушлар ўрин алмашади:

Қийғир кўтарган уч йигит,
Қилдилар бир-бирига **истеза**.

Текстда метатезага учраган сўзларнинг адабий-орфографик формаси *қирғий ва ситеза*дир.

Апокопа ҳодисаси. Бунда сўз ўртаси ва охиридаги товушлар тўшиб қолади:

Борилиб меҳмон **бўган** кўп жойу дастурхонини.
Неча аҳволи харобингни кўриб, **қимас** ниго.
Куйдириб дубора **Ғишкўприк**да олдимдан чиқиб.
Бор экан деб **кемасун** одам гадо деб бир умр.
Устидан дарвозасин **қуфлаган** Асрорқул.

Апокопа ҳодисасига учраган сўзларнинг адабий-орфографик шакли *бўлган, қилмас, ғишт, келмасун, қулфлаган* кўринишидадир.

Муқимий асарларида сўз таркибидаги бир товушнинг бошқа бир товуш билан алмашиш ҳодисасининг қўйидаги кўринишлари мавжуд:

қ — **х** алмашиниши:

Бўлса шу яхши дебки **махтағанинг**.
Нигоҳ кайфи учкай, келса агар **тарахлаб**.

ч — ш алмашиниши:

Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш

б — м алмашиниши:

Тобақай **мундоғ** маломат кунжида доим Муқим.

м — н алмашиниши:

Балодек учраган **шилқин** гадоларга қирон келсун.

й — ғ алмашиниши:

Зилзиладин лаҳзада **шундоғ** шаҳар...

Муқимий асарлари тилида сўзлашув нутқиға хос грамматик формалар ҳам қўлланади. Масалан, адабий тилда **-зор** аффикси жонсиз предметларга қўшилади. Лекин сўзлашув нутқида жонли предметларга ҳам қўшилади. Бу ҳол Муқимий асарларида ҳам учрайди.

Етдим ул оқшом ғам ютиб,
Дашти қароқчизор экан.

Муқимий кенг халқ оммасига тушунарли халқчил тил учун қурашар экан, Навоий, Махмур, Турдилар изидан борди, демократик кайфиятга мос поэтик нормалар излади. Навоий, Махмур, Турдилар изидан борган Муқимий тилида эски ўзбек тилининг хусусиятлари ҳам мавжуддир.

2. **Муқимий ижодига эски ўзбек тилининг таъсири.** Муқимий сўз танлаш ва ижод қилишда ўзидан олдинги шоирларга эргашди. У Навоий, Жомий, Фузулий, Лутфий, Махмур, Турди кабиларнинг асарларини ўрганиб, улар каби ғазаллар ёзди.

Муқимий асарлари тилида классик шоирлар қўллаган лексик элементлар, грамматик формалар учрайди. Муқимий асарларида эски ўзбек адабий тилига хос бўлган **эрур**, **-дур**, **-ибон**, **-миш**, **ўлмоқ** каби формалар ишлатилади:

Ҳозир отамларга биродар **эрур**
Ўт қўйибон **куйлирадур**: он ўзум.
Бу кунда кимики имонин сотар, ул эътибор **ўлмиш**.

Келишик қўшимчаларининг эски ўзбек адабий тилига хос формалари ишлатилган. Масалан, эски ўзбек адабий тилидаги каби учинчи шахс кишилик олмошига келишик қўшимчалари **анга**, **ани**, **анинг**, **андин** тарзида қўшилган. Чиқиш келишиги учун **-дун**, **тушум** келишиги учун **-ни**, **-и**, **жўналиш** келишиги учун **-а** аффиксининг қўлланиши ҳам бунга мисол бўлади. Масалан:

Деди: руқум ўргатасиз сиз **анга**,
Истаган янглиғ вужудин **андин** анқо, баччағар.
Алл қулогила эшит **ҳолими**.
Ўзгалара роҳати **менга** азоб.

Муқимийда ҳаракат номининг **-иш**, **-моқ**, **-ув** аффикслари билан ясалган туридан ташқари, **-ур** билан ясалган формаси ҳам бор. Аммо **-ур** аффикси билан ҳозирги-келаси замон феъли ва сифат-

доши ҳам ҳосил қилинади. Буларни бир-биридан фарқлаш керак. Масалан: *Бозор аҳли ҳайрон савдо-содиқ қилурға.*

Муқимий тилида сўроқ юкламасининг -му шаклида, *билан* боғловчиси ва сўнг кўмакчиси -ла, *била, бирла, билан* каби вариантларда ишлатилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан:

Хатингму раста-раста, сабза ё райҳони жаннатму.
Кичигу катга, хурд ила реза
Деди, есин келиб ошу нонни.

Шунингдек, Муқимий тили баъзи ғарбий туркий элементларнинг мавжудлиги билан ҳам характерланади. Масалан, сифатдошнинг **-ибон** аффиксли формаси, ҳозирги-келаси замон феълининг **-юр** аффиксли формаси, сифатдошнинг **-миш** аффиксли формаси, ҳозирги-келаси замон феъли I шахс бирлигининг *билмам* типигаги бўлишсиз формаси шулар жумласидандир:

Сўрма парвозим, пару билмни бўлмишман асир.
Ўлгурон жойда ҳам баъзи маҳалда ҳорамиз.
Билмам, одам шаклида юрган уммасибиёнмукин.
Бирава ҳийлаю макр айлаюр, афсоли шайтонлик.

Классик адабиётда бўлганидек, Муқимий асарлари тилида ҳам ифодали конструкциялар кенг қўлланади:

Бу чаманда гунчаи афгоридин айрилмасун,
Маҳзани холи даҳан, тил морн гўё баччағар.

Муқимий ўзбек адабий тилини ривожлантириш соҳасида давр талабларига ҳозиржавоблик билан катта хизматлар қилди. У адабий тилни демократлаштиришда, уни жонли халқ тилига яқинлаштиришда, янги тушунчаларни ифодаловчи кўплаб рус сўзларини олиб киришда ташаббус кўрсатди.

3. Муқимий тилига рус тилининг таъсири. Муқимийнинг ҳажвий шеърларида, шеърини ва проза йўли билан ёзилган мактубларида қўлланган русча сўзларнинг кўпчилик қисми номинатив, субстантив сўзлардир. Муқимий асарларида ишлатилган русча сўзларнинг 32 таси от, иккитаси сифат, биттадан равиш, феъл ва юкламадир. Бу нарса бир тилдан иккинчи бир тилга, асосан, от туркумидаги сўзлар қабул қилинади, деган хулосани яна бир бор тасдиқлайди.

Маълумки, русча сўзлар Муқимий асарлари тилига, асосан, отзакли формада кириб келган. Чунки у даврда чет сўзлар учун маълум орфографик қоидалар белгиланмаган эди. У даврда «қандай талаффуз қилсанг, шундай ёз» деган қоида ҳукмронлик қиларди. Шунга мувофиқ, Муқимий асарларида сўзлашув нутқида қандай талаффуз қилинса, шундайлигича ёзилган сўзлар учрайди: *йрус* (рус), *кантур* (контора), *зовут* (завод), *купес* (купец), *чўт* (счет), *уез* (уезд), *полиска* (полиция), *пуржина* (пружина), *каласка* (коляска), *приступ* (пристав), *қалуш* (галоши), *мошин* (машина), *пийн* (пьяный), *духтур* (доктор), *воғун* (вагон), *бўлус* (волость), *иштироп* (штраф), *закун* (закон), *дураб* (драп), *заколат* (заклад) ва бошқалар. Масалан: *Приступга маълум қилмоқ...* («*Воқеаи кўр Ашурбой Ҳожии*»). *Урусга ижора қуйиб зовутин...*

(«Заводчи бой таърифиди»). Бериб мол кантурга қилди яқин («Заводчи бой таърифиди»). Нозу-неъмат журмини Қўқанд уездидан тилаб... («Тар мевалар»). Олурлар иштироп уч сўм жўра, Зақун бўйича анга шуки... («Гап қондаси»).

Рус тилидан қабул қилинган баъзи сўзларнинг маъноси Муқимий асарлари тилида анча кенгайтирилган. Бунини вагон ва самовар сўзларининг маъносида кўриш мумкин: вагон сўзи рус тилида бутун бир поезд составини ташкил қилувчи бўлақлардан бири, Муқимийда бу сўз умуман поезд маъносида ишлатилади. Масалан:

Суръат ила ҳайр улусдин етиб,
Борлиги ҳам хайрият ўлди *вогун*.

(*Тарихи зилзилап Андижон*).

Самовар сўзи рус тилида «чой қайнатадиган асбоб» маъносида қўлланилса, Муқимийда «асбоб» маъносида ва кишилар ўтириб чой ичадиган жой — чойхона маъносида ишлатилади. Шу маънода Фарғона шеваларида ҳозир ҳам қўлланилади:

Тақялаб жарлар, **самовару** оқар сув, хуш ҳаво,
Мунча ҳам сероб экан, обод олдинг охуним.

(*Охуним*).

Муқимийда айрим сўзларнинг рус тилидаги маъноси торайтирилган: *контора*, *дума*, *полиция*, *волость* каби:

Жам бўлиб айлаюбон маслаҳат,
— *Думага*, — дер, — бир нима бериб жўнат.

(*Танобчилар*).

Сой, ариқларда сават бирлан **полиска** ағдариб...

(*Тар мевалар*).

Бунда бўлус Ғозп деди...

(*Савҳатнома*).

Бу мисралардаги *дума*, *полиска*, *бўлус* сўзларини Муқимий «якка шахс», «лавозим» маъносида қўллайди.

Шоир русча сўзларга мурожаат қилар экан, баъзан уларнинг бир қисмига ўзбекча аффиксларни қўшиб ишлатади: *мошиначи*, *заводчи*, *московчи*, *пружиналик* каби. Масалан:

Мошиначига бериб, тиктурмаганда барвақт,
Совуқ ҳаво, Муқимий ожиз, ёмон афандим.

(*Мактуб*).

Чиқиб янги **Московчин** бойлар.

(*Московчи бой таърифиди*).

Баъзан русча сўзларни шоир ўзбекча сўзларнинг аниқловчиси сифатида, айрим ўринларда қўшма феъл таркибида келтиради: *мошинқазон*, *дураб чекман*, *печат бойласин* каби:

Қачон бўлмаган гап қабул айласин,
Муқаррар дегайким, **печат бойласин**.

(*Московчи бой таърифиди*).

Муқимий маълум стилистик мақсад тақозоси билан индивидуал тил яратишда баъзи русча сўзлардан фойдаланди: *сейчас, пажалиста, дуррак, пашол, пиён, пиёниста, закон каби*:

Топиб мардикорини — „Сейчас юринг,
Пожалиста, — дер эрди, — эмди туринг“,
(*Московчи бой таърифиди*).

Юқоридаги каби сўзларнинг ўзбек тилида эквивалентлари бўлгани, айрим сўзлар ифодалайдиган предметлар жамиятимиздан йўқ бўлиб кетганлиги сабабли улар ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди: *старший, волюсть* каби.

Муқимий асарларида ишлатилган *Москва, рус, печать, контрола, завод, пужина, самовар, минут, галош, доктор, вагон, штраф, драп* сўзлари ҳозирги адабий тилда ҳам сақланиб қолган. Уларнинг оғзаки талаффуз асосида ёзилишига чек қўйилиб, ягона орфографик қоидалар белгиланди. Лекин *цўт, чор* (царь), *чит* (ситец) каби бир қатор сўзлар оғзаки талаффуз нормаси асосида қўлаверди.

Умуман, Муқимий ўз ғоялари, юксак орзу ва истакларини бадий эстетик жиҳатдан таъсирчан ва ёрқин ифодалаш учун сўзлашув нутқи ва эски ўзбек тили формалари ҳамда рус тили лексик элементларидан самарали фойдаланди. Бунинг билан Муқимий рус тилидаги бир қанча сўзларни ўзбек адабий тилига биринчи бўлиб олиб кирди ва унинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

61-§. Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли

Фурқат Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида туғилган янги тарихий объектив ижтимоий онгнинг прогрессив характерини адабиётда тарғиб қилган ижодкорлардан ва ўзбек тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшган маърифатпарварлардан биридир.

Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги хизмати шундаки, у демократ шоир сифатида адабий тил ва бадий услубни сўзлашув нутқиغا яқинлаштиришга ҳаракат қилди. У «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» номли асарида тил ва услубнинг соддалиги ҳамда оммабоплиги проблемаларини кўтариб чиқди.

Фурқат халқ сўзлашув тилини, урф-одатларини пухта ўрганди ва оддий халқнинг ҳаётига чуқур кириб борди. Бу «Гапнинг тавсифи», «Тўй тавсифи», «Аза тавсифи» каби асарларида аниқ кўрилади.

Фурқат халқ оғзаки ижоди асосида ўз асарларининг тилини халқчил қилишга интилди. Халқ мақоллари стилига эргашиб, турмушнинг турли томонларига тегишли бўлган афоризмлар яратди:

Кишиким илму фандин бохабардур,
Халойиққа бақадру мўътабардур.

Шоир Фурқат бу шеърини парчага «*Олим бўлсанг, олам сеники*» деган халқ мақолини сингдирди.

Фурқат новатор шоир сифатида ўзбек адабий тили лексикаси-ни янги маънолар ва янги формалар билан бойитди. Масалан, шоир *барқ*, *дору*, *олмос* сўзларига бошқача маъно юклади. *Барқ* сўзини «электр токи» маъносида, *дору* сўзини «электр токининг керакли манбаи» маъносида, *олмос* сўзини «лампочканинг вольфрам сими» маъносида ишлатди.

Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида рус маданиятига, жумладан, рус тилига зўр ҳурмат билан қаради. У рус маданияти ва санъатини куйлади ва тўғридан-тўғри: «Биз мусулмон халқи Россия тирикчилигини кўриб, хурсандчилик ва марғуб ишларини ўзимизникига қиёс қилиб тақлид қилмоқ керакдир»¹,— деди. Бу фикр ўша давр учун катта қаҳрамонлик ва зийраклик эди.

Фурқат замондошлари ичида биринчи бўлиб рус маданияти ва рус тилини ўрганишни тарғиб қилди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг куйидаги прогрессив ва қимматли мулоҳазалари характерлидир: «Россия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки, мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва раиялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдилар. Аз баски Россия халқи ҳамма вақт биз мусулмон халқининг давлатмаид ва хурсанд бўлмоғимизга қўшиш қиладур»².

Фурқат ўз асарларида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида ижтимоий ҳаёт, фан, маданият, иқтисодий турмуш соҳаларида пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодаловчи русча сўзлардан ҳам самарали фойдаланди. Буни айниқса шоирнинг маърифатпарварлик руҳида ёзилган асарларида яққол кўриш мумкин. Масалан: *акт*, *бал*, *зол*, *театр*, *раёл*, *кўмор*, *газет*, *гимназия*, *закун*, *самаучител*, *перевот*, *виставка*, *мошина*, *зовут*, *саллот*, *тилгиром*, *доктор*, *избоиши*, *пуржина* каби; *Театр-базмини обод қилғил* («Суворовов ҳақида»). *Кириб виставкани қилдик тамошо* («Виставка хусусида»). *Кириб гимназия кўрдик тамоми* («Гимназия»). *Бўлурлар тилгиром ила хабардор* («Илм хосияти»).

Ўз даврининг илғор кишиси бўлган Фурқат таърифлаётган воқеа, ҳодиса, нарса ва предметлар тасвирининг реал чиқиши учун бу сўзлардан фойдаланди. Бу сўзлар ўзбек тили лексикасининг замонавий сўзлар билан бойиганлигини кўрсатади. Бу даврга келиб тилнинг грамматик қурилиши ҳам анча силлиқлашди. Масалан, Навойининг кўпгина байтларини ҳозирги ўзбек китобхонлари қийинчилик билан тушунсалар, Фурқат шеърларини осонгина англаб етадилар. Лекин Фурқат тилини ҳозирги ўзбек тили билан тенглаштириш ярамайди. Чунки унда ҳам арабча, форсча лексик элементлар ва грамматик формалар анча учрайди. Лекин Фурқатда эски ўзбек адабий тилига хос грамматик формалар анча силлиқлашган ва такомиллашгандир.

Эски ўзбек адабий тилига хос формаларни келишиқ қўшимчаларининг ишлатилиши мисолида ҳам кўриш мумкин.

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1891, 12- бет.

² Туркистон вилоятининг газети, 1892, 13- бет.

Тушум келишиги учун **-ин, -и**, жўналиш келишиги учун **-а**, чиқиш келишиги учун **-дин** аффикслари қўлланади:

Айлади кўксима чоку кўнглими афгорлар,
Устина қилмоқ хино бирда нигор истар кўнгул.
Дардима бечоралиғдин чораи қилмасмуди?
Оразидин байтул-эхзоним мунаввар бўлмаса.
Эшитганлар ани ҳолин билурлар.

Бундан ташқари, учинчи шахс кишилиқ олмошига келишиқ кўшимчалари *ани, анга, анинг, анда, андин* тарзида қўшилади.

Икки одам **анга** бўлди нағмасоз.
Анингдек паҳлавон йўқ бу арода.
Келур кўп жанг ила найранг **андин**.

Фурқат тилида айрим сўзлардаги аффикслар сингармонизм талаби асосида ёзилган. Масалан: **Фано бўлдум, йўқ ўлдум, ушбу оламдин мени расво.**

Фурқат асарларида **-иш, -моқ, -ув** аффикслари билан ясалган ҳаракат номларидан ташқари, **-ур** билан ясалган ҳаракат номлари ҳам учрайди. **Турурга қолмади тоқат кўнгул ҳам волау шайдо.**

Баъзан оғзаки нутқ таъсирида кўрсатиш олмоши бошидаги **б** товуши м товушига ўтади: *бунда — мунда, бундин — мундин* каби.

Фурқат асарлари тилида ҳам сўроқ юкламасининг **-му** шаклида, *билан кўмакчисининг -ла, -ила, била, бирла, бирлан* тарзида қўлланиш ҳоллари мавжуд:

Биро ишқида расволиғда ўлган **борму** деб мунда
Расадла тўп отиб куннинг қиёми.
Муғанний нағма **бирлан** қилу қолин.

Булардан ташқари, равишдош ясовчи **-ибон** аффикси, *ваё* шаклидаги қўш боғловчидан ҳам фойдаланилган:

Қилибон тарбиятда ихтирому.
Ваё иқболи пастидин аламоқ.
Ваёким анда бўлса шодмонлик.

Шунингдек, Фурқат тилида ўғиз тили элементлари ҳам бор. Ўтган замон сифатдошининг **-миш** ва **-ан** ёрдамида ҳосил бўлиши, *бўлмоқ* феълининг *ўлмоқ* формасида ишлатилиши шулар жумласидандир.

Фурқат асарларида форс-тожик тилига хос бўлган аниқловчи ва аниқланмишининг ёки қаратқичли бирикманинг **и** билан бириккан изофа конструкциялари кўп учрайди:

Эмиш Русияга **сардори лашкар**,
Олиб тўртинчида **таъли ли немис**.

Шундай қилиб, Фурқат XIX асрнинг иккинчи ярмида Навоий традициясини қисман давом эттириш билан бирга, ўзбек адабий тилини янги грамматик формалар ва рус тилининг лексик элементлари билан бойитди. Уша давр ўзбек адабий тили тараққиётига

муносиб ҳисса қўшди. Фурқат асарлари тили орқали ўзлаштирилган рус тилидаги сўзларнинг кўпчилиги ҳозирги кунда ҳам адабий тил нормасига мослаштирилган ҳолда ишлатилмоқда.

62- §. Завқий асарларининг тили ва услуби

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий ўзбек демократик адабиётининг машҳур намоёндаларидан биридир. Завқий ўткир танқид, аччиқ кулги асосига қурилган бадий асарларининг мазмунига мос форма топа билди. Шоир эксплуататор синф вакиллари билан курашни тасвирлашда меҳнаткашлар ўртасидаги жаҳолат дунёсининг туб моҳиятини фош қилувчи ўзига хос оригинал услуб ҳамда бадий приёмлардан фойдаланди.

Завқий услубининг муҳим белгиларидан бири асарларида ўз замонасининг конкрет тарихий шахсларига мурожаат қилинганлиги билан характерланади.

Завқий асарлари якунида ҳикоя қилинган воқеаларни алоҳида таъкидлаш билан ғоявий мақсадини ойдинлаштиради.

Завқий услубда соддалик, раволикка эришиш мақсадида халқ оғзаки ижодидан самарани фойдаланди. У халқ мақолларидан ижодий фойдаланиб, уларни шеърый мисраларга сингдира билди:

Фарқ айламай яхши-ёмон,
Ким арпа-буғдой, ким сомон,
Туҳмат ҳақоратлар ҳамон,
Не муддаосиз афандилар.

У халқ оғзаки ижодига хос қўшиқ формасидан илҳомланиб, халқ қўшиқларига ўхшатиб шеърлар ёзди:

Кулфат тушиб бошига,
Оғу тушиб ошига,
Келмай киши қошига,
Ақробу меҳрибонлар.

Халқ оғзаки ижоди услубидан фойдаланиш Завқий асарларида кўплаб жонли халқ тили элементларининг қўлланишига олиб келди. Завқий тилининг халқ тилига яқинлигининг асосий сабаби, унинг демократизм ва реализмга асосланган йўналишида туриб ижод қилишидир.

Завқий ўз асарларида халқ тилига хос сўзлардангина эмас, сўз бирикмаларидан ҳам унумли фойдаланди:

Бу падар лаънат ҳаром ўлгур отим,
Ҳар қачонким, мен минар бўлсам касал.

Келтирилган бу парчадаги *падар лаънат, ҳаром ўлгур* кабилар халқ тилига хос бирикмалардир.

Завқий Муқимий ва Фурқатдан кўра жонли халқ тилига кўпроқ суянди. Шунинг учун ҳам унда тил халқчиллиги устун даражададир.

Бундан ташқари, Муқимий ва Фурқат асарларида бўлгани каби Завқий асарларида ҳам русча-интернационал сўзлар учрайди:

вексель, ўрус (рус), пойиз (поезд), вагўн (вагон), каласка (коляска), зовут (завод), журнол (журнал), тилграм (телеграмма), банка (банк), бўлус (волость), сиёз (съезд), приступ (пристав), калиш (галаш), камитет (комитет), большевик каби.

Завқий рус тилидаги юқорндаги каби сўзлардан ташқари, сифат ва сўз бирикмаларини ҳам стилистик талаб асосида ишлатди:

Кўр бўлмаса пул оқиб келурми,
Бу бадшақл, слепой дуракка?
Ўруча мақтаб Завқий: *Хорошо,*
Жувон, пир, марду зан монанди ишдур.

Умуман, Завқий поэзияси билан ўзбек адабий тилини халқ тилига хос грамматик формалар билан мукаммаллаштирди. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тили демократ шоирлар, жумладан, Завқий ижоди билан янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

63- §. Ўзбек адабий тили тараққиётида Аваз Ўтарнинг тулган ўрни

Ўзбек демократик адабиётининг кўзга кўринган вакиллари билан бири Аваз Ўтар ўзбек адабий тилига муносиб ҳисса қўшди.

Ҳамма демократик шоирлар каби Аваз Ўтар ҳам Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тилни ривожлантиришга, давр талабига мос ижодий формалар билан бойитишга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Аваз Ўтар асарлари тилида Алишер Навоий традицияси, халқ тилига хос формалар кўп учрайди.

Аваз Ўтар давр талабига жавоб берадиган тил воситаларини яратишда, биринчи навбатда, халқ тилига мурожаат қилди. У халққа тушунарли тилда ижод этганин ўз услубининг асоси қилиб олиб, ўзидан аввал яшаб ижод этган шоирлардан анча илгарилаб кетди. Шу мақсадда Аваз Ўтар халқ мақоллари, афоризмларидан самарали фойдаланди. Халқ оғзаки ижоди асарлари формаларига мослаб шеърлар ёзди:

Сипохи пора истар,
Мулла ижора истар,
Бечора чора истар,
Бир чора замон борми?

Аваз Ўтар асарларида халқ тилига хос *банди, зиндон, чора, ижора, шам, шол, кулба, увол* каби сўзлардан фойдаланди.

Янги бадий формани қидириб топиш йўлида Аваз Ўтар эски ўзбек адабий тили формаларидан ҳам фойдаланди.

Аваз Ўтар асарларида жўналиш келишигининг *-ға|-га, -а* аффиксли формалари, чиқиш келишигининг *-дин, -дан* аффиксли формалари, равишдошнинг *-иб|-уб, -ибон|-убон* аффиксли формалари, буйруқ-истак майли I шахс бирлигининг *-али* аффиксли формалари қўлланган:

Файри тилини саъйи қилинг билгали ёшлар,
Лозим *сиза* ҳар тилни билув она тилидек.
Адабдур излиёди бахту иззат,
Анга бу *важҳдин* маҳри лақабдур.
Дам-бадам бедору жабру зўрликлар *айлабон*.

Аваз Утар туркман, озарбайжон тиллари формаларидан ҳам баҳраманд бўлди:

Очиб ҳар бир сарида мактабинг унвонин айлаб, чўх,
Кетиб зулму ситамни зулматни бўлмиш жаҳон равшан.
Эй олами анжум аро ором суранлар,
Сизларда даҳл мормудур аҳком суранлар.

Аваз Утар ўзбек демократик адабиётининг халқчиллигини ошириш билан унинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Умуман, ўзбек адабий тили XIX асрнинг иккинчи ярмида демократик-маърифатпарвар шоирлар — Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утарлар ижоди туфайли ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

64- §. Газета-публицистика стилининг пайдо бўлиши ва шаклланиши

Туркистоннинг Россияга қўшиб олинishi иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланишига сабаб бўлди. Россиянинг чекка ўлкаларидаги адабий ва маданий ҳаракат исломни буржуазияга мослаштириш йўли билан олиб борилди. Натижада миллий буржуазиянинг идеологияси вужудга келди.

Демократик йўналишдаги маърифатпарвар ўзбек ёзувчилари ўрта аср деспотизмига, асарлар бўйин давом этиб келган қуллик ва жаҳолатга қарши курашдилар. Адабий ҳаракатчилик пантуркистик, панисломистик назариялар асосида ривожланди. Турли тенденция ва манфаатлар таъсирида Россиянинг чекка ўлкаларида «умумий турк тили» тўғрисидаги назариялар тарқалди. Демократ-маърифатпарварлар эса ўзбек адабий тилини она тили заминида ривожлантириш учун курашдилар. Бу назария ва курашлар XIX асрнинг 70- йилларида пайдо бўла бошлаган босмахона ва вақтли матбуотда ўз ифодасини топди. Бу даврда рус тилида «Туркестанские ведомости» газетаси нашр этилди. 1871 йилдан дастлаб шу газетага илова, кейинчалик мустақил ҳолда ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газети» чиқа бошлади. Шу даврдан бошлаб ўзбек адабий тилида газета-публицистика стили пайдо бўлди ва шаклланди. Газета-публицистик тил ва стилининг шаклланишида рус тили баракали таъсир кўрсатди.

Маълумки, Урта Осиё Россияга қўшилгандан сўнг рус тилидан ўзбек тилига қилинадиган таржима асарларининг сони тез кўпая борди. Бунинг асосий сабаби рус тилининг маданий ҳаётдаги роли ва аҳамияти ошганлигидир. Шунингдек, рус-тузем мактабларини ерли халқ болалари битириб чиқа бошлади. Уларнинг кучи билан турли соҳага оид асарлар русчадан ўзбекчага ва ўзбекчадан рус тилига таржима қилинди. Рус тилидан дипломатик ҳужжатлар, расмий ёзишмалар, газета-информацион материаллар, қишлоқ хўжалигига оид асарлар, илмий, табиий ва техника асарлари, сўёсий, тарихий ва бошқа хил асарлар таржима қилинди. Улар «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида нашр этилди.

Шундай қилиб, «Туркистон вилоятининг газети» XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек маданияти, хусусан, адабий тили тарихида ижобий роль ўйнади. Бу Фурқат (1858—1909), Сатторхон (1848—1901), Исҳоқхонларнинг (1862—1937) адабий ва публицистик фаолиятларида яққол кўринади. Улар шоир, олим, тарихчи бўлиш билан бирга, оташин публицист сифатида газета-публицистика тили ва стилининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар.

Дастлаб «Туркистон вилоятининг газети»ни «Эълоннома» деб қараган Фурқат, кейинчалик унинг ижтимоий, сиёсий маъносини тушуниб, газетада ўз материаллари билан актив иштирок этди. Исҳоқхон ҳам давр ўзгартирилари ҳақидаги фикрлари билан газетада қатнашиб турди. Сатторхон 1883—1890 йиллар давомида «Туркистон вилоятининг газети»да муҳаррир ёрдамчиси ва таржимон бўлиб ишлади.

Улар демократик-маърифатпарварлар сифатида газетада ўз асарлари, публицистик мақолалари билан иштирок этиб, ундан эзилган омманинг фикр-туйғуларини ифода этиш учун фойдаландилар. Улар публицистик мақолалари ва хатлари орқали рус тилини, маданиятини ва бошқа фанларни ўрганишни тарғиб қилдилар. Агар Фурқат «...Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур»,— деса, Сатторхон «Урусия тилини ўрганиб, аларнинг китобхонларида ўзлари топган илмлар ва бошқа халқдан ўрганган илмларни бизлар ҳам билиб, тириклигимизда нафи етдурган илмларни бизлар ҳам ўз фойдамизга жорий қилур эрдук»,— дейди.

Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхонлар ўзбек адабиёти классикларининг энг яхши традицияларини давом эттириб, ўзбек адабий тилига муносиб ҳисса қўшдилар. Ўзбек тилини архаик элементлардан тозаладилар, уни янги иборалар, интернационал сўзлар билан бойитдилар.

Русча-интернационал сўз ва ибораларни публицистик мақолаларида ҳам сўзлашув нутқи формасида қўладилар: *тилиграф, довуд, мошин, раел, фатагироф* (Фурқат), *гинирал губернатур, узной, ушқўл, афитсер, камиссия* (Сатторхон).

Исҳоқхоннинг қуйидаги ахборотида рус тили таъсирида ўзбек тилига ўзлаштирилган лексик элементлар яққол кўринади: «*Асримиз маданияти бор эрди, чунончи, оташ ароба, тилигром* (телеграмма), *тилифўн* (телефон), *иликтр* (электр) *фанирлари, ҳатто учадургон айрипилон* (аэроплан), *гирамўфун* (граммофон), *фатагироф* (фотография), *типогироф* (типография), *литогироф* (литография), *анвои машиналар: афтомўбел* (автомобиль), *валсафед* (велосипед), *тилсиз тилиггиромлар* (телеграммалар), *неча-неча ашййи жадида, анвои адидалар — ҳаммаси мавжуд эди*» («Туркистон вилоятининг газети»).

Айрим сўз ва терминлар таржимаси билан берилган: *пачотний исмотритель* (иззатлик нозирлик): *Хўқанд шаҳридаги мадрасада пачотний исмотритель, яъни иззатлик нозирлик мансабида турдим* (ТВГ, 1890, 3-сон).

Баъзи рус-интернационал сўз ва бирикмалар давр талабига биноан арабча, форсча сўзлар билан берилган. Масалан, Сатторхонда — *тўпчи тўра* (господин артиллерист), *вазири илмия* (маориф министри), *илмия маслаҳати* (педсовет мажлиси), *муришиди* (йўлбошчиси), Фурқатда — *жаҳоннома* (география), Исҳоқхонда — *тошбосма* (литография), *жарроҳ* (хирург), *тарроҳ* (архитектор), *ҳаким* (врач), *мударрис* (профессор).

Газета-публицистика тили ва стилига бадий стилининг таъсири кучли бўлди. Чунки бадий стиль кўп асрлик традицияга эга эди. Газета-публицистика стилининг шаклланиши билан унинг формалари бадий адабиётга ҳам сингиб борди.

Умуман, Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхонлар ўзбек тилининг луғат составини ривожлантириш, газета-публицистика стилини янги сўз, ибора ва терминлар ҳисобига бойитиш учун кураш олиб бордилар. Шу сабабли уларнинг тили раво, аниқ ва бойдир.

Шундай қилиб, демократ-маърифатпарварлар газета-публицистика тили ва стилининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшдилар.

11-б о б

1905 ЙИЛДАН ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА БУЛГАН ДАВРДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

65-§. Даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва адабий тил масаласи ҳақида

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида синфий-ғоявий кураш анча кучайди. Бунинг асосий сабаби Россия экономикасининг империалистик даврга кириши ва капитал эксплуатациянинг кучайишидир. Ишчилар капитал эксплуатацияга қарши курашиш учун сиёсий тўғарак, ташкилотларга ва ниҳоят, социал демократлар партиясига бирлаша бошладилар.

Туркистонда ҳам капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида маҳаллий ишчилар қатламининг сони кўпайди. Бунга синфий оғ ва синфий табақаланиш жараёни сабаб бўлди.

Туркистон сиёсий сургунолар ўчоғига айлана борди. Бу эса, ўз навбатида, маҳаллий ишчилар сиёсий оғининг ўсишига ва уларнинг инқилобий ҳаракатга қатнашишига олиб келди. Айниқса, 1905 йил революцияси Россиянинг чекка ўлкалари оммасининг оғига кучли таъсир қилди. Маҳаллий меҳнаткашлар ҳаракатидан чўчиган миллий буржуазия сиёсий ва мафкуравий кураш майдонида ўз ишини активлаштирди. Маҳаллий буржуазия ўз ғояларини жадилизм ҳаракати остида олиб борди. Натижада, бир томондан, буржуа-жадид адабиёти шаклланди ва иккинчи томондан, демократик адабиёт ривожланди.

Туркистоннинг социал демократлари халқ оммаси ўртасида системали революцион ташвиқот олиб бориш билан бирга, «Русский Туркестан», «Самарканд», «Рабочий» номли газеталар ҳам нашр

қилдилар, Марказий Россиядан «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Борьба» газеталари ва «Заря» журнали материаллари билан танишиб турдилар.

Буржуазия ҳам ўз ғояларини пропаганда қилиш учун кундалик матбуотга эътиборни кучайтирди. Улар 1905—1917 йилларда «Урта Осиёнинг умргузорлиги», «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Тижжор», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Ал-ислоҳ» каби газеталар ва «Ойна» журналичини нашр қила бошладилар.

Бундан ташқари, Озарбайжонда чиқадиган «Янги ҳаёт», «Хўжа Насриддин», Татаристонда чиқадиган «Онг», «Шўро»; Қримда чиқадиган «Таржимон» каби газета ва журналлар ҳам Туркистонда тарқалди.

Маълумки, Туркистонда то XIX асргача давом этган сиёсий, иқтисодий ва маданий тушкунликка қарамай, адабиётда янги формалар пайдо бўлди ва ривожланди. Вақтли матбуот, труппа шаклидаги халқ театри пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси тасоdffий ҳодиса эмас эди.

Биринчи рус революциясидан сўнг, Россиянинг чекка ўлкаларида, жумладан, Волгабўйи, Қрим, Озарбайжон, Туркистон ҳамда Туркия, Эронда адабий ва маданий ҳаёт исломни реформа қилиш асосида ривожланди. Реформаторлар чекка ўлкаларни буржуазия йўлидан бориши учун ислом динини байроқ қилиб олдилар. Эски методдаги мактабларни янги «прогресс асри» нуқтаи назаридан қайта тузиб чиқдилар. Дарслар она тилида олиб борилиб, дунёвий фанлар ҳам программага киритилди.

Миллий буржуазиянинг турли хил ғояларини пропаганда қилиш мақсадида миллий театрлар, ҳар хил жамиятлар ташкил этилди.

Чекка ўлкалар, жумладан, Туркистондаги буржуазиянинг рус революцияси сабоқлари билан ҳисоблашини керак бўлиб қолди. Шунинг учун ишчи ва деҳқонларнинг революцион-демократик блокига қарши миллий буржуазия панисломизм, пантуркизм каби шовинистик қарашларни пропаганда қилишда октябристларга, кадетларга сизиндилар.

Буларнинг ҳаммаси, ўз навбатида, ўша давр ўзбек адабий тили тараққиётига ўз таъсирини кўрсатди. Ўзбек тили тарихида ушбу революция даври умуммиллий тилнинг шаклланишидаги бошланғич даврдир. Бу даврда биринчи марта умуммиллий тил ғояси тутилди. Бу масалани колониал режим даврида амалга ошириш мумкин эмас эди, чунки миллий масаланинг ўзи ҳам тўла ҳал қилинмаган эди. Шунинг учун умуммиллий тил масаласини ҳал қилиш соҳасида турли хил ғоялар ва шовинистик қарашлар пайдо бўлди.

66-§. Умуммиллий адабий тилни яратиш соҳасида бўлган курашлар

Миллий адабий тилни яратиш соҳасида икки хил назария пайдо бўлди: бири Исмоил Гаспиринский бошчилигидаги пантуркист ва панисломистларнинг назарияси, иккинчиси миллий тилни она

тили заминида ривожлантириш тарафдорлари бўлган демократ-маърифатпарварлардир. Кўпчилик туркий халқларда миллий адабий тил масаласи панисломизм, пантуркизм ғоялари таъсири остида ҳал қилинди.

Умумтуркий адабий тил назариясини биринчи марта қримлик Исмоил Гаспиринский «Таржимон» газетаси орқали пропаганда қилди. Бу газета 1883 йилдан бошлаб чиқа бошлади ва ҳамма туркий халқлар учун умумий адабий тил ғоясини олға сурди.

1905 йилда Бутунроссия мусулмонларининг III съезди Исмоил Гаспиринскийнинг ташаббуси билан туркий халқлар мактабларининг юқори синфларида «ягона туркий тил» ўқитилишини мажбурий қилиб қўйди.

«Умумий туркий тил» масаласи татар, озарбайжон, ўзбек газеталари ҳамда журналлари саҳифаларида муҳокама қилиб турилди.

Петербургда татар тилида нашр этиладиган «Улфат» газетасининг 1906 йил 5 июль сониди пантуркист Али Қурқуднинг «Истамбулдан хат» номли мақоласи босилди. Мақолада ёзилишича, усмонли турк тилини татарлар, озарлар, Урта Осиё турклари, Сибирь ва Мўғулистонда бўлган бир қатор туркий халқлар тушунадилар. Шунинг учун у умумий-адабий тил бўлишга қодир эмиш. Бу хатни «Умумий туркий тил» назариясининг шнори деса бўлади. Бу хатга жавобан кўплаб пантуркистик, панисломистик ғояларни тарғиб қилувчи мақолалар босилди. Шу газетанинг 1906 йил 19 июль сониди пантуркист Кенжабойнинг мақоласи эълоп қилинди. Кенжабой ўз мақоласида усмонли турк тилини умумий туркий адабий тил қилиш ҳақидаги фикрни қувватлайди. Бу хилдаги пантуркистик қарашлар Озарбайжон ва Урта Осиёдаги матбуот саҳифаларида ҳам кўринди.

Бундай қараш ва курашларнинг сиёсий моҳиятини венгр туркологин Герман Вамбери тўғри кўрсатиб берган эди: «Реформаторлар ва пурислар умумий туркий тил назариясини кўтариб чиқиб билан халқларнинг этник чегараларини ҳисобга олмай, умумтурк халқи яратишни кўзда тутди»¹.

Практик жиҳатдан ўзбек тилида тамоман бошқача ҳол ҳукм сураб эди. Уша даврдаги газеталарнинг тили араб ва турк тили таъсири остида тарбияланган тор рамкадаги буржуазияга тушунарли эди.

Кўпчилик оммага тушунарли бўлмаган «умум тил» ўз ўрнини миллий тилларга бўшатиб беришга мажбур бўлди. Миллий буржуазия кучли бўлган айрим жойларда «умум тил» миллий тил билан бирга яшаб келди.

Пантуркистик, панисломистик ғоялар билан қуролланган буржуазия туркий халқлар адабий тилининг янги тараққиёт йўлига тўсқинлик қилди. Буржуа миллатчилари бир қанча тортишув ва баҳслардан сўнг ҳар бир тилнинг мустақил ҳукм суришини тан

¹ Вамбери Г. Культурное движение среди русских мусульман. (Қаранг: Гольдцигер Н. Лекции об исламе. СПб., 1912, стр. 300—301.)

олдилар. Она тили учун кураш адабий ва маданий курашнинг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Майда буржуазияда демократик элементларнинг кучайиши миллий адабий тил учун курашни активлаштирди. Миллий адабий тил соҳасидаги асосий қарашлар ва назариялар жаҳидларнинг газета ва журналлари орқали пропаганда қилинди.

Ўзбек буржуазияси ва буржуа миллатчилари «чингатой» тилини Ўрта Осиё халқлари учун умумий тил бўлиши керак, деган ғояни тарғиб қилдилар.

Ўз-ўзида маълумки, чор Россияси вақтида миллий тил масаласи ҳал қилиниши мумкин эмас, чунки у миллий масаланинг таркибий қисми ҳисобланади.

Бу даврда Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети» ва «Ал-ислоҳ» журнали босилиб турарди. Бундан ташқари, бир қанча маҳаллий газеталар ташкил қилинар ва улар чор маъмурияти томонидан тезлик билан ёпилар эди.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1916 йил 8-сонида ўзбек вақтли матбуотининг тушқушлик моҳияти нашр қилинаётган газеталарнинг «давр қарашига» мос келмаслиги ҳамда буржуа миллатчилари — жаҳидларнинг маданий ҳаётда асосизлиги, деб изоҳланди.

Бундан ташқари, буржуа миллатчиларнинг газеталари оммавий эмас, унда бутун меҳнаткашларнинг орзу-умидлари ўз ифодасини топмас эди. Фақат айрим газеталаргина ҳукуматнинг аралашуви билан бир йил ҳукм сураб эди. 1906 йилда Тошкентда «Тараққий», «Хуршид» газеталари, 1907 йилда «Шуҳрат», «Тиж-жор» ва «Осиё» газеталари, 1913 йилда Самарқандда рус, ўзбек ва тожик тилларида «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журнали нашр этилди. 1914 йилда Тошкентда «Садон Туркистон», Қўқонда «Садон Фарғона» газеталари чиқа бошлади ва ўша йилиёқ ёпилди.

Оғир эксплуатация шароитида чор ҳукумати Туркистонда рус-тузем мактаблари очиб, маҳаллий халқларни руслаштириш сиёсатини олиб борди. Ҳатто «Туркистон вилоятининг газети» маҳаллий тилларнинг «камбағаллигини ва қўполлигини» уқтирувчи материаллар билан чиқди. Газета Туркистоннинг туб халқи тараққиётига эришиш учун рус тилини ўрганиш керак, деган ғояни илгари сурди ва пропаганда қилди.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йил 19 ва 20-сонларида босилган «Рус тилини ўрганишнинг аҳамияти» номли мақолада миллий тиллар камбағал, маданиятсиз ва ўз келажагига эга эмас, деган фикр айтылади: «Агар улар (сартлар ва қирғизлар) Европа олимларидан бирининг асарини ўз тилига таржима қилмоқчи бўлса, у тезда ўз фикридан қайтади, чунки ундаги илмий моҳиятни бериш учун ўз она тилисида сўз топа олмайди».

Бизнинг давримизда бу фикр кулгилдир, чунки ҳозир миғлаб ва миллионлаб рус ва жаҳон адабиёти намояндalarининг асарлари ҳар бир туркий халқ тилига таржима қилинди ва қилинмоқда.

Миллий буржуазиянинг идеологлари бўлган жаҳидлар тил масаласида чор ҳукумати ва реакцион руҳонийлар билан келишиб

иш юритдилар. «Тараққий» газетасининг 1906 йил 9 август соннда қуйидагилар баён қилинди: «Бизнинг миллатнинг умумий бошланғич таълим масаласидаги қийин масалалардан бири тил масаласидир. Бизларга тегишли бўлган диний мажлисда иш қозғоғларини, делоларни фақат туркча (ўзбекча) бериш мумкин эмас. Ҳар қандай шароитда ҳам бошланғич таълим ўз тилимизда олиб борилиши керак. Фақат шуни талаб қилиш учун бизда тўла ҳуқуқ бор. Биз имкони йўқ нарсани талаб қилаётганимиз йўқ, фақат имкони бор нарсани талаб қилмоқдамиз».

Бу газеталарда миллий адабий тилнинг рус тилига муносабати ҳам баён қилинди. 1914 йил 9 сентябрда «Садон Фарғона» газетасида Рауф Музаффарзоданинг «Рус тилини ўрганиш зарурати қачон келади» мақоласи босилди. Унда шундай фикр баён этилади: «Биз, мусулмонлар энг аввал ислом фалсафасини ва доғмаларини ҳамда она тилимизни, шундан сўнг эҳтиёж юзасидан бизнинг давлатимиз тили — рус тилини ўрганишимиз лозим. Ҳар бир нарса ва ишнинг ўз вақти бор. Биз ўз она тилимизни ўрганиб, юрагимизга ўз дин ва ишончларимизни жо қилгач, рус тилини ўрганишга киришиш керак».

Жадидлар мактаб ишида ҳукм сурган араб тилини она тили билан алмаштиришни таклиф қилдилар. Худди шу фикр Рауф Музаффарзоданинг «Тил ва дин» мақоласида ўз ифодасини топди. Бу фикрга қарши 1914 йил 21 сентябрда «Садон Фарғона» газетасида самарқандлик Васлийнинг мақоласи эълон қилинди. «Ислом асослари» деб аталган бу мақолада қуйидагилар баён қилинди: «Бизнинг динимиз исломдир. Ҳар бир мусулмон учун у араб тилидир. Ҳар бир мусулмон араб тилининг морфологияси ва синтаксисини ўрганиши шарт». Демак, бунда араб тили адабий тил бўлиши кераклиги таъкидланади.

Буларга қарамасдан, Туркистонда адабий тил туркча деб номланди. «Садон Туркистон» газетаси ўзини «турк тилидаги адабий, иқтисодий, илмий ва маҳаллий газета» деб эълон қилди. Бундан ташқари, айрим газеталарда «ўзбек» ва «ўзбек тили» номларини учратиш ҳам мумкин. Буржуа миллатчилари буларни тасодифий номлар деб, унга қарши чиқдилар. Чор ҳукумати Туркистонни ўзига қаратгач, этник бўлмаган сарт термини билан атай бошладилар. Жадидларнинг маданий ҳаракатлари даврида бу ном «мусулмон», «туркистонли», «турк» деб ўзгартирилган.

Шоир Баҳромбек Давлатшоҳ «Ойина» журнали редакциясига ёзган хатида татарлар Туркистонга келиб, маҳаллий халқни «сарт» деб аташига ва ўз матбуотида ҳам шуни сақлашига эътироз билдирди. «Ойина» журнали редакцияси татар матбуотида илтимос билан мурожаат қилиб, «сарт» сўзи ўрнида «ўзбек» ёки «турк» сўзларини қўллаш кераклигини уқтирди.

Умуман, миллий адабий тил соҳасидаги турлича қарашлар адабий тилга ҳар хил тилларга хос хусусиятларнинг кўплаб ўзлашиб қолишига сабаб бўлди.

Тараққиётнинг умумий руҳи шу даврнинг миллий адабий тилида ўз изини қолдирди. 1905—1917 йиллардаги ўзбек адабий тили халқчил эмас, балки А. К. Боровковнинг фикрича, «аралаш тил» эди. Адабиётда поэтик услуб прозаик услуб устидан ҳукмронлик қилар эди. Прозаик, драматик асарлар ҳамда газета тили адабий тилга таъсир қилди. Турли хил таъсирлар адабий тилда ўткинчи, формасиз ва аралаш ғояларни туғдирди ва у ўзбек адабий тилининг ҳолатига таъсир қилди. У давр тилида, биринчи навбатда, татар ва ғарбий турк тили элементлари кўзга ташланади.

Туркистон генерал-губернаторининг таржимони «Тараққий» газетасининг тили ҳақида шундай ёзади: «Бу газетанинг тили татарча, ўзбек тилига мослаштирилган арабча ва усмонли туркча сўзлардан иборат».

Ҳақиқатан ҳам, бу давр ўзбек адабий тилида татаризм ва ғарбий турк тили элементлари катта ўрин тутар эди. Бу Марказий Россия, Қрим, Озарбайжон, Туркиянинг ғоявий таъсири натижасидир.

Татар, қрим-татар, озарбайжон матбуоти ўзбек буржуазияси ҳамда буржуа интеллигенциясининг сиёсий ва маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Қрим-татар газетаси «Таржимон», татарча «Вақт», озарбайжон сатирик журнали «Мулла Насриддин» Туркистон ва Бухорода кенг тарқалди.

Туркистон матбуотида, маданий-оқартув ишларида, театр ташкил қилишда, янги методли мактаблар очишда татарлар бевосита иштирок этдилар. Бухорода биринчи марта янги методли мактабни 1907 йилда татар мулла Ниёз Собитов очди ва бу мактабда татар Абдураҳмон Саадий ўқитувчилик қилди. Буларнинг ҳаммаси туркий тилларни «бирлаштириш» ҳақидаги пантуркистик ғоялар билан ҳамоҳангдир.

Ғарбий туркий элементлар тилга мустаҳкам ўрнашиб олиб, ўша давр адабиёти ва матбуоти тилида узоқ вақт сақланиб қолди. Бу ғарбий элементлар бир неча фонетик фактларда ҳам сақланиб қолди. Масалан: *Уч дўрт кун сақланиюр ахри вар* («Тараққий», № 6, 5.VII. 1906); *вир мамлакат вар эса* («Садои Фарғона», № 4, 13. VI. 1914) *хабар берди* («Садои Туркистон», 18. IV. 1914).

Бу давр тилида ғарбий тилларга хос бўлган *ўл-* билан *ўзбекча бўл-* феъллари параллел ишлатилди. Масалан: *Бу банкада Франция уч ҳисса ўлиб бошқа давлатлар ҳақи биргина ҳисса ўлур эмиш* («Тараққий», № 4, 25.VI. 1906). *Мажбур ўлди* (шу жойда). *Бизлара на ўлди* («Хуришд», № 9, 3. IX. 1906) каби.

Булардан ташқари, адабий тилга бир қанча ғарбий-туркий морфологик элементлар ҳам кириб келди. Масалан, қуйидаги ғарбий туркий морфологик элементлар учрайди: сифатдошнинг ўтган замон формаси: *Майуб ҳисаб эдилан кишилар* («Тараққий», № 7, 22.VII. 1906). *Истамбулдин гелан хабарга қараганда* («Хуришд», № 2, 14.IX. 1906); сифатдошнинг келаси замон формаси: *Тараққий*

бизим маърифатимизнинг муфтаҳи ўлажакдир («Тараққий», № 6, 5.VI. 1906); ўтган замон феъли формаси: *Зайниддин Харрат бу воқеани тушида кўрмишти («Тараққий», № 4, 25.VI. 1906)*; ҳозирги замон феъли формаси: *Исбат қилийур («Тараққий», № 15, 5.VIII. 1906)*. *Хўқанддин мударис М. Н. ҳазратлари ёзиблар («Садои Туркистон», № 6, 24.IV. 1914)*; сифатдошнинг -дик аффиксли формаси: *Биринчи моддаси мутолаа қилиндикдан сўнгра («Хуришд», № 2, 14. IX. 1906)*.

Адабий тилга ўша даврда йўл-йўлакай бир қанча усмонли турк тилининг лексик элементлари ҳам кириб қолди. Буларнинг ҳаммаси «умумий турк» тили назарияси асосида пайдо бўлди. Масалан, *қўмондон* (командир), *санжок* (уезд): *Самарқанд санжокнинг таҳсири («Ойна», № 9, 1913)*. *Кўнгра* (Фран. конгресс): *умумий мусулмон кўнграси («Ойна», № 13, 1914, 205-бет)*. Бу хил сўзларнинг айримлари ҳатто кейинги даврларда ҳам учрайди.

Ўша давр тилида бир қанча татар тили элементлари ҳам мавжуд бўлиб, улар татарларнинг ўзбек матбуотида бевосита иштирок этиши натижасидир. Татаризмлар асосан фонетик элементларда ўз ифодасини топди. Масалан: *чилиң — член, кўриб билмий («Садои Туркистон», № 3, 19. IV. 1914)*. *Газета ўқий турган ҳар одамга маълум («Садои Туркистон», № 10, 17. V. 1914)* каби.

Татаризмлар морфологик ва лексик элементларда ҳам кўрина бошлади. Масалан: *Бизим Туркистон («Садои Туркистон», № 10, 17. V. 1914)*, *қўлинда бар материаллар* (Шу жойда), *тийишли маълумот йибару* (Шу жойда), *урам вагун* (трамвай) («Тараққий», № 14, 3. VIII. 1906); *жирлавчи жоним («Садои Туркистон», № 18, 1914)* каби.

1905—1917 йиллар ўзбек адабий тилининг асоси қандай эди ва унинг халқ сўзлашув тилига, диалектларга муносабати қандай эди?

1905—1917 йиллар адабий тили эски ўзбек адабий тилининг, яъни жонли халқ сўзлашув тилидан узоқ бўлган китобий-адабий тилнинг давоми эди. Унинг базаси сўзлашув тили бўлмаганлиги сабабли у вақтда адабий тил ҳақидаги тортишувларда диалектлар проблемаси кўтариб чиқилмади.

Ўша давр адабий тилига кирган диалектал элементлар унинг таркибига сингиб кетган эди. Масалан, Тошкентда чиқадиган матбуот асарлари тилида Тошкент шеvasи хусусиятлари учрайди: *кетваткан («Тараққий», № 2, 17. VI. 1906)*, *казак уруслар келиятдилар («Тараққий», № 9, 16. XII. 1906)*. Самарқанддаги нашрларда ва самарқандлик авторларнинг асарларида эса бир қатор шу диалектдан кирган элементлар қўлланди. Масалан: Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасида, «Ойна» журнали ва «Самарқанд» газетасида Самарқанд-Бухоро диалектига хос турланиш системаси учрайди, яъни қаратқич ва тушум келишиклари учун -ни аффикси қўлланади. Масалан: *Муни сабаби бизларни ўқимаганимиздир. Халқни кўзи («Падаркуш»)*. *Ҳукуматни рухсати илан («Ойна», № 16, 1915, 448-бет)*. *Бизни Туркистонда («Самарқанд», № 31, 30. VII. 1913)*.

Жўналиш ва ўрин-пайт келишиги учун **-га (-ка)** аффикси ишлатилади: *Бойвачча усули жадид мактабидами ўқийдир, ёки эски мактабга. Уйни бир тарафига сандуқ. Бой ётир каравот устига уйқуда* («Падарқуш»). *Урта ва аъло (олий) мактабларига ўқийдурган болалар* («Самарқанд», № 31, 30. VII. 1913).

1905—1917 йиллар адабий тилида рус тилидан қабул қилинган сўзлар ҳам мавжуд. Рус тили элементлари, асосан, жонли сўзлашув формасида кириб келди, бу уларнинг орфографик формасида ўз ифодасини топди. Урғусиз унлилар талаффузига кўра ёзилди. Масалан: *Қизиқ ва интересни ҳодиса эмиш. Банкалар кўпайди, катта бойлар чилин бўлур. Приступ ҳайда турма, марш* («Падарқуш»).

Ёзувда эса сўзлашув нутқиغا хос бўлган протеза (*урус, истарши*), эпентеза (*турудовой*), апокома (*сйаз, уйаз*), синкопа (*дестин*) ва бошқа шу каби ҳодисалар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси сўз қабул қилишнинг оғзаки формада эканлигини кўрсатади. Орфография фонетик принцип асосида иш тутди.

Умуман, бошқа тилдан сўзлар оғзаки сўзлашув, матбуот ва ёзув сўзлари кириб келди. Бошқа тилдан сўзлар қай тарзда олинишидан қатъи назар, улар ўзбек адабий тилининг, жумладан, ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиётига самарали таъсир кўрсатди.

68-§. Ўзбек тилида ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланиш манбалари

Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши Туркистонни дунё хўжалик системасига тортди. Натижада Урта Осиёдаги кишилар онгига ҳамда хўжалик ва жамият ҳаётига капитализм элементлари кириб келди.

Буржуазиянинг сиёсати икки томонлама характер касб этди. Бу ҳақда В. И. Ленин ўзининг «Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар» номли асарига шундай ёзади: «Ривожланиб боровчи капитализмда миллий масала бобида икки тарихий тенденция бўлади. Биринчиси шуки, унда миллий ҳаёт уйғонади ва миллий ҳаракатлар қўзғалади, ҳар қандай миллий зулмга қарши кураш кучаяди, миллий давлатлар тузилади. Иккинчиси шуки, миллатлар ўртасида ҳар турли муносабатлар кучаяди ва тез-тез шундай муносабатлар бўлиб туради, миллий чегаралар бузила боради, капитал, умуман иқтисодий турмуш, сиёсат, фан ва шу сингари соҳасида интернационал бирлик вужудга кела бошлайди!».

Худди шу даврда ўзбек миллий матбуотига кенг горизонт очилиб, у ҳам дунёвий сиёсатга аралашди. Ўзбек матбуотининг дунё сиёсатига араланиши натижасида ўзбек тилида ижтимоий-сиёсий соҳага оид сўзлар пайдо бўлди. Ўзбек адабий тилида ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология бир неча манба асосида ривож-

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976, 143-бет.

ланди, яъни рус, араб, форс тилларидан шу соҳага онд сўз ва терминлар ўзлаштирилди.

Сўз қабул қилишда матбуот учун асосий манба рус тили бўлиб қолди. Бу тили орқали интернационал лексика ва терминология адабий ва оғзаки формада ўзбек тилига кириб келди.

1905—1917 йилларда социал нуқтан назардан ўзбек адабий тилига интернационал лексика оммавий равишда қабул қилинди. Интернационализм элементларини қабул қилишнинг оммавий ҳолда юз берганлигининг сабаби нимада?

Рус тилидан сўзларнинг кириб келиши икки томонлама бўлди: миллий буржуазиянинг чор Россияси буржуазияси билан иқтисодий ва сиёсий алоқаси ва демократик синфларнинг демократик ғояларни қизиқиб ўрганишлари орқали.

Маълумки, биринчи рус революцияси Шарқдан ҳам кучли аксадо берди. Рус ишчиларининг умумий забастовкаси Туркистоннинг энг чекка жойларига ҳам бориб етди. Тошкент яқинидаги Қовунчи заводида ўзбек ишчилари забастовка уюштирдилар. Натижада ўзбек тили лугат составига рус тилидан забастовка сўзи ўзлашди.

Биринчи рус революциясида сўнг ўзбек тилига рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг характери қуйидагича эди:

а) бу сўзларнинг асосий қисми иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни ҳамда шаҳар ҳаётидаги янги турмушни акс эттиради. Масалан: *кўнка* (трамвай, конька), *извашич*, *гостиница* (гостиница), *зал*, *завуд* (завод), *фабрика*, *мастерхона* (темир йўл устахонаси) каби: *Мастерхонадаги рабочилар йиғилишар* («Тараққий» газетаси, № 6, 29. VI. 1906). *Оташ аравага таалиқ мастерхона бошлуғи* («Тараққий», № 4, 25. VI. 1906). *Халқ мивнасида мастеровой аскарлар келиб қолдилар* («Тараққий», № 9, 16. VII. 1906);

б) иқтисодий-сиёсий ва маданий турмушдаги бутун ўзгаришларни ифодалайди: *вагзал* (вокзал), *мошина*, *пойиз* (поезд), *квартир* (квартира), *падрад* (подряд), *пошта* (почта), *залок* (залог), *историж* (сторож), *истудент* (студент) ва бошқалар;

в) сиёсий шароит, давлат тузилиши, бошқариш тартиби билан боғлиқ бўлган сўзлар ўзбек тилига ўзлаштирилади. Масалан: *уез* (уезд), *губерна* (губерния), *управа*, *бўлис* (волость), *судья* (судья), *истаршин* (старшина), *началник* (начальник) каби. Қисланг: *Эски ҳукумат началствоси* («Тараққий», № 3, 22. VI. 1906), *турманинг истаршиси*. («Тараққий», № 7, 7. VII. 1906), *туремни начальник* («Тараққий», № 3, 22. VI. 1906); *началник истанса* («Тараққий», № 3, 22. VI. 1906) ва бошқалар;

г) бир қанча ҳарбий соҳага онд сўзлар қабул қилинди: *полк*, *гарнизон*, *баталён* (батальон), *казарма*, *гвардия* (гвардия), *афитсер* (офицер), *летинант* (лейтенант), *адмирал*, *штабс кабитан*, *полковник*, *матрос* ва бошқалар;

д) савдо-сотиқ алоқалари орқали савдо ҳамда молиявий ишлар соҳасига онд сўзлар ўзлаштирилди. Булар ҳам адабий ёки оғзаки формада қабул қилинди: *аксийонер* (акционер), *заказ*, *фирма*, *кредит*, *банка*, *расход*, *дахут*, *исклад* (склад), *аборот*, *прот-*

сент (процент) каби. Қиёсланг: *кредит очмоқликни арз қилубдур* («Савдси Фарғона», № 19, 22. V. 1914); *қоракўл савдосининг аборо-ти* («Садои Фарғона», № 24, 1. VI. 1914); *арбитражни комиссия* (Шу газета); *векселларнинг протест бўлмаслиги ҳақида* («Садои Фарғона», № 46, 29. VII. 1914); *катта формадар* («Садои Фарғона», № 66, 27. IX. 1914); *банкнинг касири* (Шу газета) ва бошқалар.

Ижтимоий-сиёсий соҳага тегишли махус парламентар лексика ва фразеология буржуазия ҳамда майда буржуа партияларининг 1905 йил революциясидан сўнгги Конституция режими таъсирдаги матбуотда пайдо бўлди. Бу даврга келиб Туркистонда ҳам ўз-ўзини бошқариш борасида ўзгариш бўлди. Ўзбек феодал бойларидан, буржуазиясидан ва руҳонийларидан маълум даражада шаҳар Думаси ва Управаларига сайланадиган бўлди. Думадаги мусулмон Фракциясидаги кишилар нутқида парламентар лексикага доир сўзлар қўллана бошланди. Улар матбуотда ҳам ўз аксини топди.

1905—1907 йиллар рус революцияси Туркистон халқининг ҳам сиёсий онгини уйғотди. Бу ерда ҳам ижтимоий ташкилотлар ва гуруҳлар тузилди. Бироқ улар ҳукуматнинг сиқуви билан дарров тугатилар эди. Лекин булар ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишида ўз таъсирини қолдирди. Сиёсий лексика ва терминологияга оид сўзларнинг кўпини рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар ташкил қилади. Масалан: *партия, митинг, давлат думаси, гласни, исезд* (съезд), *депутат, буйурукратизм, кадет, манифест, револитсионер* (революционер), *социал-демократ, социалист* (социалист), *автономийа* (автономия). Қиёсланг: *Хизматчиларнинг манифестларини газеталарига бостуруб* («Тараққий», № 2, 17. VI. 1906); *шаҳар управасини члени* («Хуршид», № 6, 11. IX. 1906); *ҳукуматга мухалиф партиялар* («Тараққий», № 7, 10. VII. 1906); *арбитражни комиссия* (Шу газета); *катта фирмалар* («Садои Фарғона», № 66, 27. IX. 1914) кабилар.

Партия ва фракцияларнинг Думадаги кураши парламентар маъноли сўзларни ҳосил қилди: *Чап тарафдаги, яъни фуқаро тарафдаги депутатлар* («Тараққий», № 3, 22. VI. 1906). *Бу партия кадетлардан жуда кўп ўнг тарафдадур* («Тараққий», № 15, 6. VIII. 1906) ва бошқалар.

Шуни қизиқарлики, ўзлаштирилган баъзи сўзлар семантик жиҳатдан турли хил сўзлар ва сўз бирикмаларни билан берилади. Масалан, *Дума сўзи* куйидагича берилган: *Дума* («Тараққий», № 1, 14. VI. 1906), *Думахона* (Шу газетадан), *Давлат Думаси* («Тараққий», № 5, 1. VII. 1906), *Государственная Дума* («Тараққий», № 9, 16. VIII. 1906), *Подшоҳлик Дума* («Самарқанд», № 4, 26. IV. 1913), *Миллат мажлиси* («Хуршид», № 8, 26. X. 1906) кабилар.

Баъзан рус тилидан қабул қилинган сўзлар билан арабча, форсча сўзлар параллел қўлланади. Масалан: *исезд* (съезд) — *ижтимо, револитсионер* (революционер) — *хурриятчи, партия* — *фирқа, депутат* — *вакил* каби.

Терминларни параллел ҳолда қўллаш ўша давр матбуотининг характерли хусусиятидир. Масалан, рус тилидан қабул қилинган *партия* сўзи сиёсий *партия* маъносида ҳам ишлатилар эди. Масалан: *Бу кеткан вакиллар ҳар қайси партиядан эмишлар* («Тараққий», № 8, 13. VII. 1906); *партия аъзолари* («Тараққий», № 14, 3. VIII. 1906), *таждид салоҳи партиясси* (*Шу газетадан*), *18 октябрь партиясси* (*Шу газетадан*), *ҳуррият партиясси* («Тараққий», № 16, 10. VIII. 1906) ва бошқалар.

Бундан ташқари, *партия* сўзи *группа*, *қисм* маъносида ҳам қўлланган: *Бир неча партиясга бўлиниб ўтурганлар* («Садои Фарғона», № 5, 25. IV. 1914). *Биринчи партияс хом ипак Масковга йибариладур* («Садои Фарғона», № 24, 1. VI. 1914) каби.

Арабча *фирқа* сўзи *партия* сўзининг юқоридаги ҳар яқкала маъносини ҳам ифодалай олган: *Октябрчилар ила кадетларнинг фирқалари* («Тараққий», № 9, 16. VII. 1906), *Социал революционерлар фирқаси*.

1905—1917 йиллардаги ўзбек тилининг сиёсий лексикаси ва терминологияси рус тилидан қабул қилинган сўзлардан ташқари, араб ва форс тилларидан қабул қилинган сўзлар ҳисобига ҳам ривожланди. Улардан она тилининг ички ресурслари асосида янги сўзлар ясалди.

Маълумки, араб тили формалари реформаторларга анча қўл келди. Улар араб тили формаларини калькалаш билан янги сўз ясаб, янги тушунчаларни ифодаладилар. Масалан: *раиси жумҳури* (президент); *муҳофазаси шадид* (кучайтирилган қўриқчилар), *усули таълим* (педагогика), *аксил ҳаракат* (контрреволюция), *дарул муаллимин* (семинария), *байналминал* (интернационал) ва бошқалар.

1905—1907 йиллар революцияси даврида ўзбек адабий тили янги пайдо бўлган тушунчаларни ифодалашда форс тили формаларидан ҳам фойдаланди. Форс тили формалари араб тили элементлари билан бирикиб, халққа узоқ бўлган адабий услубни яратди. Бунинг натижасида қуйидаги ҳолат юз берди:

1. Бир сўз ҳажмида турли тил элементларининг қўшилишига олиб келди. Масалан, *норозилик* сўзи тожикча **но-** префикси, арабча *рози* сўзи ва ўзбекча **-лик** қўшимчасининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Ёки *усули жадидачи* бирикмаси арабча *усул*, *жадид* сўзлари ва уларни бир-бирига боғловчи *форсча* и *изофаси*, касб отини *ясовчи* ўзбекча **-чи** қўшимчасининг қўшилишидан ҳосил бўлган.

2. Ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология манбаларининг турли хиллиги сўз қўллашда чалкашлик ҳамда маънонинг турғунсизлигини келтириб чиқарди. Масалан, ўша давр матбуотида *революционер* сўзи маъносида *ҳуррият талабгар*, *ҳуррият тиловчи*, *ҳурриятпарвар*, *иштирокиюн* каби сўз ва сўз бирикмалари, *ишчи* сўзи маъносида *ишчи*, *рабочи*, *аълама*, *хизматчи*, *мардикор* сўзлари, *тюрма* сўзи маъносида *турму*, *турмахона*, *ҳибсхона*, *бандихона* сўзлари, *забастовка* сўзи маъносида *забастовка*, *тарк хизматлар*, *тарк кор*, *иш ташламоқликлар* сўзлари қўлланилди.

Юқорида кўрганимиз каби 1905—1917 йилларда ўзбек адабий тилининг сўз қабул қилиш манбалари кўп эди. Шунинг учун сўз қабул қилишда маълум принципларга амал қилиб иш тутганлар. Бошқа тилдан кирган сўз ва сўз бирикмалари қуйидаги тарзда қўлланар эди:

1. Бошқа тиллардан қабул қилинган янги терминлар оммага тушунарли бўлиши учун шу терминларнинг она тилидаги синонимлари қўлланади ёки араб тилидан сўз олинади: *депутат* (юрт вакил), *граждан* (озод халқ), *револьвер* (тўппонча), *капитал* (бойлик), *матрос* (сув солдат), *наборщик* (мураттиб), *фармойиш ва приказлар*, *сулҳ маҳкамаси* (мировой суд), *положения ва низомномаси* каби.

Уша давр матбуотида бу тарзда қўллаш кенг тарқалган эди. Бундан ташқари, феодализм даврида ишлатилган сўз ва терминлар янги давр шаронтига мослаштирилиб ишлатилади.

Терминларини семантик жиҳатдан ҳам алмаштириш мумкин бўлмаган вақтда чатиштириш орқали ҳосил қилинган терминлар қўллади. Бу тил тараққиётига олиб келди. Чатиштириш натижасида сўз ижод қилинган, унда рус тили элементлари ҳам, интернационализм элементлари ҳам, ўзбек тили формалари ҳам бўлади. Масалан, русча формадаги *крамолники* сўзи ўзбекча *бузувчилар* формасида, *капитал бойлик* тарзида берилган. Русча сўзларни арабча изоҳлаш (*наборщик — мураттиб*) ёки арабча сўзларни русча талқин этиш ҳоллари ҳам учрайди (*сулҳ маҳкамаси — мировой суд*) каби.

2. Маълумки, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида кўплик ва жамлик маъносини билдирувчи жуфт сўзлар бор. Улар икки сўздан иборат бўлса-да, бир умумий маънони беради: *идиш-оёқ*, *қурт-қўнғиз* каби. Шу замин асосида русча-ўзбекча сўзларнинг бирикшидан ҳам айрим тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ҳосил қилинди. Масалан: *мука-ун* (аъло сортли ун), *қизик-интересный* (жуда қизик), *фармойиш ва приказлар* (буйруқ ва қарорлар) каби.

Бу ҳодиса узоқ тарихга эга бўлиб, у XI асрда ёзилган «Қутадғу билиг» асарида ҳам учрайди. Унда арабча ва туркча формалар бир-бири билан бирикиб, бир тушунчани ифодалаган. Масалан: *билге-олим* (олим маъносида), *белгу-нишон* (нишон), *давлат-кут* (бахт), *вақт-ўт* (вақт), *дунё-оюн* (дунё) каби.

3. 1905—1917 йиллардаги ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология, асосан, четдан қабул қилинган сўзлар ҳисобига бойиб борди. Бу сўзларга йўл-йўлакай изоҳ бериш орқали ҳам сўз маънолари ойдинлаштирилди. Масалан, *матрос* сўзи билан бир қаторда шу маънода *сув солдат* бирикмаси ҳам қўлланди. Бу ҳол маҳаллий матбуот тилида кўп учрайди. Масалан: *Бирократ* (бюрократ), *яъни халқни фойда ва зарарин мулоҳаза қилмайтурган хукуматдорларимиз* («Тараққий», № 4, 25. VI. 1906). *Забастовка*,

яъни ишларин ташлаб йалқовлик қилгувчилар («Тараққий», № 2, 17. II. 1906) кабилар.

4. Тараққийёт жараёнида социал тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ва ижтимоий-сиёсий лексикага онд сўзлар ўз маъносидан бошқа янги маъно касб этди. Масалан: *фуқаро* сўзининг асосий маъноси «эътиқодли», «яшовчи»дир. Лекин бу сўз ўша даврда матбуот тилида «халқ» маъносида кўпроқ қўлланди: *Фуқаронавоз ва бечоронапарвар* («Тараққий», № 8, 13. VII. 1906). Шунингдек, 1905—1907 йиллар революциясидан сўнг рус тилидан қабул қилинган *рабочий* сўзи «рус ва европалик ишчи» маъносида қўлланган: *Мастерхонадаги рабочилар йиғилмишлар* («Тараққий», № 6, 5. VII. 1906). Бу сўз билан ўзбекча *ишчи* ва арабча *амала* сўзлари ҳам параллел қўлланилди: *Амала синфининг оддий одамларидан* («Тараққий», № 10, 20. VII. 1906).

Баъзан амала ва *рабочи* сўзлари қўшма ҳолда ҳам қўлланди: *амала рабочи* («Тараққий», № 12, 27. VII. 1906).

1916 йилдан сўнг маҳаллий миллат вакилларида фронт орқасида ишлаш учун чақирилган ишчиларга нисбатан *рабочи* сўзи қўлланилди ва у «фронт орқасидаги ишларга сафарбар қилинган» деган маънони билдирди.

Бой сўзи ўз маъносидан ташқари, «буржуа», «капиталист» маъносида ҳам қўлланилган. Масалан: *Баъзи гуруҳларнинг чиновчи оқ суяк ва бойларнинг баъзи имтиёз ва ҳақ махсуслари мансух ва мўдаттал бўлғайлар* («Тараққий», № 9, 16. VII. 1906).

Маълум маънога эга бўлган сўзларнинг бошқа маъно касб этиши арабча-форсча *давлатманд* сўзида ҳам кўринади. Бу сўз ўзининг «бойлик», «бой» маъносидан ташқари, «капиталист» маъносида ҳам ишлатилган. Натнжада маънода силжиш юз берган: *Давлатманд одамларни миллиардер дер эканлар ва бу хил одам хусусан Америка иқлимига кўп бўладур* («Тараққий», № 13, 30. VII. 1906).

Худди шу маънода форсча *пулдор* ва арабча-форсча *мулкдор* сўзлари ҳам қўлланган. Масалан: *пулдор ва мулкдорлар* («Тараққий», № 9, 16. VII. 1906).

Араб тилидан олинган *косиб*, *аҳли косиб* ва форсча *мардикор*, *муздор* каби эски тушунчаларни ифодаловчи сўзлар янги даврда янги маъно касб этиб, «саноат ишчиси», «пролетарнат» маъносида қўллана бошлади. Масалан: *Мардикор ва аҳли косиб кўп жойларда иш қилмоқларни ибo қилурлар, муни Россия халқи забастотка дер эканлар* («Тараққий», № 4, 25. VI. 1906).

5. 1905—1917 йилларда ҳам четдан қабул қилинган сўзлар матбуотда сўзлашув формасида қўлланди: *анжирной* (инженер), *инастран* (иностронец), *политика* (политика), *класс*, *кабинет*, *допрус* (допрос), *катурга* (каторга), *протест* каби. Масалан: *Анжирнойлар иш қилмоқларни ибo қилурлар, муни Россия халқи забастотка дер эканлар* («Тараққий», № 4, 25. VI. 1906), *политсалар газетамизнинг идорахонасига кириб* («Тараққий», № 6, 5. VII. 1906).

Идора, ташкилот ва газета номларини тўғридан-тўғри қабул қилиш билан бир қанча бирикмалар ўзбек тилига кириб келди. Бу бирикмалар таркибидаги сўзлар от, сифат ва феъл туркумига

оиддир: *Судебни палат* («Тараққий», № 2, 17. VI. 1906), *биржавой комитет* («Садои Туркистон», № 23, 1. VII. 1914), *государск банка* («Тараққий», № 16, 10. VIII. 1906), *губернски земство* («Тараққий», № 10, 20. VII. 1906), *гербовой марка* («Садои Фаргона», № 67, 28. IX. 1914), *кадетски кўрпус* («Тараққий», № 11, 23. VII. 1906), *военной губернатур* («Тараққий», № 7, 9. VII. 1906).

Бошқа тилдан ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологияга онд бирикмалар кириб келди, улар изоҳсиз қўлланди: *умеранни избирател* («Тараққий», № 5, 15. VIII. 1906), *учредителни собранийа* («Тараққий», № 9, 16. VII. 1906), *револутсионни ишчилар* (*Шу газетадан*), *револутсионни ашулалар* («Тараққий», № 16, 8. VIII. 1906).

Бу хилдаги бирикмалар таъсирида ўзбек матбуотида составли феъллар ҳосил бўлди, улар ҳаракат номи билан ёрдамчи феълларнинг бирикувидан тузилди: *конфискавайт қилмоқ* каби.

6. Она тилининг ўз ички манбалари асосида янги сўз ижод қилиш семантиканинг ютуғи ҳисобланади. Бунда сўзлар ўзининг дастлабки маъносини кенгайтиради, янги маъно ифодалайди: *кўчманчи* («сезонник» маъносида), *тўп* (бомба), *тўп ўқлари* (снаряд, граната), *қоғоз* (листовка), *йиғин* (мажлис), *қўрғон* (крепость, Н — нинг қўрғони), *бўлма* (купе), *кўнка* (кўнка арава), *кўнка* (трамвай) каби.

Бундан ташқари, классик адабиётдаги сўзларни янги маънода қўллаш ҳоллари мавжуд эди: *минбар*, *жамият* каби.

7. Рус тилидан ўзбек тилига сўзлар калькалаш усули билан — айнан таржима қилиш орқали қабул қилинди: *кунлукчи* (поденщик), *товуш* (голос), *қора ишчи* (чернорабочий), *қора гуруҳ* (черносотенец), *ўзбошимча ҳукм* (самосуд), *акс инқилоб* (контрреволюция), *от кучи* (лошадиная сила), *аксул ҳаракат* (контрреволюция), *ёлғон оқча* (фальшивая монета) каби.

Бундан ташқари, ўзбек тили лексикаси ва терминологияси ички маҳсулдор аффикслар ёрдами билан ясалган сўзлар ҳисобига ҳам бойиб борди. Маҳсулдор аффикслардан бири **-чи** эди: *йўлчи* (пассажир), *борчи* (пассажир), *эшикчи*, *ҳунарчи*, *йўинчи*, *томошачи*, *газетачи*, *заказчи*, *сайловчи*, *жаридачи*, *қадимчи* (консерватор), *машиначи*, *фусодчи* (иғвогар), *курашчи*, *закончи*, *юрист*, *жиноятчи*, *қаровчи*, *ўқувчи*, *октябрчи* (октябрист), *тартибчи*, *намойишчи*, *ҳўрриятчи* каби.

Абстракт маъноли от ясовчи **-лик** ва касб-ҳунар номи ясовчи **-чилик** аффикслари ҳам янги сўз ясашда хизмат қилди: *бузғунлик*, *қоралик*, *гласнулик*, *учителлик* каби.

Феълдан от ясовчи **-ма** аффикси ёрдамида ҳам янги сўзлар ясалди: *отишма* (перестрелка), *урушма* (стычка) каби.

Бошқа тилдан қабул қилинган отларга **-ла** аффиксини қўшиш орқали феъллар ясалди: *печатламоқ*, *печатлатмоқ* каби.

1905—1917 йиллар матбуотида **-ли** аффикси билан ясалган сифатлар билан бирга, француз тилидаги сифатларга тақлид қилиб тузилган сифатлар ва эрон, озарбайжон тилларидан қабул қилинган сифатлар учрайди: *авфтонўмияли* («Тараққий», № 7, 9. VII.

1906), *электрик лампалари («Садои Туркистон», № 16, VI. 1914), артизан қудуғи («Садои Туркистон», № 22, 27. VII. 1914).*

Хулоса қилиб айтганда, янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши икки нарсага — янги идеологиянинг ривожланиши ва янгича ишлаб чиқариш шароитларининг вужудга келиши билан боғлиқдир.

Сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиёти адабий тил ривожланишининг умумий шароитлари билан белгиланади.

1905—1917 йиллардаги сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишида миллий буржуазиянинг реформаторлик ҳаракатлари ўз таъсирини кўрсатди. Бошқа тилларнинг ўзбек тилига таъсири даражасини белгилашда буржуа реформаторлари панисломистик, пантуркистик каби пуристик ғояларни олға сурдилар. Бундай ғоялар, айниқса 1917 йил февраль буржуа революциясидан сўнг кучайди.

70- §. 1905—1917 йилларда адабий тил соҳасидаги миллатчилик нуризи

Маълумки, 1905—1917 йилларда туркий тилларни бирлаштириш тўғрисидаги пантуркистик ғоялар билан бирга, тилни четдан ўзлаштирилган сўзлардан тозалаш ҳақидаги пуристик ғоялар ҳам ҳукм сурар эди. Пуристиклар татар, озарбайжон, қозоқ ва ўзбек матбуотида пантуркистик мулоҳазалар билан чиқдилар. «Таржимон» газетасининг 1913 йил 26 апрель сонидagi «Тил, ёзув ва бизнинг матбуот ҳақидаги масала» номли мақолада ҳамма туркий халқлар учун «соф туркий» сўзларни олиб, араб ва форс тили элементларини чиқариб ташлаш кераклиги уқтирилади.

Тилни тозалаш масаласини кўпроқ татар матбуоти пропаганда қилди. Улар ҳатто рус сўзларига ҳам қарши курашдилар.

Тилларни тозалаш ҳақидаги пуристик тенденциялар ўзбек матбуотига ҳам кириб келди. «Ойна» журналининг 1914 йил 4 сентябрь сонида каттақўрғонлик Хўжа Муин Шукруллонинг «Тилларни бирлаштириш ҳақида» номли мақоласи босилди. Автор бирлаштириш масаласига практик жиҳатдан ёндашиб, биринчи навбатда, татар ва ўзбек тилларини бирлаштиришни назарда тутди. Пуристик тенденция таъсири остида сўзларни оғиштириш ишлари авж олди. Кенг ҳажмда рус тилидан ўзбек, қозоқ ва татар тилларига сўзлар қабул қилинди. Натижада ўзбек газеталари саҳифаларида ҳам халққа тушунарли бўлмаган сўзлар кўнайтиди. Шунинг учун «Садои Фарғона» газетаси 1914 йил 27 августдан бошлаб, «Газета ўқувчиларига ёрдам» бўлими очиб, унда бир қанча чет ва рус тилининг сўз ва иборалари изоҳини бериб борди.

Пуристиклар сўз қабул қилишда тил тозаллиги бузилади деб, рус тилидан сўз қабул қилишни қисқартиришга ҳаракат қилар эдилар. Уларнинг «Ойна» журналининг 35- сонида босилган шу ғояни илгарни сурувчи «Ҳар бир миллат ўз тили билан машҳурдир» деган мақоласи характерлидир. Шу мақоладан сўнг газетада журналистларнинг фикри эълош қилиб борилди. Эълон қилинган мақолаларнинг баъзиларида арабча, форсча, русча сўзларга қарши чиқилса,

баъзилари арабча, форсча сўзлардан фойдаланишни тарғиб қилди.

1905—1907 йиллардаги рус революциясидан сўнг ўзбек адабий тилини русизм ва европейизм элементларидан тозалаш йўлидаги пуристик тенденциялар ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиётига тўсқинлик қила олмади. Чунки четдан қабул қилинган сўзларнинг ҳажми кўп эди.

Россияда 1917 йил февраль буржуа революциясидан сўнг шариқ анча ўзгарди. Янги газета ва журналлар пайдо бўлди. Миллий буржуазия, буржуа-демократик интеллигенция ва руҳонийларнинг ўнлаб янги ташкилотлари, гуруҳлари, уюшмалари тузилди. Бу ташкилотлар уюшмасидан ўз матбуотига эга бўлган «партиялар» тузилди. Бироқ улар сиёсий партиялар эмас эди. Бу партиялар қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тезлик билан тугаб кетди. Уша даврда биргина Тошкент шаҳрида 20 дан ортиқ ташкилот бор эди. Бу ташкилотлар пролетариат ва деҳқонларнинг қўлга киритган галабасидан ўз мақсадлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

Ислоҳ ва пантуркизм байроғи остида миллий буржуазия ташкилоти тузилди. 1917 йил апрелида Тошкентда Туркистон мусулмонларининг биринчи қурултойи чақирилди. Бу қурултойда Турон тўдасининг ташаббуси билан буржуа миллатчилик ташкилоти «Шўро ислomia» тузилди. Бу марказ татар, қозоқ, ўзбеклардан иборат юзга яқин кишини бирлаштирди. Бу ташкилотнинг моҳиятини унинг 1917 йил сентябрда бўлган учинчи қурултойи қароридан билиш мумкин. Қурултой қарорида Еттисувга кўчиб келган рус деҳқонларининг кўчиб кетиши, бундан ташқари, казармалардаги эски солдатларни янги солдатлар билан алмаштириш ва мусулмон армиясини қуроллантириш талаб қилинди. («Турон», № 4, 14. X. 1917).

Ўзбек миллий буржуазияси ўз сиёсатини юргизиш ва бутун ўзбек халқининг интилишларини барбод қилиш йўлида динни рўкач қилдилар. Худди шу асосда 1916 йилги деҳқонларнинг кўзғолони қонга беланди.

Миллий буржуазия халққа тарихда ўтган буюк олимлар, шоирлар ва қаҳрамонлар номидан мурожаат қилиб, ўз гоёларини тарғиб қилдилар. «Турк эли» газетасининг 1917 йил 4 октябрь сонининг бош мақоласида шундай дейилади: «Туркистон Фаробий, Абу Али ибн Сино, Замахшарий, Мирзо Улуғбек каби олимларни ва Чингизхон, Темурланг каби буюк саркардаларни етиштирган экан, у эрксизлик кишанида ётмаслиги керак».

Бу фикрлар миллий буржуазиянинг ўта миллатчилигини пардаловчи бир воситадир.

Шоирлар ва журналистлар бутун кучлари билан Туркистон ўтмишини мақтаб, миллий буржуазиянинг автономия давлати ҳақидаги идеологиясини ёйиш учун ҳаракат қилдилар.

Буржуазиянинг миллатчилик ҳаракати миллий адабиётда ҳамда ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология соҳасида ўз аксини топди.

Бу давр матбуотининг тили ўзбек халқининг тили бўлмай қол-

ди. «Туркистон вилоятининг газети» босилмади, унинг ўрнига вақтли ҳукуматнинг органи — «Нажот» газетаси нашр қилинди. Бу газета тенглик, озодлик, ҳақиқат шиори ва «46- сони чиқиши» белгиси остида В. П. Наливкин редакторлигида чиқа бошлади. Бу газета ҳам аввалги газетанинг ишини давом эттирди. Унинг тилида «Туркистон вилоятининг газети»даги каби махсус административ терминология қўлланди. Масалан, «Нажот» газетасининг 1917 йил 19 мартдаги 12- сони кўздан кечирилса, қуйидаги мисолларни учратиш мумкин: *падаходни налог, гўсударственни дума, дохўд* (доход), *офитсер* (офицер), *солдат, чиновник, подишоҳлик, налог, податной инспектор, протсент* (процент), *телеграм, исправка* (справка), *генерал-губернатор, облўстни правления, учителски семинария* каби. Бундай ҳолат газетанинг бутун сонларида мавжуд.

1917 йил 1 сентябрдан бошлаб Тошкентда дастлаб Турон группасининг, кейинчалик федералист пантуркистларнинг органи «Турон» газетаси чиқа бошлади.

Турон группаси ташкилоти озарбайжон мусовватчилар билан алоқа боғлаш учун Бокуга делегация юборди. Ўз навбатида, Бокудан Абул Қосим Эминзода, Муҳаммад Эмин Эфендизода, Пери Мурзилзода каби бир қанча мусовватчилар бу ташкилотга раҳбарлик қилиш учун келдилар.

Муҳаммад Эминзода «Турон» газетасининг редактори бўлди. Улар Турон группасини тугатиб, унинг ўрнига Туркистон федералистлар партиясини «Турк одим марказият»ини туздилар. «Турон» газетаси демократик шиорлар остида пантуркистик ғояларни илгарилар сурди. Газета тили, уларнинг фикрича, ўзбекча ҳам, озарбайжонча ҳам бўлмай, «умумтуркий тил» эмиш. Фонетик томондан ҳам, морфологик жиҳатдан ҳам «Турон» газетасининг тили учун ғарбий формалар характерлидир. Масалан: *ўлса* (бўлса), *ўлмиш* (бўлди), *гелмиш* (келди), *гунлар* (кунлар), *ўйғанмиш* (уйғонди), *ташламиш* (ташлади), *ўлийур* каби. Бу мисоллар «Турон» газетасининг 1917 йил 1 сентябрь сонидан олинди. Бундай ғарбий тил элементлари «Турон» ва бошқа газеталар тилига «умумтуркий лаҳжа» характерини берди.

«Демократик федератив республика» шиори остида «Турон» газетаси билан бир қаторда Туркистон мусулмон марказий шўрсининг органи «Кенгаш» газетаси ҳам чиқа бошлади.

Сиёсий шиорлари ва идеологияларининг бирлиги буржуа миллатчиларини бирлашишга олиб келди. Турон группаси ва мусулмонлар шўроси бирлашиб, 1917 йил 4 октябрдан бошлаб «Турк эли» газетасини чиқара бошладилар. Бу газета ҳам ўз олдида Туркистоннинг миллий, маданий ва маҳаллий автономияси учун курашини мақсад қилиб қўйди. Улар «Туркистон автономияси»да фақат туркистонликлар, яъни мусулмонларгина қатнашишлари мумкинлигини таъкидладилар. Бу хил пантуркистик ғоялар, ўз навбатида, ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологияга ҳам таъсир қилди.

1917 йил Тошкентда Туркистон ўлка татарлар жамиятининг органи «Улуғ Туркистон» газетаси чиқа бошлади. Бу газета ҳам

«Турк эли» каби «миллий автономия» шиори остида иш олиб борди. «Улуғ Туркистон» газетаси «умумтуркий тил» сифатида татар тилини пропаганда қилди. Агар «Турон», «Турк эли», «Турк сўзи» ва бошқа газеталарнинг тилида ғарбий тил элементлари кўп бўлса, «Улуғ Туркистон» газетасида, асосан, татар тили элементлари қўлланган. Масалан: *ниндай* (шундай), *янгарту* (янгилаш), *суғиш* (уруш), *дурт* (тўрт), *лозим тугел* (керак эмас), *шулайда булса* (шундай бўлса ҳам), *урнина* (ўрнига), *бора* (борди), *юри олмий* (юра олмайди) каби.

Умуман, «Улуғ Туркистон» газетасининг тили татар тилидир.

Бу даврда ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология соҳасида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг айримларигина сақланиб қолди. Шу билан бирга, янги процесс юз берди, яъни қабул қилинган сўзларнинг синоними ёки уларнинг таржимаси қўлланди. Рус тилидан сўз қабул қилиш анча камайди. Қабул қилинган сўзлар янги терминларга изоҳ вазифасини ўтади. Янги сўз ва терминлар араб тилидан ёки ўзбек тилининг ички манбаларидан олинди. Масалан: *ташкилот* (организация) («Турон», № 2, 1. IX. 1917), *сиёсий* (политический), *длигатлар* (вакил), *экскурсия* (фаний саёхат) («Турк эли», № 1, 4. X. 1917) каби.

Рус ва бошқа Европа тилларидан олинган сўзлар билан бирга, араб тили элементлари ҳам кўпчиликни ташкил қилар эди. Миллатчи буржуазия ва буржуа-демократик интеллигенцияси ўз мақсадлари йўлида исломизм ва пантуркизм элементларидан фойдаланиб, шу йўл билан уламоларга яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Миллий буржуазия «дин қонунлари» ва «хусусий мулк»ни сақлаш учун курашдилар. Миллатчи буржуазия вакиллари большевикларнинг қарашлари мусулмон дини асосларига қарши деб эълон қилдилар. Худди шундай фикрни 1905 йил революциясидан кейин жадидлар ҳам олға сурган эдилар. Натижада она тилини ўқитишда араб тилига кенг ўрин берилди. Кейинчалик, яъни 1918 йили Ташкентдаги мусулмон халқ университети учун программалар чиқарилди. Унда она тилидан тузилган программада «аралаш туркий гаплардаги араб сўзларини» ўқитиш йўллари ва «бизнинг матбуотимизда қўлланувчи арабча, форсча сўзларни» тўғри ёзиш ҳақида алоҳида темалар кўрсатилди¹.

Ҳақиқатан ҳам, арабча, форсча сўзлар шундай кўп эдики, махсус тайёргарликсиз газета ва журналларни ўқиш мумкин эмас эди. Масалан, русча «Учредительное собрание» бирикмаси арабча «мажлиси муассисан» деб таржима қилинди. «Турк эли» газетаси ўзининг 1917 йил 4 октябрдаги 1-сонида бу сўз ҳақида газетхонларга шундай тушунча берди: *учредительни собранийя, яъни учредителя таъсис қилувчи муассасадур*.

Янги тушунчалар кўпинча арабча ва форсча формалар билан таржима қилинди. Масалан: *муваққат курсал* («Тараққий», № 4, 14. IX. 1917), *маҳкамаи шария* («Тараққий», № 4. IX. 1917), *муваққат ҳукумат* («Турк эли», № 1, 4. X. 1917), *усули идора* («Турк

¹ Қаранг: «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил, 21 май, 95-сон. 2-бет.

эли», «№ 1, 4. X. 1917), ижроия комитет («Турон», № 1, 1. IX. 1917), тарғиб ва ташвиқ («Нажот», № 12, 19. III. 1917) каби.

Сиёсий лексика ва терминология арабизмлар билан бойиди. Уша давр матбуоти тилида кўп янги терминлар арабча формалар билан берилди. Арабча отлар, равишлар ва айрим сифатлар кўп-лаб қўлланилар эди: *мухожир, шоир, раис, маоун, аъзо, синф, фаолият, аҳли маориф* каби.

Бошқа тилдан кирган кўпчилик сўзлар ҳам арабча-форсча элементлар билан таржима қилинар — калькаланар эди. Масалан: *аксил ҳаракатчи* («Улуғ Туркистон», № 95, 24. 1918), *ҳарбий ҳолат* («Турк эли», № 1, 4. X. 1917), *нуқта* («Турон», № 4, 14. IX. 1917) каби.

Ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишига, умуман, ўзбек адабий тилининг тараққиётига ўша даврда нашр этилган мактаб дарсликлари ва грамматик қўлланмалар ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

71-§. Ўзбек тилининг практик грамматикасини тузиш учун бўлган уринишлар

Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганидан сўнг Туркистон маъмурияти ҳарбий ва бошқариш ишларини яхши йўлга қўйиш мақсадида ерли халқларнинг тилини ўрганишни асосий вазифа қилиб қўйди. Бу вазифа ўзбек тилини ўрганишга ёрдам берувчи дарслик ва қўлланмалар яратишни тақозо қилди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилганининг дастлабки йилида майор М. А. Терентьевнинг грамматикаси ва хрестоматияси нашр этилди¹. Бу асарлардан сўнг илмий қиймати бўлмаган, фақат практик мақсадни кўзда тутувчи справочниклар ва самоучителлар чиқа бошлади. Жумладан, А. Старчевский², В. А. Алексеев ва А. Вишнегорскийларнинг³ қўлланмалари нашр этилди. Бу қўлланмалар чор ҳукумати маъмуриятининг кенг қўламда иш олиб боришига ёрдам бермас эди. Шунинг учун Туркистон генерал-губернатори Субботич 1906 йилда махсус буйруқ чиқарди. Буйруқда ҳарбий административ-хўжалик чиновниклари ўзбек тилини ўрганиши кераклиги кўрсатилди. Буйруқда илгари сурилган фикрлар юзасидан матбуот саҳифаларида мунозаралар бошланди. Мунозараларга жавобан М. Андреев, Л. Зимин, Қиёс-Беков, Л. Афанасьев, Н. Смоленский, С. А. Лапин, М. Преображенский кабиларнинг ўз-

¹ Терентьев М. А. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб., 1875; Уша автор. Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская, СПб., 1875.

² Старчевский А. Спутник русского человека в Средней Азии. СПб., 1878; Уша автор. Переводчик с русского языка на сартовский, СПб., 1886; Уша автор. Русский средне и южно-азиатский проводник-переводчик.

³ Алексеев В. А. и Вишнегорский А. Самоучитель сартовского языка. Ташкент, 1884; Алексеев В. А. Фразы на сартовском языке с русским переводом и транскрипцией. Ташкент, 1884.

бек тилига бағишланган асарлари нашр этилди¹. Уларда ялғиз фикрлар етишмас, элементар грамматика билан чегараланганлар эди. Шунинг учун академик Қ. Қ. Залеман А. Алексеевнинг «Самоучитель»ини танқид қилиб: «Қимки, бирор туркий тилининг самоучителни тузмоқчи бўлса, аввало «Олтой тили грамматикаси» билан танишиб чиқсин»², деган эди.

1905—1917 йиллар давомида она тили дарсликлари ҳам тузилди. Бу дарсликлар биринчи марта товуш методи асосида тузилиб, улар ҳам озми-кўпми ўзбек адабий тилининг нормалашшига ва бошланғич мактабнинг элементар талабини қондиришга хизмат қилди. Бундан ташқари, бошланғич синфлар учун ўқиш китоблари ҳам чиқарилди.

1914—1915 йилларда Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Енгил адабиёт», «Қироат китоби», «Ўқиш китоби» номлари остида педагогик характердаги китоблари майдонга келди.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистони ва ахлоқ» (1913), «Адабиёт ва миллий шеърлар», «Биринчи муаллим» (1912), «Иккинчи муаллим» (1915), «Гулистони мактаб» (1917) номли асарлари нашр этилди. Бу каби бадиий, таълим-тарбиявий асарлар ҳамда публицистик мақолаларда рус ва умуман дунё халқлари маданияти, илму фани, мактаб ва маорифи улуғланиб, халқни илмли, маданиятли бўлишга таъқирилади.

1912 йилда биринчи синфлар учун М. Фахриддиновнинг «Раҳбар аввал», Абдураззоқ Намангонийнинг «Таҳсулул алифбо» китоби чиқди.

Алифбе китобларидан ташқари, бошқа турли соҳаларга оид китоблар ҳам нашр этилди. Масалан, Наманганда Исҳоқхоннинг «Жомил хутут» (1912), Тошкентда Қори Муҳаммаднинг «Тўғри ёзиш» (1915) китоблари.

Бу элементар дарслик ва китобларда, асосан, она тилининг софлигига эътибор берилди. Абдулла Авлоний бу ҳақда шундай ёзади: «Алифбе соф ва осон туркистон лаҳжаси тилида ёзилган». Ҳақиқатда эса, бу дарслик ва қўлланмаларда фарбий-туркий тил

¹ Андреев М. Руководство для первоначального обучения сартовскому языку в Ташкентском реальном училище. Ташкент, 1896; Машковцев Ф. Уроки сартовского языка. Ташкент, 1899; Наливкин В. П. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Самарканд, 1898; Наливкин В. И., Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1884; Наливкин В. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь. Ташкент, 1912; Белыев И. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Ташкент, 1906; Остроумов Н. Этимология сартовского языка и русско-сартовский собеседник. Ташкент, 1910; Будзиский Н. Учебник сартовского языка. Ташкент, 1910; Зимин Л. Учебник сартовского языка. Ташкент, 1914; Кияс-Бекоев. Словарь и элементарная грамматика сартовского языка. Ташкент, 1907; Афанасьев Л. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами. Скобелев, 1908; Смоленский Н. Полный карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка. Изд. 1. Самарканд, 1914; Преображенский М. Карманный русско-сартовский словарь. Ташкент, 1917.

² Қарағе: Записки Восточного общества, I, СПб., 1887, стр. 37.

элементлари ошиб-тошиб ётар эди. Масалан: *Мактаб сизи инсон қилур* («Иккинчи муаллим»). *Дўстларнинг бири дарҳол югуриб дарахт устига чиқмиш* («Иккинчи муаллим»). *Қўй қадам илм уйи-на тумор, маржонни унут* («Адабиёт»).

Қўпчилик дарсликларга умумтуркий тил нормалари сингдирилган. Бу дарсликлар орқали янги методли мактабларда илм, ахлоқ ва тил нормалари ўргатилди. Бу элементар дарсликлар ҳам адабий тилнинг ўша давр адабий тилидаги ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишига озми-қўпми таъсир қилди. Бундан ташқари, соф грамматик терминологиянинг стабиллашишига замин ҳозирлади.

12- б о б

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТИЛИ, УНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

72- §. Миллий тил ҳақида тушунча

Марксизм-ленинизм таълимотида миллий масала пролетариат диктатураси ҳақидаги таълимотнинг ажралмас қисмидир. Миллий масала ўз навбатида миллат ва унинг пайдо бўлиши каби актуал масалаларнинг ҳал қилинишини талаб қилади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси капитализмда тўла ҳал қилинмаган миллий масалаларни йўл-йўлакай ҳал қилиб берди. Чекка ўлкаларда ҳали миллат бўлиб уюша олмаган халқларнинг миллат бўлиб ташкил топишлари учун шарт-шароит яратди. Натижада ўзбек халқи социалистик миллат бўлиб ташкил топди. Жамият қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон ҳаракат қилиб боргани каби тил ҳам у билан боғлиқ ҳолда алоқа воситаси сифатида такомиллашиб борди.

Ўзбек халқининг тили ҳам алоқа воситаси сифатида такомиллаша бориб, миллий тилга айланди. Натижада асрлар давомида қўлланиб келган умумхалқ ўзбек тили социалистик тузум шароитида вужудга келган социалистик миллатнинг ягона миллий тили бўлиб қолди.

Миллий тил, халқ тили ёки қабила ва уруғ тилининг луғат састави ва грамматик қурилиши жиҳатидан негизин бирдир. Миллий тил миллатнинг фикр алмашиш воситасига бўлган эҳтиёжни тўла қондиргани каби қабила тили ҳам шу тилда сўзлашувчилар эҳтиёжини тўла қондирса-да, улар ўртасида жуда катта тафовут бор.

Қишлоқ жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида қишлоқлар бирлигининг тарихан таркиб топган асосий формаси миллатдир. Миллат инсониятнинг илғор қисми эришган ишлаб чиқариш ва маданият даражасига мувофиқ келади ва уларнинг ривожланиши учун қулай шароит яратиб беради. Миллатнинг тили ижтимоий тараққиётнинг миллий формаси даври талабларига жавоб беради.

Миллий тилнинг ташкил топиши процессида маҳаллий диалектлар етакчи роль ўйнайди. Диалектлар билан миллий тилларнинг

тақдири бир-бири билан узвий боғлиқ. Миллий тиллар энг прогрессив тенденцияга эга бўлган, маданий ва иқтисодий жиҳатдан илғор марказий диалектлар асосида шаклланади ва ривожланади.

Бирор диалект миллий тилга асос қилиб олинганда, унда сўзлашувчи аҳолининг оз-кўплиги эмас, балки унинг прогрессивлиги, етакчилиги, яшашга қобиллиги, келажаги ҳисобга олинади. Ана шу нуқтаи назардан ўзбек миллий адабий тилига Тошкент ва Фарғона шевалари асос қилиб олинди. Чунки узоқ тарихий тараққиёт натижасида Тошкент, Фарғона шевалари ўзбек миллий тили учун таянч шева бўлиб қолди. Бу нарса Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли амалга ошди.

Бирор тил миллий тил даражасига кўтарила олиши учун қуйидагиларга эга бўлиши керак:

1. Саноат, техника, фан, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маданият ва ҳоказолар соҳасида инсониятнинг илғор қисми эришган тараққиётни акс эттирувчи бой луғат составига эга бўлиши лозим.

2. Жамиятнинг талабига жавоб берувчи ёзув системаси бўлиши шарт.

3. Адабий тил стиллари жамият интенсив ривожланиш талабларига жавоб бериши керак.

4. Адабий тилнинг жамиятдаги ҳал қилувчи роли яхшиланиши лозим.

5. Илмий жиҳатдан ишлаб чиқилган грамматикага, илмий муассасаларга эга бўлиши керак.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси миллий сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида ўзбек миллий тили ўз ривожланишининг ҳозирги даврида шу кўрсатилган хусусиятлар, афзалликларга эга бўлиш учун интилмоқда.

Миллий тилларнинг бойиши, уларнинг СССР халқларининг фикр алмашиш воситаси сифатида ўсиши ва такомиллашиши кўп миллатли социалистик давлатда прогрессив процессдир. Бу процесс совет халқларининг экономикаси ва маданиятининг яна ҳам тезроқ раванқ топишига, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар томонлама яқинлашувига ёрдам беради.

Ана шу яқинлашиш процессида, яъни социализмдан коммунизмга ўтиш процессида ўзбек миллий тилида қуйидаги ҳоллар юз беради:

1. Ягона умумхалқ адабий тилининг роли анча ошади.

2. Адабий тил таркибида қўлланувчи диалектал хусусиятлар аста-секин йўқола боради.

3. Адабий тил билан сўзлашув тили хусусиятлари ўртасидаги фарқ камая боради.

4. Ҳамма социалистик миллий тиллар учун умумий хусусиятлар ҳажми ортади.

5. Миллатлараро алоқа воситаси ролини бажарувчи рус тилининг маъқен ошади.

Бу фақат ўзбек миллий тилига хос хусусият бўлмасдан, балки барча тиллар учун характерли фактдир.

73- §. Миллий адабий тилни яратиш соҳасида бўлган курашлар

Совет ҳокимияти йилларида ягона ўзбек миллий тили ҳар томонлама ўсди ва юксалди. Унинг фонетик системаси маълум даражада ўзгарди, унлилар системаси ихчамлашди. Тилимизнинг луғат состави янги сўзлар билан бойиди. Сўзларнинг маъносига силжиш юз берди. Ўзаро алоқада керак бўлмаган архаик сўзлар ўзбек тили луғат составидан чиқиб кетди. Тилимизнинг грамматик қурилиши такомиллашди. Ана шу ўзгаришлар ўз-ўзидан бўлмади.

Маълумки, Октябрь социалистик революцияси Туркистон ўлкасидаги меҳнаткаш оммани буржуазияга қарши курашга олантирди. Омма ўртасида ҳеч бир таянчга эга бўлмаган миллатчи буржуазия Туркистонга ҳукмронлик қилиш ва «миллий автономия» ғоясидан воз кечишга мажбур бўлди.

Социалистик революция ғалабасидан сўнг буржуа-демократик интеллигенция ўзбек халқи билан бирга боришни истамади. Улар ўзбек деҳқонлари, ҳунармандлари, ишчилари ва меҳнаткаш интеллигенциянинг янги социалистик ҳаракатини эски буржуа ҳаракат идеологиясига бўйсундиришга уриндилар. Ўзбек халқининг душманлари миллий маданиятга буржуа идеологиясининг ҳукмронлиги учун курашдилар. Улар онгли равишда миллий озодлик ҳаракатининг қаҳрамони сифатида пролетар революционерлари эмас, балки буржуа миллатчиларини кўрсатишга уриндилар. Масалан, Самарқандда чиқадиган «Зарафшон» газетасининг 1923 йили 25 мартдаги 32- сонидида бир мақола босилиб, унда Маҳмуд Беҳбудий ҳақида маълумот берилди. Мақолада таъкидланишича, Туркистонда миллий уйғониш 1901 йилдан, яъни Маҳмуд Беҳбудий ўз адабий фаолиятини бошлаган даврдан бошланади.

Буржуазия миллатчилари ўзбек адабий тили соҳасида икки концепцияни — «умумтурк тили» назариясини ва «чиғатойизм», яъни ўлик чиғатой тилига қайтиш тенденциясини илгари сурдилар.

Миллий буржуазия Туркистонда маданий ҳукмронлигини сақлаш мақсадида «умумтурк тили» билан «чиғатой тили»ни босқинчи ҳаракат қилди. Улар шу йўл билан ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология соҳасида рус тилидан олинган сўзларга очиқ-ойдин қарши курашдилар. Миллатчилик пуризи ўзининг охиригача чегарасига бориб етди. Улар ўзбек миллий адабий тилини эски китобий тил асосида яратишга ҳаракат қилиб, сингиб кетган сўз ва терминларни, грамматик формаларини XI—XV аср ёзма ёдгорликларида қўлланган сўз, термин ва грамматик формалар билан алмаштиришни тавсия қилдилар. Бу назария тарафдорлари 1917—1922 йилларда Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган эди. Кенг жамоатчилик томонидан буржуа миллатчиларининг бу назарияси фожия қилинганча, улар ўз тактикасини ўзгартирдилар. Уларнинг бир қисми XV—XVI асрларда «чиғатой тили» деб аталган эски ўзбек тилини ҳозирги ўзбек тилига асос қилиб олишга уринган бўлса, иккинчи бир ғуруҳи адабий тилини жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш шiori остида уни реформа қилмоқчи бўлди. Улар чиғатой адабиёти асосида ўзбек тилининг морфологияси ва синтак-

сисидан дарслик яратишга ҳаракат қилдилар. Чигатой адабиётидан олинган терминларни матбуотда ёртиб бордилар. Пуристар шу даражага бориб етдиларки, улар «соф турк» сўзларини қолдириш мақсадида, айрим араб, форс ва рус тили элементларига ҳужум қилдилар. Буржуа миллатчиларининг раҳбарларидан бири Фитрат 1921 йилдаги тил, имло қурултойида контрреволюцион «Чигатой гурунги» ташкилотининг программасини баён этиб, ўзбек тилидан ёт сўзлар (арабча, форсча, русча)ни чиқариб ташласак, буюк идеализмиз бўлган туркчиликка бирлашамиз, деб очиқдан-очиқ айтди.

Улар ўзларининг чирик мақсадларини амалга ошириш учун кўплаб қадимий сўзларни тирилтиришни, ўзбек адабий тилига қабул қилишни тавсия қилдилар. Масалаи, арабча *захмат, халқ, дуо, насиҳат, раис, олам, китоб, мактаб* сўзлари ўрнига *эмак, эл, олқини, уғут, бошлиқ, ожун, битик, ёзоқ* сўзларини; форсча *шаҳар, гувоҳ, тажриба* сўзлари ўрнига *балиқ, таниқ, сипок* сўзларини; русча *паровоз, поезд, революция, пролетар, самовар, почта, агроном, электр, география, ботаника, астрономия, морфология, синтаксис* каби сўзлар ўрнига *ўтхона, оташ арава, ўзарниш, йўқсил, ўзи қайнар, учқуч, чопархона, экин билғич, сим чироқ, ер билиги, ўсимлик билиги, юлдуз билиги, сарф, навҳ* каби сўз ва ибораларни ишлатишни кўтариб чиқдилар.

Ҳатто улар марксизм-ленинизм доҳийларининг асарларини ана шу асосда бузиб таржима қилдилар. Бу хил пуристик, пантуркистик ёнлар орфографияга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Кўпчилик сўзларни «умумтурк» тили нормаси асосида ёзишга уриндилар.

Буржуа миллатчилари умум томонидан қўлланувчи совет илмий терминологиясини суриб чиқаришни ўзларининг бирдан-бир вазифаси деб билдилар. Улар ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам совет ва интернационал терминлардан фойдаланмасликка ҳаракат қилдилар.

1926 йилда тузилган «Қисқа русча-ўзбекча сносий юридик терминлар лугати» буржуа миллатчилик пуризм асосида яратилди. Масалан, луғатда *аванс* сўзи форсча *бунак* тарзида, *автономная республика* сўзи *эркли жумҳурият, акция* сўзи *улуш ҳужжати, акционер* сўзи *улушчи, банк* сўзи *хазина, президиум* сўзи *тўр* тарзида таржима қилиб берилди. Сўзларни бу тарзда бериш жуда катта қийинчиликларни келтириб чиқардики, натижада янги маъно касб этган сўзлар ўзининг аввалги формасига сиғишмай қолди.

Иккинчи группа буржуа миллатчиларни сурбетларча «диалектлар автономияси»ни талаб қилиб чиқдилар. Бу назарияга кўра, ҳар қайси диалект асосида алоҳида-алоҳида адабий тил яратилиши керак. Уқиниш ва матбуот ишлари ана шу диалектлар тилида олиб берилиши керак. Бу назарияга асослангилса, ҳозирги ўзбек миллий тили ўрнида диалект тиллар — Хоразм тили, Фарғона тили, Самарқанд тили кабилар майдонга келиб, ягона ўзбек халқи ва миллати тарқалиб кетган бўларди.

Ўзбек халқининг ижодий кўтаришқилиги буржуа миллатчиларининг бу каби пуристик, пантуркистик қарашларини ҳар томон-

лама ёйишга имкон бермади. Адабий тил ва терминология соҳасидаги нотўғри қарашлар жамоатчилик томонидан қаттиқ қораланди.

Социалистик революция миллий маданият ва миллий тилларнинг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Натижада ўзбек адабий тили ва илмий терминологияси илмий асосдаги янги формалар билан бойиди.

74-§. Ўзбек миллий адабий тилининг ривожиди Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг роли

Кўп миллатли совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг бошловчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг адабий фаолияти эндигина бошланган пайтларда ўзбек адабий тили ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилаётган, миллий тил куртаклари энди ривожланиб, халқ тили миллий тил шаклида расмийлаша бошлаган эди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёт даражаси Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин тобора ўсиб бораётган прогрессив ғояларни тўла равишда ифодалашга ожизлик қилиб қолди. Шунинг учун тараққийпарвар ва демократ-маърифатпарвар ёзувчилар ўзбек адабий тилининг бошқачароқ формасини топшига киришдилар. Революцион ғояга мос адабий тил формасини топши вазифаси кўпроқ Ҳ. Ҳ. Ниёзий зиммасига тушди. Бу масалада у ҳар қандай қийинчиликлардан қўрқмай қаттиқ ва жиддий меҳнат қилди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ўз асарларини халқнинг жонли сўзлашув тилида ёзиши ва ижодий йўли буржуа миллатчиларига ёқмади. Маҳаллий ўзбек буржуазиясининг идеологлари бўлган жаҳидлар шорининг ўзбек адабий тилидаги усулини менсимай, гўё уни ўтакетган «соддалик», адабиёт қоидаларини «билмаслик» ва ундан «четга чиқишлик», адабий традицияга «мувофиқ келмаслик»да айбладилар. Ҳ. Ҳ. Ниёзий бу тухматларга жавобан 1916 йили ўзининг «Қизил гул» номли миллий ашулалар тўпламида бундай деб ёзди: «Бу учинчи бўлимдаги шеърларда баъзи узун-қисқаликларни ҳамда «адабиётдан йироқ»лигини кўриб, «адабиёт илмида бутун деярли хабарсиз киши эканми?» деювчи зотларга қарши биз, бу адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизнинг тушунувина ўнғай бўлсин учун бўлса керак, деймиз... Ҳақиқатда қасида ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига яқинлаштиромоққа киришдик. Бу тўғриларда қусурларимиз афуларин рижо ва ннэз ётамиз»¹.

Миллий адабий тилнинг шаклланишида бу бирдан-бир тўғри йўлдир. Ҳ. Ҳ. Ниёзий бадий тилнинг янги тарихий шароитда жонли ўзбек тили асосида янгича йўл билан ривожланишига замин ҳозирлади, иккинчи томондан, халқ маданиятининг ривожини учун катта йўл очиб берди.

Буржуа миллатчилари вақтли ўзбек матбуотиغا, ўзлари тузган

¹ Ҳ а м з а. Қизил гул. ЎзФА Шарқшунослик институти, Ҳамза фонди, инв. № 7628, 8-бет.

«дарсликлар» ва ёзган «бадий асар»ларига, миллий тилга кўплаб сунъий сўз ва иборалар киритиб, маҳаллий халқнинг сўзлашув тилидан узоқ бўлган қандайдир мавҳум умумий («муштарак») турк тили яратмоқчи бўлдилар. 1905—1917 йиллар давомида жадида қўллаган тил ўзбек классиклари ва демократ ёзувчилар асарлари тилига ҳам, ҳозирги ўзбек тилига ҳам мос келмайдиган қандайдир «аралаш характердаги тил» эди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг ижодий фаолияти билан буржуа миллатчиларининг ҳар қандай кўринишларига қарши қаттиқ ва кескин кураш олиб борди. Бу кураш натижасида ҳозирги ўзбек тили расмий равишда социалистик ўзбек миллатининг адабий тили сифатида шаклланди, чиниқди ва ўсди.

Миллий маданиятнинг атоқли арбоби Ҳамза она тилининг кадр-қимматини юксак поғонага кўтарди, ўзбек миллий тилининг ривож учун катта хизматлар қилди. Мазмунан бой, шаклан пухта ва ўткир тилли оригинал поэтик ва прозаик асарлар яратди. У лексик-грамматик хусусиятларига кўра ажралиб турувчи бу асарларида сунъийликка, ғайри табиийликка йўл қўймади.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзигача бўлган ўзбек адабий тили бойлигидан фойдаланди, ўз навбатида, бутун ижодий фаолиятини ўзбек адабиётининг ва ўзбек адабий тилининг такомиллиги ва ривожига бағишлади. Унинг революцион поэзияси, чинакам халқчиллик руҳида ёзилган драматик асарлари ўзбек тилининг луғат составини бойитиш, грамматик қурилишини яхшилаш ва такомиллаштиришда муҳим роль ўйнади.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзбек тили ўзбек халқининг бирдан-бир алоқа ва фикр алмашув воситаси бўлиш билан бирга, меҳнаткашлар оmmasининг ўз синфий душманларига қарши кураш қуроли эканини тўла равишда намоён қилди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзининг дастлабки шеърларидан мазмун жиҳатдан ҳам, шакл жиҳатдан ҳам, тил жиҳатдан ҳам ўзбек адабиёти классиклари Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий ва бошқаларнинг шеърларига тақлид қилиб, лирик шеърлар яратди. Ниҳон таҳаллуси билан ёзилган девондаги шеърлар шоирнинг ўзбек тилини бойитиш йўлидаги биринчи қадамини, тил тараққиётига унинг қўшган дастлабки ҳиссасини кўрсатувчи муҳим ҳужжатдир. Лекин ўздан олдин ўтган шоирлар ижодига назиралар ёзиш ва бу билан эски ўзбек адабий тили рамкаси доирасида чегараланиб қолиш тўхтовсиз ўсиб бораётган онг ва тушунчани, юксак туйғуларни ифодалаш талабларига жавоб бера олмаслигини Ҳ. Ҳ. Ниёзий борган сайин равшанроқ тушуна бошлади. Шоир бадий ифоданинг ихчам ва қулай формасини топишга, янги нутқ оборотлари яратишга интилди. Шу мақсадда у турли миллат халқларининг тиллариға мурожаат қилди. Тожик тилида лирик шеърлар ёзди, енгил миллий ашулалар яратишда озарбайжон ва татар адабий тилларидан ўрнак олди. Чунончи, айрим сўз ёки сўзлар бирикмаси: *баним, банга, савги, ўлса, ўлурса, қилмаммиш, қўймишам* каби, шунингдек, баъзи бир грамматик формалар: *жўналиш келишини* қўшимчасининг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *-га (-қа|-ка)*

шаклининг -а шаклида ишлатилиши: *Юсуф қанъона, боис ҳижрона, тишлар маржона* кабилар.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий асарларида ҳозирги татар адабий тили элементларини учратамиз. Улардан поэтикадагина эмас, балки прозаик асарларида ҳам фойдаланди: *Енги қилган, бир туғон учун, қарт умрга, юку акирин-акирин, ани, санамилар* каби сўз ва сўз бирикмалари. Хусусан, унинг «Пушти гул» номли асарида татар тили элементлари ёрқин кўринади.

Гоявий жиҳатдан ўткир, бадий жиҳатдан гўзал ва юксак асарга мос келадиган янги бадий форма топишда Ҳ. Ҳ. Ниёзий улуғ рус халқининг илғор маданияти ва рус миллий тилига мурожаат қилди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий рус халқи маданияти билан ўзбек маданияти ўртасида кучли алоқа ўрнатишга ва ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик йўли билан иш кўришга астойдил киришди. Бу эса Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ўз ижоди ва бадий асарлари тилида катта ижобий натижаларга эришувига сабаб бўлди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1914—1925 йиллар давомида мактаб ўқувчилари учун дарсликлар — «Енгил адабиёт», «Манзум ахлоқий ҳикоялар», «Қироат китоби» каби педагогик асарлар яратди. Уларнинг тили содда ва тушунарли бўлиб, буни «Тошбақа билан Чаён» масали мисолида кўриш мумкин:

Тошбақа бирла бўлиб ўртоқ чаён,
Аҳд этишиб, дўст бўлишиб, жона-жон.
Бир ҳуни қилмоқчи бўлишди сафар,
Боғлашубон чиқди иккови камар...
Йўлда чаён тошбақадек дўстига,
Урди бир икки нишини дўстига.
Тошбақа ҳам билдики, бўлмас боқиб,
Шумғиди бир, кетди чаён ҳам оқиб.

(Х. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, Тошкент, 1955, 55-бет).

Айниқса, унинг 1916—1917 йилларда ёзган бадий асарлари тилида кескин бурилиш юз берди. Бу даврда у юксак революцион гояга мос келадиган адабий формада поэтик асарлар яратди. «Оқ гул», «Қизил гул», «Сариқ гул», «Сафсар гул», «Атир гул» номли миллий ашулалари тўпламининг тили бунга ёрқин мисол бўлади. Масалан:

Оға, соғ борсангиз, аввал,
Дадамларга салом айтинг.
Югуриб чиққан ул мушфиқ
Онамларга салом айтинг.
Кўзи қон ҳамширам бирла
Акамларга салом айтинг.

(Х. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 16-бет.)

Мен борай борганимча, жон Қўзивой,
Енгинамни солганимча, жон Қўзивой,
Енгинамни солган жойда, жон Қўзивой,
Очулсун гули гунча, жон Қўзивой.

(«Қизил гул» тўпламидан).

Драматик асарларда персонажлар нутқини тўғри акс эттириш учун ёзувчи тилнинг жонли формаларидан фойдаланди. Чунончи, билан сўзнинг бирлан, била, ила ва минан шакллари: *ноғмаглариминан, мусалинғизминан, бўлғониминан*; эмас сўзнинг -мас шакли: *хайрихоҳларимасдирлар, қизил гулни ўзимасми*; жуда сўзнинг жа шакли: *жа бўлмаса ғузор бор, дорбоз бор*; жам сўзнинг ям шакли: *биз жаям нозик ишда турғонимизни эсланг каби* қўллади.

Халқ лексиконида кўп учрайдиган сўзларни адабий тилга дадиллик билан киритади: *мангалай* (пешана), *чоғ-чоғида* (вақт-вақтида), *ачувчан* (аччиғи тез), *тўсуқ* (парда), *кулку* (комедия), *ўй-новчилар* (қатнашувчилар), *бир бор* (бир марта), *ушоқ* (майда), *сўз урмагон* (гапирмаган, сўзламаган), *ичкиб суйган* (соғиниб севган), *қучоғини сорилиб* (қучоғига босиб) каби. Айрим сўзларни одатдаги маъносидан кенг тасаввур этди ва асарларида шундай маъноларда ишлатди: *ишчи, меҳнатчи, хизматчи* (умуман меҳнат қилувчи халқ); *фақир, бечора* (камбағал); *ихтиёр* (истак); *сийёсат қилди* ёки *сийёсатга тортдилар* (қўрқитдилар), *девоналик* (телбалик).

Баъзи арабча-форсча сўзлар ўрнига туркий сўзларни қўллайди: *кучлаганлар* (зўрлаганлар), *яшурун хотин* (жосус хотин), *йўлдошлик* (ҳамроҳлик) каби.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар негизида янги-янги мақоллар яратди: *Чет юртнинг шоҳи бўлгунча, ўз юртингни гадоси бўл. Аччиқ ўйин ширин турмушларни бузадилар. Эрларда вафо бўлса, хотинларда жафо бўлмас* каби.

Янги нутқ оборотлари ва грамматик формалар билан бир қаторда, *малак, кўк қизи, эрам паризодаси* сингари сўз ва иборалар, эски адабий тил услубини эслатувчи формалардан фойдаланди. Мисоллар:

Чўпон. — *Мен ҳеч ўйламаган эдимки, сендек кўк қизи бўлгон бир малак менимдек қаро ер фарзандларига тенг бўлғай.*

Ойхон. — *Минг-минг марта сизга тавалло қиламанки, мен сизни бойлик билан бўлушинғизни суюб тегмадим.*

Чўпон. — *Муни устга икки йилдурки, карвон юрмай хату хабар ҳам бўлмайдур эди.*

Майсара. — *Ма, сен мана шу олтуни ол. Эртага йўлга чиқ. Бир кунлик нари қишлоқдан икки от ол, кучли, қочқир зотлардан бўлсин, эгар-анжом билан ҳозир бўлғил, қолгон тангаларни олиб етиб биз борурмиз.*

Чўпон. — *Бу тадбир сизга қандай мумкин бўлур?... Аммо сизга ул кеча кўмакчи ким бўлур? Мени қайси жойда кутганимни ким билиб йўллар?...*

Нодира. — *Бунда келтирурми?*

Майсара. — *Албатта, шунда келтурур.*

Ҳ. Ҳ. Ниёзий асарлари тилининг фонетикаси ва морфологиясида Фарғона шеваларининг таъсири кўзга ташланади: *ағдан, бағдан* (у ёқдан, бу ёқдан), *келиб юришга димлатган экан* (димлат-

ган экан — буюрган ёки тайинлаган экан), *ҳар палла* (ҳар гал), *кўнглинг унайду* (унайду — истайди) каби.

Ҳамза асарлари тилида ҳозирги адабий тилда қўлланмайдиган эски ёзма адабий тил ва жонли сўзлашув тилининг таъсирида товуш алмашиб қолган сўзлар ҳам учрайди. У н л и л а р: о||а — *бала, балам, одам баласи, қўзи баласининг*; а||и — *маслиҳат*; е||а — *савги*; йе||йа — *йатим*; а||у — *бухона, буҳор очилур*; и||у — *хотун, ёлғуз, эзилмасунми* каби. У н д о ш л а р: б||м — *мунда, мундан, мундай, мунга, мунчалик*; б||в — *жаври-жафо*; т||л — *отам раҳмаллик, онам раҳмаллик*; қ||ғ — *тароғ, туёғ, тезроғ, у ёғ, бу ёғ* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги морфологик шакллардан фарқ қилувчи формалар ҳам ишлатилган. Чунончи, -лик аффикси бир қанча вазифада қўлланган: а) -лик ўрнида — *бекаслик, розилик*; б) -ли ўрнида — *кучлик бир азобдир*; в) -гина ўрнида — *ўзумни анчалик тутиб*; г) ...бўйи ўрнида — *яна умрлик шод яшағусидир* каби. Юқоридаги сингари вазифаларда -лик қўшимчаси баъзан тушириб қолдирилади: *суюк ёрдин* (севикли ёрдан), *ғоят секин билан* (секинлик билан) каби.

Келишиқ қўшимчалари турли вариантларда ишлатилган:

1) қаратқич келишигининг -нинг аффиксли шакли кам учрайди, унинг вазифасини кўпинча тушум келишигининг кўрсаткичи -ни ўтайди: *мени шу дардимни, сени кўнглингга, сени юрагингни гули, соғлигингни қалин соялари, ҳар бир гулни ўзгачаси бўлағониминан, булбулни суйгани қизил гулни ўзи эмасму?* Қаратқич келишиги -ди ёки -им орқали ҳам ифодаланган: *сен ер-сув, боғ-боғли андишасин қилма, эр деганди кўнгли ўсган ерда шердур, меним қошимда, меним юрагим, бизим бу ширин турмушимизди* каби;

2) тушум келишиги аффикси -ни, -ди, -н шаклларда ишлатилган: *бошини, сени, эшонди танишларини сабаби бор экан, тайёрланганин, ўзларини* каби;

3) жўналиш келишигининг -ға|-га||-қа|-ка аффиксли формасидан ташқари, -а аффиксли формаси ҳам анча кенг қўлланган: *менга, мурод-мақсадга, тилакка, амирға, менгға, юзингға, жойларига, олмоқға, сўйлашқа, ера, ҳижрона, мастона* каби;

4) ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари кўрсаткичлари олдида н орттирилиши ҳам характерли бўлган: *олдинда, қошинда, қўлинда, ишинда, умрларинда, курсисинда; юзлариндан, юзлариндин* каби.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий асарларида феъл формаларининг турли шакллари истеъмолда бўлган. Масалан: -гай|-гай||-қай|-кай: *Мен сени суйдум, ўзгасига на парвойим бор. Сенингдек суйган Муниҳоним билан озорсиз рўзгор тебратишни тоза ўрганиб қолгай эдим; -гил|-гил||-қил|-қил; турғил, тезроқ пиширғил, бир-бир эшитгил; -бон|-ибон| -убон: боғлашубон чиқди иккови камар, дўст дебон қилма душманнинг ишин; -имсира: қучоғина торгимсираб; -мам: ухлоймам (ухлай олмайман), тўқланмам (тўқ бўлмайман); -(а)м: курам (кўраман), тек турам (тек тураман).*

Олмошларга қўшилиб, сифат ёки равиш ясовчи -дай аффикси

-дайин шаклида ҳам учрайди: *бундайин ҳодисалар, шундайин заҳарлилар, қандайин ботинсинлар* қабн.

Шоир ўз асарларида ўша давр сўзлашув нутқиغا хос тил ҳодисаларида унумли фойдаланди. Бу билан асарларини кенг халқ оmmasига тушунарли бўлишини таъминлади.

Шундай қилиб, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг бадиий асарлари ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиб камол топишида муҳим роль ўйнади. Ҳ. Ҳ. Ниёзий мавжуд сўзларга янги мазмун юклаш билан адабий тилда янги сўз ва иборалар ижод қилди. Асарларида эскириб қолган ва оммага тушунарсиз сўзларни қўлламаганлиги сабабли улар истеъмолдан чиқа борди. Шоирнинг асарлари туфайли илмий-фанний терминлар тобора кўпайди, турли стилистик воситалар ва нутқ оборотлари юзага келди ва улар кенг кўламда ишлатила бошлади.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийдан кейинги ўзбек совет ёзувчилари А. Қодирий, Ҳ. Олимжон, К. Яшин, Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор, Зулфия кабилар унинг ўлмас традициясидан фойдаланиб, адабий тилни тараққий эттиришда катта иш қилдилар ва ўзбек тилининг такомиллиги ўз ҳиссаларини қўшдилар.

75-§. Ўзбек адабий тилининг совет давридаги тараққиёти

Ҳозирги ўзбек адабий тили эски ўзбек адабий тилининг тарихан ишланган ва ҳозирги талабга мослашган шаклидир.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқи бошқа совет халқлари қатори социалистик тараққиёт йўлига кирди. У ўзининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятини мисли кўрилмаган даражада ривожлантириш имкониятига эга бўлди. Халқ хўжалиги ва маданият соҳасидаги улугвор ўзгаришлар миллий тиллар олдига янги вазифалар қўйди. Совет даврида узил-кесил миллат бўлиб ташкил топган ўзбек халқининг миллий тили тараққий қилди. Натижада ўзбек адабий тили янги тушунчаларни англатувчи сўз ва иборалар билан бойиди, унинг грамматик қурилиши янги формалар билан тўлдирилиб, анча силлиқлашди.

Совет даврида ўзбек адабий тилининг фонетикасида ҳам, лексикасида ҳам, грамматикасида ҳам, орфографиясида ҳам ўзгаришлар бўлди.

76-§. Ўзбек тили фонетик системасидаги ўзгаришлар

Совет даврида ўзбек адабий тилининг фонетик системаси имкониятлари бирмунча кенгайди. Бу даврда ўзбек тили фонетикасида қуйидаги ўзгаришлар юз берди:

а) унли ва ундошлар системасида: и, э, о унлиларидаги фарқли ҳолат; л, р ундошларида юмшоқлик (палатилизация) ҳодисаси юз берди; в, ф товушлари лаб-лаб, лаб-тиш; ж, дж товушлари сиргалувчи, қоришиқ сифатида фарқланди;

б) рус тилининг баъзи специфик товушлари талаффуз нормаларига мос ҳолда ўзбек тилига кириб келди ва келмоқда. Масалан, ц, щ ундош товушлари;

в) сингармонизм функционал чекланди ва ўз мавқеини йўқотди;

г) урғу системасида ўзгаришлар бўлди. Ўзбек тилида урғу боғлиқ урғу ҳисобланади. Рус тилининг таъсирида ўзбек тилида эркин урғу ҳам пайдо бўлди: *область, рўчка, лекция* (урғу биринчи бўғинда), *програма, газёта* (урғу иккинчи бўғинда) каби.

Ўзбек тили фонетикасида дастлабки йиллардаёқ пайдо бўлаётган ўзгаришлар маълум даражада ёзувни такомиллаштиришни тақозо этарди. Социалистик революция галаба қозониши билан ўзбек ёзувини такомиллаштиришда чинакам революцион давр бошланди. Маданий қолоқликни тугатиш ва барча халқларни социалистик қурилишга жалб қилиш ёзув масаласини тезроқ ҳал қилишни талаб этди.

Маълумки, ўзбек халқи бир неча аср мобайнида араб ёзувидан фойдаланиб келди. Лекин бу ёзув ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини тўла ифодалай олмас эди. Шунинг учун савод чиқариш ниҳоятда машаққатли эди.

Революциянинг дастлабки йилларидаёқ бошқа ёзувга ўтишга имконият йўқ эди. Шу сабабли ёзув соҳасидаги дастлабки вазифа ўзбек тилининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда араб ёзувини такомиллаштириш, соддалаштириш тарзидагина қўйилиши мумкин бўлди. Бу вазифа 1922 йилда амалга оширилди ва бу ёзувни такомиллаштириш йўлидаги биринчи қадам бўлди. Совет давлат тузуми шароитида ўзбек халқининг иқтисодий ва маданий тараққиёти ёзувни такомиллаштириш билан ёзув масаласини тўла ҳал қилиб бўлмаслигини, латин ёзувига ўтиш зарурлигини кўрсатди. Натижада 1929 йилда латин ёзувига ўтилди. Латин ёзувига ўтиш маданий революцияни тайёрлаш ва амалга оширишда катта роль ўйнади. Бу ёзувни такомиллаштиришдаги иккинчи энг муҳим қадам бўлди. 1929 йилда 9 унлили система асосида олинган ёзувга 1934 йилда жиддий ўзгаришлар киритилди. Айрим унлиларни ифодаловчи ҳарфлар қисқартирилди ва имло қондалари қайтадан кўриб чиқилди. Булар учинчи қадам бўлди, яъни рус графикаси асосидаги ёзувга ўтиш учун шарт-шароитлар тайёрлади. Натижада 1940 йилнинг май ойидан бошлаб ўзбек ёзуви латинлаштирилган алфавитдан рус графикасига асосланган янги ёзув системасига кўчирилди. Рус графикаси асосидаги янги ёзувнинг қабул қилиниши ўзбек халқининг иттифоқимиздаги барча халқлар билан, айниқса, улуғ рус халқи билан бўлган илмий, маданий ва дўстлик муносабатларини ривожлантиришда муҳим омил бўлиб қолди.

77-§. Ўзбек тили лексикасида юз берган ўзгаришлар

Коммунизм сари бораётган мамлакатимиз халқлари ўртасида маданий ва иқтисодий алоқалар янада кучайиб бормоқда. Шу тубайли шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимиз гуллаб-яшнамоқда. Фан ва техникамиз мисли кўрилмаган ютуқларни қўлга киритди. Халқ ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришлар, табиий равишда тилнинг луғат составида ўз аксини топади. Совет даври-

да ўзбек тили лексикасида содир бўлган ўзгартишлар ўзбек тилининг ички имкониятлари ва рус тили сўз ва терминлари орқали акс эттирилди.

Маълумки, 30- йилларнинг бошларидаёқ ўзбек тилининг илмий-техника терминологиясини яратишга эҳтиёж сезилди, турли соҳалар бўйича пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодаловчи сўз ва терминлар билан лугат составини тўлдириш зарурияти туғилди. Бунинг учун халқ шеваларига мурожаат қилинди. Адабий тилга диалектлардан кўнраб сўз ва терминлар олинди. Улар ҳозир маданий ва хўжалик қурилишининг турли соҳаларида ишлатилмоқда. Масалан: *тенглама, ўнлик, озлик, учбурчак, тўғри чизиқ* (математика), *ундош, унли, атов, атоқли от* (тилшунослик), *ғаллакорлик, пахтакорлик, сувлик, ботқоқлик, мевалик* (қишлоқ хўжалиги) каби.

Ўзбек адабий тили лексикаси семантик жиҳатдан ҳам ривожланди. Лексиканинг бу ривожини эски сўзларни янги маънода қўллаш, сўзларни кўчма маънода ишлатиш асосида юз берди. Бу нарса жамиятимиз ижтимоий структураси, совет кишининг янги ҳаётини муносабатлари, ахлоқ нормалари, урф-одатлари билан боғлиқдир. Масалан, *шичи* сўзи эски ўзбек тилида ва қадимги туркий адабий тилда «хизматкор, малай» каби маъноларда қўлланган. Ҳозир *шичи* деганда завод-фабрика, совхозда ишлайдиган киши тушунилади. *Ватан* сўзи тор маънода ҳовли-жой маъносини, кенг маънода Совет ватанини билдиради; *ер* сўзи планета маъносидан ташқари, участка, тупроқ, давлат, мамлакат, ўрин, паст, оёқ ости маъноларини ифодалайди. Маълумки, баъзи сўзлар рус тилига туркий тиллардан қабул қилинган. Жумладан, *маёқ, стакан, товар, сулки, ўчоқ* каби. Бундай сўзлар совет даврида ва ундан олдинроқ рус тили заминидан ўз маъносини кенгайтирган ҳолда ўзбек тилига ўзлашди. Масалан, *ўчоқ (очаг)*— *печь* сўзи аёл маъносидан ташқари, манба, бироъ нарсанинг тарқалиш манбаи; бирор ташкилот; уй-хонадон, оила каби маънолар касб этган: *билим ўчоғи* (очаг знаний), *кадрлар ўчоғи* (кузница кадров), *маданият ўчоғи* (очаг культуры), *тарбия ўчоғи* (очаг воспитания) каби. *Маяк* сўзи чўққи, чегара белгиси, байроқ маъносидан ташқари, денгиз қирғоғига ўриштириб, кемаларга йўл кўрсатувчи минора, намуна бўладиган нарса каби маъноларни ҳам билдиради: *Ўзбекистон — Шарқдаги маяк* каби.

Рус тилининг бевосита таъсири натижасида калькаләш (айнан таржима) йўли билан ўзбек тилида жуда кўп янги сўз ва терминлар юзага келди: *шанбалик* (субботник), *ёқилғи* (горячий), *беш йиллик* (пятылетка), *тўғарак* (кружок), *туғруқхона* (родильный дом), *муз ёрар* (ледокол), *йўлдош* (спутник), *пайвандчи* (сварщик), *тенглама* (уровнение), *аниқловчи* (определение) каби.

Юқоридаги каби сўз ва терминлар ҳаётимизнинг барча соҳаларидаги турли-туман тушунчаларни ифода этиш зарурияти билан ривожланиб бормоқда. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги калькаләш йўли билан пайдо бўлган сўз ва терминларнинг қайси даврда вужудга келганлигини рус тилидаги тарихий санасига асосланиб белгиласа бўлади. Масалан, *шанбалик* — 1920 йилда, *беш йил*

лик — 1929 йилда, *стахановчи* — 1935 йилда, *чўлқувар* — 1954 йилда, *колхоз, совхоз* — 1920 йилларда пайдо бўлган.

Рус тилидаги янги-янги фразеологик бирликлар, мақоллар айнан таржима қилиб ишлатилмоқда. Масалан: *тинчликсевар халқлар, шаклан миллий, мазмунан социалистик, танқид ва ўз-ўзини танқид, ҳечдан кеч яхши, биринчи қалдирғочлар, дала маликаси, зангори кема, сунъий йўлдош, зангори олов* каби. Булар ўзбек тилининг ички имкониятлари асосида вужудга келган.

Фан ва техниканинг беқиёс ривожига туфайли ўзбек тилига рус тили орқали четдан жуда кўп янги сўз ва терминлар қабул қилинди. Рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўзбек тилига ўзлаштирилган сўзлар ўзбек тилшунослигида махсус лугат қилиб нашр этилди (О. Усмонов, Р. Дониёров. *Ўзбек тилидаги русча интернационал ўзлаштирама сўзлар изоҳли лугати*. Тошкент, 1965).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларнинг маъно хусусиятлари билан боғлиқ бўлган бундай фактлар умумхалқ ўзбек тили лексикасининг ўсиш йўллари ва ривожланишини кўрсатади.

78-§. Ўзбек адабий тили морфологиясидаги янгиликлар

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг морфологик структураси ҳам бир қанча янги грамматик формалар билан бойиди. Ўзбек тилининг ички ва ташқи манбалардан фойдаланиши асосида унинг морфологик системасида пайдо бўлган янгиликлар қуйидагилардан иборат:

1. Кўплик аффикси **-лар** кўплик, умумийлик, чоғиштириш маъноларидан ташқари, тубандаги функцияларни ҳам бажаради:

а) сифат яшашда иштирок этади: *болалар боғчаси* (болаларнинг боғчаси деб ишлатмаймиз), *ишчилар шаҳарчаси* (ишчиларнинг шаҳарчаси эмас) каби;

б) бирор предметнинг жамини, сорти, хилини англатади: *сувлар ичдим, қаламлар олдим, газеталар ўқидим* каби;

в) ҳурмат маъносини билдиради: *акамлар келдилар, ойимлар кетдилар* каби.

2. Ҳозирги ўзбек тилида келишикларнинг функцияси ҳам анча кенгайди. Маълум бир функцияда қўлланиб келган аффикс ёки кўмакчили конструкцияни қўллаш ҳодисаси тез-тез учрамоқда. Масалан: *Биз кеча боққа (боғда) тўпландик. Ишларингизга (ишларингизда) муваффақият тилайман. Шундай дейишга (дейишдан) уялдим. Отабек ирғиб отга (отни) минди ва Қутидордан сўради. Телефонда гаплашмоқ, телефон орқали гаплашмоқ, телефон билан гаплашмоқ* каби.

Булар, ўз навбатида, тилнинг функционал имкониятлари чегараси кенгайганлигини кўрсатади.

3. От категориясидаги баъзи сўз ясовчи аффиксларнинг функционал ривожига ҳам морфологияда содир бўлаётган ўзгаришларнинг муҳим бир қисмини ташкил қилади: **-чи, -ли, -лик, -ча, -ма, -лаштириш, -дош, -чилик** каби. Булардан **-чилик** аффикси эски ўзбек тилида кам қўлланган бўлиб, унинг маъноси кўпинча **-вул** аффикси билан берилар эди: *чинговул, киптовул, тустовул* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-чилик** аффиксининг қўлланиши лоп раси анча кенгайди: *деҳқончилик, чеварчилик, хизматчилик, оғми-чилик* каби. Баъзан нутқда **-чилик** аффикси ўрнида **-лик** аффикси ишлатилади. Бу иккала аффиксининг маъно фарқига етмаганликдан келиб чиқади. **-лаштириш** аффикси ўзлаштирилган совет интернационал, баъзан ўзбекча сўзларга қўшилиб келади. У 20- йиллардан эътиборан ишлатила бошлади: *электрлаштириш, коллективлаштириш, соддалаштириш* каби.

4. Ўзбек тилида айрим феъл формаларини ясовчи аффиксларнинг функцияси кенгайгани ҳолда, баъзилариники қисқармоқда, баъзи аффикслар маъноларида фарқли ҳолат рўй бермоқда. Масалан, **-япти** аффиксининг функцияси кенгайиб боргани ҳолда, **-ётир, -жак** аффиксларининг қўлланиш доираси чекланмоқда. Келиб чиқиш негизи бир бўлган **-гунча, -ганча** аффиксларининг маънолари фарқланмоқда. Ҳозирги тилда **-гунча** пайт равишдошини ясайди, **-ганча** эса қиёслаш-чоғиштириш маъноларини билдиради.

5. Ўзбек тили лугат составига рус ва интернационал сўзлар келиб қўшилиши натижасида улар билан боғлиқ ҳолда бир қанча аффикслар ҳам ўзлаштирилди: **-изм, -ист, -ер, -ка, -ал, -ив, -он, -изация, -фикация** каби. Масалан: *ленинизм, марксист, комсомолка, артистка, прогрессив, субъектив, формал, коммунистик, революцион, механизация, канализация, электрофикация*.

6. Рус тилининг таъсирида ўзбек адабий тилида композиция йўли билан сўз яшаш кўпайди. Қўшма сўзлар яшашда асл ўзбек сўзлари билан бир қаторда бошқа тиллардан кирган сўз ва терминлар ҳам теги ҳуқуқли компонент сифатида иштирок қилди: **авто-, агро-, водо-, гео-, гидро-, лог-, логия, -мер, микро-, -мото-, радио-, теле-, тепло-, ультра-, фото-, -ҳод**. Масалан: *автопойга, аэромаяк, гидроиншоот, микроўғитлар, радиотўлқин, радиоэшиттириш, телемарказ, телетомошабин, ультрабинафша, фотомухбир* кабилар.

7. Эски ўзбек тилида қисқартма отлар учрамайди. Дастлабки йилларда баъзан сўзлашув тилида ТУМ (тўлиқсиз ўрта мактаб) қисқартмаси қўлланилар эди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аббревиатуралар (қисқартма отлар) бевосита рус тилининг таъсирида пайдо бўлди: *санбат, комсомол, Ўздавнашр, Ўзкитоб, Ўқувнеёдавнашр, БМТ* кабилар.

8. Сўзларни такрорлаш билан жуфт отлар ясалди. Редупликация йўли билан пайдо бўлган жуфт отлар эски ўзбек адабий тилида ҳам учрайди. Совет даврида эса жонли тилдан адабий тилга кирган кўплаб янги жуфт сўзлар пайдо бўлди: *от-пог, пала-партиш, иш-пиш, ош-пош, апил-тапил, қора-қура, патур-сатур* кабилар.

9. Эски ўзбек адабий тилида фамилиялар, тахаллуслар *қизи, ўғли, зода, -ий* воситаси билан берилса, ҳозирги ўзбек адабий тилида рус тилининг таъсири билан **-ов, -ев, -овна, -ович, -евич** каби аффикслар воситасида ҳосил қилинадиган бўлди: *Солижон Ҳасанович Очилов, Зайнаб Сайфиевна Шоназарова* каби.

Булар ўзбек адабий тили морфологиясидаги айрим грамматик формаларнинг ихчамлашганлигини ва бойитганлигини кўрсатади.

79- §. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисдаги ўзгаришлар ҳақида

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек тили синтаксисда ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Масалан, маълум бир бўлакни таъкидлаб, ажратиб кўрсатиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда сўз тартибида ўзгариш юз бермоқда. Бу ҳол кўпинча диктор, конференсье ва нотикларнинг тантанали нутқида учрайди: *Ашулани ижро этади Муҳаббат Шамаева. Эфирда куйлайди Лайло Шарипова. Шеърни ўқийди авторнинг ўзи каби.*

Эргаш боғланишнинг от бошқарувли типи ҳозирги тилимизда самарали қўлланмоқда. Бу хил бошқарув эски ўзбек адабий тилида ҳам учрайди. Лекин бундай бошқарув типлари рус тилининг самарали таъсирида актив тус олди¹. Масалан: *яхшиликка — яхшилик, ҳаракатда — баракат; Пахтадан мўл ҳосил! Мактабдан ишга! Ҳамма пахта теримига! Жаҳонга тинчлик!*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кириш сўз, ибора ва гаплар ҳам анча ривожланди. Масалан:— *Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак. — деди Саида (А. Қаҳҳор). Бу студент (ўтган йили мусобақада иккинчи ўринни олган эди) шахматга жуда берилган.*

Ҳозирги ўзбек тили синтаксисда номинатив ва сўз-гапларнинг ҳар хил турлари келиб чиқди. Бу хил гаплар XIX асрнинг охиригача деярли учрамайди². Масалан: *Тонг. Куйиш кўкка қизил ленталар ёйди. Салом, бригадир! Салом, салом. Бормилар? («Муштум»).*

Равишдош ва сифатдош оборотлар билан боғловчили конструкциялар параллел қўлланадиган бўлди. Масалан: *Бошим оғриб, ишга чиқа олмадим||Бошим оғриганлиги сабабли ишга чиқа олмадим.*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гап конструкцияларининг турли типлари пайдо бўлди. Масалан, -ки боғловчиси билан бириккан турли типдаги эргашган қўшма гаплар: *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга (Х. Олимжон). Ишқилиб, уни қўлга киргизинки, бошиқа нонкўрларга намуна бўлсин (С. Айний).*

Бундан ташқари, кўчирма гапли конструкциялар кўп ишлатиладиган бўлди. Кейинги пайтларда кўчирма гапларнинг АК, КА, КАК, АКА типларидан ташқари, АКАК, КАКА ва кам учраса-да, АКАКА кўринишлари келиб чиқди. Масалан: *Хийла ергача жим боришди. Ниҳоят қори: Урмонжон акамнинг жаҳллари хўп тез-да,— деди ва товуш чиқармай қорини силкитиб кўлди,— раиснинг ўнғ қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими (А. Қаҳҳор).— АКАК.— Йўқолсин уруш,— деди.— Бўлсин замон осойиш,— деди ер юзиде инсонлар (КАКА). Буни кўриб Урмон-*

¹ Гулямов А. Г. Развитие узбекского литературного языка в советский период.— «Известия АН УзССР». Ташкент, 1948, № 5, стр. 15—23.

² Гафуров Х. Номинативные предложения в современном узбекском языке. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1962.

жон: «Ҳа, демак, ҳовридан тушибди»,— деб ўйлади-да, эшик олдига бориб:— Қаерда эдингиз?— деб сўради (А. Қаҳҳор).
АКАКА.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишида содда конструкциялардан мураккаб конструкцияларни қўллашга ўтиш каби ривожланиш процессида юз берган баъзи ўзгариш ва янгиликлар совет даврида пайдо бўлган, янги давр миллий адабий тилининг структурасига мос келадиган ўзгаришлардир.

80- §. Ўзбек тили функционал стилларининг ривожланиши

Функционал стилларнинг ривожланиши тарихий ҳодиса бўлиб, бунга ижтимоий-сиёсий, ҳўжалик ва маданий ҳаётнинг янада ўсиши, жамиятда тилга бўлган янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши натижасида зарурат туғилади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек адабий тили стиллари бўш эди. У даврда бадийий стилда, асосан, поэтика ривожланган, публицистика стили энди пайдо бўлаётган, миллий ва расмий-амалий стиллар деярли йўқ, илмий стили ислом динининг кучли ақидалари бўғиб қўйган эди.

Ўзбек халқига эксплуатация ва миллий зулмнинг қандай йўқотилиши, Совет ҳокимиятининг моҳияти, социалистик революциянинг ғалабасини таъминловчи омилларни тушунтириб берувчи кўпгина ҳужжатлар ўзининг русча тили ва стили қобиғида етиб келар эди. Албатта, бу ҳужжатлар таржима қилинар, лекин таржимада сўз ва терминлар билан бирга оригиналнинг стили ҳам бир оз сақлаб қолинарди: Бу нарса рус тили стилларининг ўзбек миллий тили стилларига таъсирини кучайтирди. Бу таъсирни ўзбек адабий тилининг стилистик хусусиятлари ва турли жанрлари ҳам кўрсатади.

Ёзма нутқда монолог ва диалог шакллари тобора юксалди. Турли касб-ҳунардаги шахслар ўртасида ҳар хил ёзишмалар ривожланди. Газета, журнал ва дарсликларда янги нутқ оборотлари пайдо бўлди. Шиор ва чақириқларнинг янги формалари вужудга келди. Телеграмма, буйруқ, форма, декрет, директива каби ҳужжатларнинг тузилиши ихчамлашди. Телефон, микрофонда гапириш: диктор, лектор, докладчилар, сўз усталари ва нотиклар нутқи такомиллашди. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги ўзбек адабий тили стилидаги ижобий ҳолдир. Шу ўсиш жараёнида ўзбек адабий тили стилларининг қуйидаги турлари тўла шаклланди:

1. Адабий-бадийий стиль. Бунинг ўзи поэтик стиль ва прозаик стиль деб иккига бўлинади.

2. Ижтимоий-публицистик стиль. Бунга газета-журнал, адабий-танқидий ишлар, памфлетлар, мақолалар ва очерклар стили кирди.

3. Илмий баён стили, бунинг состави нутқ воситаларининг турли кўринишидан иборат (медицина, юридик, фалсафа ва ҳоказо). Илмий-оммабоп асар, мақола, брошюраларнинг стили ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

4. Профессional-техника стили. Бу ишлаб чиқариш, техника адабиётлари стилидир. Бу стиль техника, ҳарбий соҳада ва бошқа турли хил профессияларда иш кўрувчилар учун хизмат қилади.

5. Қонунлаштирувчи ҳужжатлар, буйруқлар, топшириқлар услубидан иборат расмий ҳужжатлар стили.

6. Ҳар хил ёзишмалар, кундаликлар ва хатларга хос бўлган мактубий стиль.

Жамият маданий савиясининг юксалиши ҳар бир киши томонидан тилнинг барча стилистик бойликларини эгаллаб олишни тақозо этади. Жамиятнинг маданиятли кишиси адабий тилнинг барча бойликларини ўзлаштириб олгандагина митингда, тантанали мажлисда, илмий мунозарада, радио эшитувчилар ва телетомошабинлар олдида, расмий меҳмонлар билан учрашув вақтида, ишлаб чиқариш кенгашида ва ҳоказоларда қай тарзда сўзлаш лозимлигини билади. Бундан ташқари, газетга мақола ёзишда, илмий ахборот, оммабоп брошюра, хитобнома, ариза, шахсий хат ва ҳоказолар ёзишда стилни тўғри танлайди.

81-§. Ўзбек тилшунослигининг юзага келиши ва ривожланиши

Ўзбек тили ўзбек халқининг ягона алоқа воситаси сифатида асрлар оша хизмат қилиб келган бўлса-да, Октябргача ўзбек тилининг структураси ва спецификаси илмий асосда деярли ўрганилмаган. Революциягача тилшуносликка доир ёзилган асарлар чуқур илмий асосга эга бўлмаган¹.

Октябрь революциясидан сўнг улур рус тилшуносларининг кўрсатган ёрдами ва бевосита раҳбарлиги туфайли ўзбек тили соҳасида бир қатор малакали ёш олимлар етишиб чиқдилар. Улар ўзбек тилининг турли соҳаларига бағишлаб йирик илмий ишлар, дарсликлар, луғатлар, қўлланмалар яратдилар. Натижада ўзбек тилшунослиги фани туғилди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ ўзбек тилшунослигининг проблематик масалаларини тўғри ҳал қилиш учун асосий эътибор махсус марказ тузишга ва кадрлар етиштиришга қаратилди. Натижада 1925 йилда Ўзбекистон Халқ Маорифи комиссарлиги ҳузурида илмий марказ тузилди. Бу марказ қошида ўзбекларни ўрганиш комитети барпо этилди. 1929 йилда Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институти (ЎзГНИИ) нинг таркибий қисми сифатида тил-адабиёт сектори тузилди. 1931 йилда Ўзбекистон маданий қурилиш институти (ЎзНИИКС) ташкил этилди. 1934 йилда мазкур институтнинг тил-адабиёт сектори Ўзбекистон Фанлар Комитети ҳузуридаги тил ва адабиёт илмий-текшириш институтига айлантирилди. Шу тарзда ўзбек тилшунослиги ривожланиш босқичига кўтарилди. Ўз объекти ва методига эга бўлган ва бир-биридан фарқ қиладиган тилшунослик фанининг бўлимлари юзага келди.

¹ Боровков А. Қ. Ўзбекское языковедение.— Сб., «25 лет советской науки в Узбекистане», Ташкент, 1942.

Совет даврида ўзбек тилшунослиги илмининг қуйидаги тармоқлари шаклланди ва ривожланди:

1. Ўзбек тили диалектологияси. Маълумки, ўзбек тили хилма-хил шевалардан таркиб топган. Бу эса ҳар бир шева хусусиятини ўрганишга бўлган талабни кучайтиради. Ўзбек шевалари хусусиятини ўрганиш адабий тил нормаларини белгилашда ва орфографияни стабиллашга ёрдам беради.

Ўзбек диалектологиясининг фан сифатида ташкил топишида профессорлар — Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, У. Турсунов, Ғ. О. Юнусов, В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, С. Иброҳимов, М. Мирзаев, Ф. Абдуллаев, Х. Дониёров, А. Шерматов, А. Алиевларнинг хизмати каттадир. Ҳозирги кунда ўзбек диалектологияси бўйича ўнлаб фан доктори, қирққа яқин фан кандидати етишиб чиқди, ўзбек шевалари тавсиф ва тасниф қилинди.

Ҳозир диалектологларнинг бутун диққат-эътибори ўзбек халқ шевалари диалектология атласини тузишга қаратилган.

2. Ўзбек тили тарихи. Ўзбек тилшунослигининг бу соҳаси етарли даражада ўрганилмаган. Ўзбек тили тарихи бўйича профессорлар — А. К. Боровков, У. Турсунов, С. Муталлибов, Э. Фозилов, А. М. Шчербак, Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров, А. Рустамов, С. Н. Иванов, Х. Неъматов, А. Мағзиев, Х. Назарова қабилар қимматли асарлар яратдилар. Ўзбек тили тарихи бўйича бир неча фан доктори ва фан кандидатлари етишиб чиқди.

Ўзбек тилшунослиги олдида турган асосий вазифалардан бири ўзбек классик адабиёти асарлари, расмий ҳужжатлари тилини илмий асосда ўрганиш, тил тарихи бўйича стабил дарслик яратишдан иборат.

3. Ҳозирги ўзбек тили. Бу соҳада анча ишлар қилинди. Мактаб ва олий ўқув юртлири учун стабил дарсликлар яратилди. Ҳозирги ўзбек тили соҳасида профессорлар — Е. Д. Поливанов, Ғ. О. Юнусов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, А. Н. Қонанов, В. В. Решетов, У. Т. Турсунов, А. Ғ. Ғуломов, М. Мирзаев, С. Усмонов, Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, А. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ф. Абдуллаев, Б. Уринбоев, А. Абдуллаев, И. Қўчқортоев, И. Расулов, О. Мадраҳимов, Қ. Бердиёров, Х. Абдурахмонов, А. Сафоевларнинг хизмати катта. Ўзбек тилшунослигининг навбатдаги вазифаси ўзбек тилининг илмий грамматикасини яратишдир.

4. Қиёсий грамматика. Ўзбек тилшунослигининг бу соҳаси профессор Е. Д. Поливанов номи билан чамбарчас боғлиқ. Ҳозирги кунда бир-бирига қариндош ва қариндош бўлмаган тилларни қиёсий ўрганиш масаласига эътибор кучаймоқда. Ҳозир ушбу соҳа бўйича қатор фан докторлари ва фан кандидатлари ишламоқда. Бу соҳадаги асосий вазифа тилларни қиёсий ўрганиш асосида миллий тилларнинг бир-бирига таъсирини белгилашдан иборатдир.

5. Ўзбек лексикологияси. Ўзбек тилшунослигининг бу тармоғи 30-йиллардан бери самарали ўрганилмоқда. Бу соҳага Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, О. Усмон, З. Матруфов, С. Ақобиров, Г. Михайлов ва бошқалар катта ҳисса қўйдилар.

6. **Ўзбек тили фонетикаси** соҳасида ҳам сезиларли ишлар қилинди. Бу соҳада, айниқса, профессорлар — В. В. Решетов, А. Ғуломов, М. Мирзаев; доцентлар А. Қлименко, А. Маҳмудов ва В. М. Поповларнинг илмий ишлари диққатга сазовордир. Бироқ ўзбек тили фонетикасининг тараққиёти, фонетик ўзгаришлар каби масалалар ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

7. **Ўзбек тили стилистикаси** етарли ўрганилмаган. Шу соҳа билан боғлиқ бўлган нутқ маданияти масаласи ҳозирги кундаги актуал масалалардандир.

8. **Ўзбек тилшунослигида** бир қанча **терминологик** лугатлар яратилди. Бироқ бу соҳада ҳали вазифалар кўп. Жумладан, ўзбек тили терминологиясининг шаклланиши ва тараққиёт қонуниятлари илмий асосда ёритилган эмас, фаннинг ҳар хил соҳалари бўйича кўлчилик терминларнинг моҳияти илмий тарзда очилган эмас.

9. **Графика ва орфография** соҳасида ҳам анчагина ишлар қилинди. Аммо ўзбек тили графикаси ва орфографияси соҳасидаги ишлар илмий тарзда умумлаштирилганича йўқ.

10. **Орфоэпия** ҳам ўзбек тилшунослигининг актуал масалаларидан бўлиб қолмоқда. Бу соҳа бўйича биринчи галдаги вазифа адабий талаффуз нормаларини белгилаш ва мукамал орфоэпик лугатлар яратишдир.

Ўзбек тилшунослари ҳозирги кунда «Социалистик миллат ва миллий тилларнинг тараққиёт қонуниятлари» номли комплекс проблема устида тадқиқот ишлари олиб бориб, совет тилшунослигининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшмоқдалар.

М У Н Д А Р И Ж А

1-б о б

Ўзбек адабий тили тарихи курсининг предмети ва вазифалари

1-§. Тил тарихининг халқ тарихи билан боғлиқлиги ҳақидаги маркоча- ленинча таълимот адабий тил тарихи курси қурилишининг асосидир	3
2-§. Адабий тил умумхалқ тилининг олий формасидир	4
3-§. Езма ва оғзаки адабий тил	6
4-§. Адабий тил нормалаштирилган тилдир	8
5-§. Адабий тилни тарихий-стилистик томондан ўрганиш масаласи	10

2-б о б

Ўзбек тили ва унинг тарихий илдизлари

6-§. Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар ўртасида тутган ўрни	13
7-§. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида туркий бўлмаган тилларнинг иштироки	16
8-§. Араб китобий тил традициясининг Урта Осиёда ёйилиши	19

3-б о б

Қадимги туркий адабий тил

9-§. Қадимги туркий адабий тил ҳақида	20
10-§. Руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари	22
11-§. Уйғур ёзуви ва унинг ёдгорликлари	23
12-§. Қадимги туркий адабий тилнинг хусусиятлари	24
13-§. Қадимги туркий тилнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли	27

4-б о б

Ўзбек халқининг тили ва унинг тараққиёти

14-§. Ўзбекларнинг номланиш тарихи	29
15-§. Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш	30

Ўзбек халқ тили тараққиётининг илк даври

16- §. Илк давр адабий тилининг хусусиятлари	33
17- §. Маҳмуд Қошғарий «Девону луготит турк» асарининг тарихий ва илмий аҳамияти	34
18- §. «Қутадғу билиг» асарининг тили ва услуби	37
19- §. «Ҳисатул ҳақойиқ» асарининг тили ва услуби	39
20- §. XI аср адабий тилининг негиз диалекти проблемаси	40

6- б о б

Ўзбек адабий тилининг XII асрдан кейинги такомили

21- §. XII асрдан кейинги ўзбек адабий тилининг хусусиятлари	43
22- §. Қарлуқ-хоразм адабий тили ҳақида	44
23- §. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва унинг тили	45
24- §. «Қисаси Рабғузӣй» асарининг тили ва услуби	47
25- §. Алининг «Қиссаи Юсуф» дostonининг тили хусусиятлари	48
26- §. Чигатой улусининг адабий тили	50
27- §. Қарлуқ-уйғур тили тараққиётида «Ўғузнома» асарининг роли	50
28- §. Олтин Ўрда адабий тили ҳақида	52
29- §. Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» дostonида ўғуз-қипчоқ тили элементларининг адабий тилга ўзлаштирилиши ва мувофиқлаштирилиши	52
30- §. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари ва унинг тил хусусиятлари	54
31- §. XI—XIV асрлардаги расмий ҳужжатлар тили ва услуби	56
32- §. Аралаш диалект хусусиятларининг «Тафсири»да акс этиши	58

7- б о б

Ўзбек халқ тилининг таксимлашиши

33- §. Адабий тилининг XIV аср охиридан XVII асргача тараққиёти	60
34- §. Эски ўзбек адабий тили ҳақида	61
35- §. Ўзбек адабий тили тараққиётида шоир Атонийнинг ўрни	62
36- §. Саққоқийнинг ўзбек тили тараққиётидаги роли	64
37- §. Лутфий ижоди — адабий тили тараққиётида янги давр	65

8- б о б

Алишер Навоӣй — ўзбек адабий тилининг асосчиси

28- §. Алишер Навоӣй — она тили софлиги учун толмас курашчи	67
29- §. Алишер Навоӣйнинг адабий тили ҳақида	70
40- §. Навоӣй асарлари тилида лексик ва грамматик нормаларнинг белгилашиши	74
41- §. Навоӣй асарларида туркий тиллар бойлигидан фойдаланиш усуллари ва уларнинг стилистик хусусиятлари	77
42- §. Навоӣйнинг бошқа тилларга муносабати	78
43- §. Навоӣй поэтик асарларининг тили ва услуби	80
44- §. Навоӣй прозаик асарларининг тили ва услуби	83
45- §. Навоӣй мактубларининг тили ва услуби	85

46-§. «Муҳокаматул луғатайн» ва унинг ўзбек тили тараққиётидаги ўрни	86
47-§. XVI аср ўзбек адабий тили тараққиётини ўрганишда Бобир асарларининг аҳамияти	87
48-§. Тарихий достончиликда тил ва услуб масаласи	91

9-б о б

XVII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек адабий тили

49-§. Давр адабий тилининг хусусиятлари	91
50-§. Абулғози Баҳодирхон асарларининг тили ва услуби	95
51-§. Турди сатираларининг тили ва услуби	98
52-§. Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахабул луғат» асарининг ўзбек адабий тили илмий терминологияси тараққиётидаги роли	100
53-§. Муҳаммаднўз Нишотий асарлари тилида Навоий традициясининг давом эттирилиши	101
54-§. Мунис асарларининг тили ва услуби	104
55-§. Гулханийда тил ва услуб проблемалари	106
56-§. Махмурнинг реалистик сатира тили ва услубини ривожлантиришдаги роли	108
57-§. XV—XIX асрлардаги луғат ва грамматик асарларнинг адабий тилини нормалаштиришдаги роли	109

10-б о б

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабий тили

58-§. Даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва адабий тил масаласи ҳақида	113
59-§. XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йилгача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили	114
60-§. Ўзбек адабий тилининг ривожланишида Муқимийнинг хизматлари	119
61-§. Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли	125
62-§. Завқий асарларининг тили ва услуби	123
63-§. Ўзбек адабий тили тараққиётида Аваз Утарнинг тутган ўрни	129
64-§. Газета-публицистика стилининг пайдо бўлиши ва шаклланиши	130

11-б о б

1905 йилдан Октябрь революциясигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили тарихи

65-§. Даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва адабий тил масаласи ҳақида	132
66-§. Умумий адабий тилни яратиш соҳасида бўлган курашлар	133
67-§. 1905—1917 йиллардаги ўзбек адабий тилининг хусусиятлари	137
68-§. Ўзбек тилида ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланиш манбалари	139
69-§. Ўзбек адабий тилига сўз қабул қилиш принциплари	143
70-§. 1905—1917 йилларда адабий тил соҳасидаги миллатчилик пуриزم	146
71-§. Ўзбек тилининг практик грамматикасини тузиш учун бўлган уришлар	150

Ўзбек миллий тили, унинг шаклланиши ва ривожланиши

72- §. Миллий тил ҳақида тушунча	152
73- §. Миллий адабий тилни яратиш соҳасида бўлган курашлар	154
74- §. Ўзбек миллий адабий тилининг ривожида Ҳамза Ҳақимзода Ниё- зийнинг роли	156
75- §. Ўзбек адабий тилининг совет давридаги тараққиёти	161
76- §. Ўзбек тили фонетик системасидаги ўзгаришлар	161
77- §. Ўзбек тили лексикасида юз берган ўзгаришлар	162
78- §. Ўзбек адабий тили морфологиясидаги янгиликлар	164
79- §. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидаги ўзгаришлар ҳақида	166
80- §. Ўзбек тили функционал стилларининг ривожланиши	167
81- §. Ўзбек тилшунослигининг юзага келиши ва ривожланиши	168

На узбекском языке

Турсунов Улуг, Уринбаев Базарбай

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Пособие для студентов филологических факультетов педагогических институтов

Ташкент «Ўқитувчи» 1982

Редактор **Х. Фуломова**
Бадний редактор **П. А. Бродский**
Техн. редактор **В. Проходова**
Корректор **С. Тождева**

ИБ № 2185

Теришга берилди 18. 12. 1981 й. Босинга рухсат этилди. 28.10. 1982 й. Формати 60×90^{1/16}. Тип. қоғози № 8. Кегли 10, шпонсиз. „Литературная“ гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 11,0. Нашр. л. 10,92. Тиражи 10 000. Зак. 600. Баҳоси 70. т.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахона. Тошкент шаҳри, Хамза кўчаси, 21. 1982 й.

„Ўқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартинома № 13—304—81.

Типография № 1 Ташкентского полиграфического производственного объединения „Матбуот“ Государственного комитета УЭССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Хамзы, 21.